શેઠ. સોરાબજી જમસેદજી જીજીભાઈ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ઘાત.

ઈ. સ. ૧૮૬૪માં મુંબાઈના મરહુમ શેઠ સોરાબજી જમસેદજી જીજીભાઈ અમદાવાદ પધાર્યા હતા; ત્યારે તેમણે ગુજરાતના જુવાન માણસોમાં બુદ્ધિનાં કામ કરવાની હોંશ વધારવાને તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના ઉપયોગી કામને પુષ્ટી આપવા સારૂ રૂ૨૫૦૦ સોસાઇટીને સોંપ્યા હતા; અને એવી ઇચ્છા જણાવી હતી કે તેની નોટો લેઈ તેના વ્યાજમાંથી ઇનામ આપી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સારા નિબંધ તથા પુસ્તક રચાવવાં. તે પ્રમાણે આ ફંડમાંથી આજ સુધીમાં નીચેના પુસ્તક તૈયાર કરાવી સોસાઇટીએ છપાવેલાં છે.

૧ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.	૮ દુકાળ વિષે નિબંધ.
૨ દેવજ્ઞ દર્પણ.	૯ સેવિંગ બૅંકની અગત્ય વિષે નિબંધ.
૩ ગુજરાતના ભીખારીઓ.	૧૦ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.
૪ ભિક્ષુક વિષે નિબંધ.	૧૧ અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વો.
૫ અર્થ શાસ્ત્ર.	૧૨ જ્ઞાન વચન.
૬ સ્ત્રીનીતિ ધર્મ.	૧૩ પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા.
૭ ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાનાં સાધન વિષે નિબંધ.	૧૪ પ્રેસિડન્ટ લિંકનનુ ચરિત્ર.

તા. ૧૩–૧૧–૯૨

સૂચના.

પ્રાચીન ભરતખંડમા શું શુ હતુ અને તેણે પોતાની કીર્તિ કે
ી ફેલાવી હતી, તેનુ આ પુસ્તકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને
ેની જોડે ભરતખંડે બીજી જાતિના ઉપર કેવો ઉપકાર કર્યોછે તેનુ
ણ થોડુંક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

લંડન બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ,
તા ૨૮-૧૧-૯૩

નારાયણ હેમચંદ્ર.

અનુક્રમણિકા.

प्राचीन भरतखंडनो महिमा.

प्रकरण १ लुं.

ऋग्वेदना समयनुं हिंदुस्तान.

ઋગ્વેદના સમયમાં ભારત વર્ષના માણસો પુમાંસો (સ્ત્રી જોડે એકત્ર રહેતા હતા. *(૧।૧૧૪।૬) તે વેળાએ સર્વ પુત્રો) માંસ ? વારસ થતા હતા. (ઋગ્વેદ સંહિતા ૧।૭૩।૯) બાપના ઘરમાં રહે-નારી અવિવાહીન એટલે કુમારી કન્યાને પિતાના કુટુંબમાંથી ધન મળતું હતું. (૨।૧૭।૭) પિતાનો પુત્ર અને કન્યા બેઉ હોય તોપણ પુત્ર ક્રિયાનો અધિકારી અને કન્યા સન્માનિત થતી હતી (૩।૫૧।૨); કોઇને પુત્ર નહિ હોવાથી દૌહિત્રને પોતાના પુત્ર તરીકે લેતા હતા. (૩।૩૧।૧) તે વેળાએ સ્ત્રીઓ પતિની જોડે યજ્ઞ કરતી હતી, (૧।૧૬૬।૫) અને કુંવારી અવસ્થામાં વધારે વય પર્યન્ત રહી શકતી હતી. તેમાં પિતા અથવા બીજા મોટેરાઓ કંઈ પણ હરકત કરી શકતા નહોતા. વિવાહની વેળાએ વર સોનાના અલંકાર પહેર-

---

* ૧૭ મં પુસ્તકમાં અહીં અને બીજે સ્થળે જ્યાં જ્યાં આવી કૌંસમાં આંકડા માંડ્યા છે તે અનુક્રમે મંડલ, સુક્ત અને મંત્રની સંખ્યા દર્શાવે છે.

નાયિકા ગીત ગાતી હતી અને નૃત્ય કરતી હતી (૧૧૯૨૧૪). નાટકના તકતા ઉપર પુતળાંના નાચ થતા હતા (૧૩૨૧૨૩).

વેદ સમયના આર્યો ઉનનાં, રૂનાં, બકરાંનાં, લોમનાં, ચામડાનાં અને વલ્કલનાં એટલે શાખાનાં કપડાં પહેરતા હતા. સ્ત્રીઓ કપડાં વણતી હતી. (૨૧૩૮૧૪) વણવાનું કામ રાત્રે થતું હતું. બાઇડીઓ એકઠી થઈ તાણતી અને વણતી હતી (૨૧૩૧૬).

સ્ત્રીઓ રાંધવાનું કામ કરતી હતી, આર્યો દહીમાં ભેળેલું સતું, ભુજેલા જવ, પિષ્ટક (૩૫૨૧૬), ઘી, દુધ, દહી, મધ, અપૂપ, પાકાં ફળ,-શાક ભાજી વગેરે અને દુધમાં રાંધેલા અન્ન ખાતા હતા. વખતો વખત તેઓ બકરાંનું માંસ (૫૨૯૧૭), સુવરનું માંસ (૮૧૭૭૧૧૦) ગાય (૧૦૭૯૧૬) અને સાંઢ (બળદ)નું (૧૦૮૬૧૧૪) માસ રાંધીને ખાતા હતા. અતિથિયોને ખુશ કરવા માંટે પશુ બલિ આપતા હતા (૧૧૩૧૧૫).

આર્યો દારૂ પીતા હતા (૧૧૧૬૧૭). તે વેળાએ પીઠાવાળાઓ ચામડાની ખાટલીમાં દારૂ રાખતા હતા. અને સર્વે દારૂ વેચી શકતા હતા (૧૧૯૧૧૦). સોમરસ તૈયાર કરવો એ આર્યોના ધર્મ કર્મમાં ગણાતું હતું.

તે વેળાએ આર્યો વેપારને માટે દૂર દેશમાં મુસાફરી કરતા હતા તથા સમુદ્રમાં જતા આવતા હતા (૪૫૫૧૬) લેવા દેવામાં જે કંઈ વચન આપવામાં આવતું હતું તે પળાતું હતું (૪૧૨૪૧૯). શીક્કા નાણું પણ ચાલતું હતું (૫૧૨૭૧૨).

હાલની રીતિ પ્રમાણે વૈદિક સમય ગામડાઓમાં ખેતીવાડી થતી હતી. ખેડુતો ખેતી કરતા હતા (૧૦૧૧૧૧); તેઓ હળથી

જવ વાવતા હતા (૧૦૧૬૮૧૩). ગાય, ઘોડા, બળદ, હાથી, ઉંટ, બકરાં અને ભાર ઉપાડનારા કુતરા વગેરે પશુઓ પ્રાચીનકાળના આર્યોનાં પાળેલાં ગણાતાં હતાં.

પ્રાચીન આર્યો સૂર્યની દૈનિક ગતિ, (૧૧૧૨૩૧૯) સૂર્યના બાર આર (રાશિ), ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન, પ્રાચીન માલ અને ઋતુના વિષય જાણતા હતા (૧૧૧૬૮ સુ). તેઓ આકર્ષણ શક્તિના નિયમ પણ જાણતા હતા (૭૮૫૧૧,૧૯). તેઓ ઔષધના ગુણ અવગુણ જાણતા હતા રોગાદિની ચિકિત્સા કરી શકતા હતા.

ઋગ્વેદના સમયમાં હિન્દુ આર્ય રાજાઓ (૧૧૧૦૮,) (૧૧૬૧૧) પૂર પતિ (૧૧૧૭૩૧૦) ગ્રામાધીશ (૧૦૧૬૨૧૧) ઇત્યાદિ જૂદા જૂદા ઉચ્ચ પદમાં વહેચાયલા હતા. તે વેળાએ રાજા પ્રજાના ઉપર કર નાંખતા હતા (૧૦૭૦૧૫); રાજ્ય રીતસર ચાલતું હતું (૧૧૧૭૭૩). રાજાઓની મત્રીઓ સાથે હાથી ઉપર જતા હતા (૪૪૧૧), સોનાથી સજવેલા ઘોડા (૪૨૧૮), લડાઈમાં યુદ્ધાશ્વ ઘોડે સવાર લશ્કર વગેરેનો ઉપયોગ થતો હતો (૪૩૮૧૬) મોટા માણસો પોતાની સ્તુતિ સાંભળવા ઉપર ચાહ રાખતા હતા (૧૨૭૧૨). લડાઇની વેળાએ રાજાઓ એકઠા થતા હતા (૧૦૧૯૭૧૬). વળી ઋષિયો અને સસારીઓ લડાઈની વેળાએ યોદ્ધા થતા હતા (૬૧૨૦૧૧). તે વેળાએ રાજકન્યાની જોડે ઋષિયોનો વિવાહ થતો હતો (૫૧૬૧૧૮) વીર પુરુષોને ઘણું માન મળતું હતું.

હાલની પેઠે તેવેળાયે ઉત્કૃષ્ટ, નિકૃષ્ટ અને મધ્યવિત્ લોકો હતા (૪૨૫૧૮). કેટલાક ધન ગૌરવથી મત્ત રહેતા હતા વળી કેટલાક અનાજને માટે ભીખ માગતા ફરતા હતા (૧૦૧૧૧૭ સૂક્ત). વચ-

આ ગાળાના માણુસો વેપાર રોજગારથી પોતાનો ગુજરો કરતા હતા (૧૦૭૫૧). તે વેળાએ લોકો નાના પ્રકારનાં કામ કરતા હતા. કોઈ પુરોહિત, કોઈ સ્તોતા (કવિ), કોઈ વૈદ્ય, કોઈ સુતાર, કોઈ કુંભાર, કોઈ નાવિ, કેટલાક કઠિઆરા, કેટલાક રથ અથવા ગાડી બનાવનારા, કેટલીક સ્ત્રીઓ જવને છૂટું પાડનારી, કોઈ ધાતુ અને હથિયાર બનાવનારા, કેટલાક વહાણુ તથા હોડીઓ બનાવનારા, કેટલાક કસાઇ, કેટલાક ઘોડાને સાફ કરનાર ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના માણુસો નાના પ્રકારના કામમાં વળગેલા હતા (૧૧૧૩૫૫૫ા ૪ાર ૧૪ા ૯ા૧,ા૨૦ા ૫ા૧૦૨ા૮)

ઋગ્વેદના વાગમાં પૂર નગરાદિ અને ગામ સ્વતંત્ર હતાં (૧ા૪૪ા૧૦ા ૧ા૪૯ા૪ા ૧ા૧૧૪ા૧ા ૧૦ા૧૪૯ા૧) તેઓ લોખડના બનાવેલાં શહેરો (ભાગાળા ૧૫ા૧૪), પથ્થરથી બનાવેલાં એક સો શહેરો (બાંધના) (૪ા૩૦ા૨૧) હજાર દરવાજાના અને હજાર થાંભલાના મહેલો (૧ા૧૧૩ા૧ા ૨ા૪૧ા૫ા૭ા૮૮ા૫) બનાવતા હતા; સારાં ઘર અને સામાન્ય ઝુંપડાં (૧ા૧૦ા૧૮) અને સો દરવાજાવાળાં યંત્ર ગૃહ (૧ા૫ા૧૩) વગેરે બાંધવાનું તેઓ જાણતા હતા. ઇંટોથી તેઓ ઘર બનાવી શકતા હતા (વાજસનેય ૧૩ા૩૧). જવા આવવાના સુંદર રસ્તા (ઋગ્વેદ ૧ા૫૮ા૧) અને દુર્ગમ પહાડી મુલકમાં સુગમ રસ્તા બનાવતા હતા (૧ા૧૧૬ા૨૦), અને વિશ્રામ સ્થાન (ધર્મશાળા અથવા સરાઇ કે જેમાં ખાવાની વસ્તુઓનો બંદોબસ્ત કરી રાખતા હતા ૧ા૧૬૬ા૫) બાંધતા હતા. તેવેળાએ ગાડી (૧ા૨૦ા૧૫) માગયિને બેસવાની યોગ્ય જગાવાળી (૧ા૬ા૭ા૧૯) અને બે ઘોડા જોડાય એવો રથ (૧ા૯૮ા૧૦), ત્રણ ઘોડા જોડાય એવા

અને ત્રિકોણ રથ (૧૪૭૭૨) ત્રણ જણાઓની બેસવાની જગા, ત્રણ પઈ। અને ત્રણ વાતુનાળા રથ (૧૧૮૩૧) સોનાથી મઢેલા અને યુદ્ધના રથ (૫૧૬૩૫) વગેરેનો ઉપયોગ થતો હતો યોદ્ધાઓ લઢાઇની વેળાએ સોનાના કવચ અને ફેટા (૧૨૫૧૩૧ ૫૫૪૧૧), લોઢાના બખતરો (૧૫૬૧૭) તનુત્રાણ, વર્મ, અમત્રી, દ્રોણિ, સુવર્ણ ધાતીને ચીગાના હથિયારો (૪૫ ૧૪) વગેરે ધારણ કરતા હતા લઢાઈમા જતી વેળાએ વાવટા ઉડાવતા હતા, (૧૧૦ ૩૧૧) વ્યુગન ફુગ્તા (૧૨૮૧૫), સેનાપતિ અગ્રીત લશ્કર લઈને આગળ જતો હતો (૧૩૨૧૩) લઢાઈની ખબર આણવા માટે માણસ રહેતા હતા (૫૧૮૨૩), લઢાઈમા જય મેળવ્યાથી શત્રુઓ પાસેથી જે કઈ લુટ મળતી હતી ને યૌદ્ધાઓને આપવામા આવતી હતી (૧૧૨૩૫)

ઋગ્વેદના સમયમા હિન્દુ આર્યોની અવસ્થા ખરાબ નહોતી તે વેળાએ આય અને વસ્યુમાં લઢાઇ ચાલતી હતી આર્યો સફેદ રગના અને દસ્યુઓ કાળા રગના હતા આર્યો અમસિધુ પ્રદેશન (પંજાબ) ને અધિકારમા લેઇને ગગા, યમુના અને સરયુ પર્યન્ત આગળ વધ્યા હતા તેઓ ટોળાબધ થઇને ગામ અને પુર અથવા નગરમા રહેતા હતા મઇ કોઈ નગર સો દરવાજાના પથ્થરથી બાંધેલા અથવા લોખડથી બાધેલા વર્ણવ્યા છે ગર્ભાન્જમા કાય વિભાગ થયો હતો ઘણા ખરા લોકો ખેતીવાડીનું કામ કરતા હતા, ઘણાક વેપાર ધધો કરતા હતા, કેટલાક લઢાઇના કામના વળગેના હતા, કેટલાક દેવપૂજા કરતા હતા, પરન્તુ એઓ જુદી જુદી જાતિ તરીકે ગણાતા નહોતા રાજા સામાન્યપતિ હતો રાજાઓના પોશાક અવ•

કાર અને રહેવાની જગાનો ઘણો ઝળકાર હતો. હજાર થાંભલાવાળા અને હજાર દરવાજાવાળા રાજમહેલમાં અને ઘણા નોકરોની વચ્ચે શોભતા સોનાના કવચવાળા રાજાનું વર્ણન જોવામાં આવેછે. એમાં કદાચ કવિ કલ્પના હશે. પરન્તુ એના મૂળમાં ઘણું ખરાપણું છે એમાં તો કંઈ સંદેહ નથી. દેશના કારભાર માટે જૂદા જૂદા નગરમાં તથા ગામમાં પુરપતિ અને ગામના મુખી મુકરર હતા. દેવપૂજક પુરોહિતોનું વિશેષ સન્માન જોવામાં આવેછે. કોઈ કોઈ રાજાઓ તેઓને ઘણીક ગાયો, ઘોડાઓ, રથો અને સોનાનુ દાન આપતા હતા. વેપારની ઘણી ચડતી થઈ હતી, એટલુંજ નહિ પણ સમુદ્રને રસ્તે જવા આવવાનું વર્ણન મળેછે. અને જણાય છે કે આ કામમાં શત દાંડાવાળી હોડી (शतारित्राम् नावम्) વાપરતા હતા. સુતાર, વૈદ, પુરોહિત, કુંભાર, કવિ, નાચનારી, વણનાર વગેરે ધંધાદારીનું વર્ણન જોવામાં આવેછે. અને ધાન્યની ખેતી થતી હતી અને ખેતીવાડીનો લાભ ઘણોજ જાણતા હતા તેથી વૃષ્ટિદાતા ઇન્દ્ર દેવતાઓમાં સર્વથી ચઢીયાતો ગણાતો હતો. પાળેલા પશુમાં ઘોડા, હાથી, ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઉંટ, કુતરાં વગેરે હતાં. આર્યો ચિત્તમાદક સોમરસ અથવા દારૂ પીતા હતા. ગોમેધ, અશ્વમેધ, ઈત્યાદિ યજ્ઞ કરતા હતા, અને સારી પેઠે માંસ ખાનારા હતા. તેઓમાં ઘણીવાર લગ્ન કરવાની રીતિ હતી; પતિના મરણ પછી વિધવા દીયરની જોડે લગ્ન કરી શકતી હતી અને સુંદરી સ્ત્રી મંડળમાં સ્વયંવર કરી શકતી હતી. દાંપત્યના નિયમોના ઉલ્લંઘનના કેટલાંક ઉદાહરણ કોઈક કોઈક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે સ્ત્રીઓ વેશ અને અલંકાર પહેરવા ઉપર ચાહના રાખતી હતી. પુરૂષો જુગાર રમવાને ચાહતા હતા.

નાચ ગાયનમાં તેઓ આનંદ માનતા હતા. અને લડાઈ કરવામાં પણ તેઓ પાછી પાની ભરતા નહોતા. તેઓ ધ્વજા ઉડાવીને સેનાપતિને અધીન લડવા જતા હતા. યોદ્ધાઓમાં રથીઓ સર્વથી શ્રેષ્ટ ગણાતા હતા. તેઓ ઘોડા જોડેલા રથ ઉપર છે ચઢતા શરીર ઊપર બખતર પહેરતા અને ધનુષ્ય બાણ હાથમાં પકડીને આગળ વધતા હતાં. તેમજ ભાલો તરવાર, પરા) વગેરે હથીયારનો પણ ઉપયોગ કરતા હતા. આર્યો ઇન્દ્ર અથવા વાયું, અગ્નિ, સૂર્ય, ઉષાવરૂણ વગેરે દેવતાઓની ઉપાસના કરતા હતા, અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાન કેટલાક ઋષિયો સમજતા હતા કે આ સર્વ દેવતા એક છે. તેઓ કૌશલ્યથી અને ભાવથી ભરેલી કવિતા રચિ શકતા હતા અને તેઓએ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પણ કઇક કુશળતા મેળવી હતી. તેઓ સપ્તર્ષિ વગેરે નક્ષત્રો જાણતા હતા, અને માન (અધિક) માસથી સૂર્ય અને ચંવર્ષનું સરખાપણું રાખતાં શીખ્યા હતા, જે દસ્યુઓની સાથે તેઓના સગ્રામં ચાલતા હતા, તેઓ પણ છેક જંગલી નહોતા. જો કે તેઓને અનિદ્રૂ, અવ્રત, કાળા રંગના અને લિંગોપાસક તરીકે ધિક્કાર્યા છે તથાપિ તેઓના પરાક્રમ અને ઉન્નતાવસ્થાનો આભાસ મળે છે. તેઓમાંના કેટલાકોનાં પથ્થરથી બાંધેલાં ઘણાં નગરો હતાં અને આર્યોને ઘણોજ કંટાળો આપતાં હતાં. વેશ્યાપણું ગૂઢ જન્મ ચોરી, વ્યભિચાર, રહસ્ય પ્રસવ ભ્રુણ હત્યા અને, જુગાર એવી જાતના પાપ અને વ્યસનનો પ્રાદુર્ભા ઋગ્વેદના સમયમાં હતો. એ બધા સુધરેલા સમાજમાં પણ છે એટલે તેમાં અજાયબ થવાનું કારણ નથી.

પ્રકરણ ૨ જું.

ઈ. સ. ની પહેલાં ૩૦૨ વર્ષ ઉપરનું ભરતખંડ.

ચંદ્રગુપ્ત રાજગાદી ઉપર બેઠો તે પહેલાં પ્રખ્યાત દિગ્વિજયી ગ્રીક વીર એલેકઝાંડર હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, તેણે પંજાબ ઉપર ઘેરો નાંખ્યો હતો. ત્યારપછી તે પોતાના દેશમાં ગયો, ત્યાં તે મરણ પામ્યા પછી તેનો સેનાપતિ સેલુકસ એસિયાના પશ્ચિમ ભાગનો અધિપતિ થઇને હિન્દુસ્તાનમાં ચઢાઈ કરવા આવ્યો હતો, પરન્તુ ચંદ્રગુપ્તથી હારીને તેની સાથે સલાહ કરી ચાલતો થયો સેલુકસે ચંદ્રગુપ્તને પોતાની કન્યા આપી હતી, અને તેની સભામાં મેગાસ્થિનિસ ઘણા દિવસ સુધી પાટલી પુત્ર નગરમાં હતો. તેણે હિન્દુસ્તાનના સંબંધમાં એક પુસ્તક લખ્યું હતું. એ ગ્રન્થ હાલ મળતો નથી, પરન્તુ આરિયને (Arrian) અને ડિઓ દોરસે (Diodorus) એનો સાર લખ્યો છે; અને સ્રેબો (Strabo), પ્લિની (Pliny) વગેરે પ્રખ્યાત રોમન ગ્રન્થકારોના લેખાણમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે મેગાસ્થિનિસના વર્ણનમાંથી ઉતારા કરેલા છે. ડાક્તર શ્વાનબેક નામના એક જર્મન ગ્રન્થકારે એનો એકત્ર સંગ્રહ છપાવ્યો છે અને મિ. માક્રિંડલ નામના કૉલેજના અધ્યક્ષે અંગ્રેજીમાં તેનું ભાષાન્તર કર્યું છે. એ ભાષાન્તરને આધારે અમે ચંદ્રગુપ્તના વારાનું ભારત વર્ષનું એક ચિત્ર આપીએ છીએ. મેગાસ્થિનિસ ઇસ્વીસનની પહેલા ૩૦૨ વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં આવીને રહ્યો હતો.

મેગાસ્થિનિસ કહેછે કે ભારતવર્ષના રહેવાસીઓએ કદી પણ બીજા દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી નહોતી, અને એલેકઝાંડરની પહેલાંથી-

જા કોઇએ પણ તેઓના ઉપર ચઢી આવીને પરાજય કર્યો નહોતો. પારસીઓએ ભારતવર્ષનો થોડાક ભાગ હાથ કરી લીધો હતો, એવું કહેવાય છે. સિંધુ નદીના પશ્ચિમ તરફનો ભાગ ઘણોખરો પૂર્વે હિન્દુસ્તાનમા ગણાતો હતો આર્યનના વર્ણન ઉપરથી* જણાયછે કે એ ભાગમાં હિન્દુઓની વસતી હતી, અને તેઓ પારસીઓના તાબામાં હતા, અને તેઓને કર આપતા હતા. પરન્તુ તેના લખવા મુજબ સિંધુ નદીજ હિન્દુસ્તાનની ખરેખરી પશ્ચિમ સીમા છે. હિન્દુઓએ સિંધુ નદી ઓળંગવી ન જોઇએ. આ જૂની કહેણી ઉપરથી પણ આને પુષ્ટિ મળે છે; મહાભારતના સમયમાં ગાંધાર એટલે હાલનું કંદહાર ભારતવર્ષના ભાગ તરીકે ગણાયલું હતું, પરન્તુ ગ્રીક ગ્રન્થકારના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્તની પહેલાં હિન્દુઓ સિન્ધુ નદીના પશ્ચિમ ભાગના દેશોને વિદેશ સમજવા લાગ્યા હતા.

મેગાસ્થિનિસે હિન્દુસ્તાનને ઘણાક નાના નાના રાજ્યમાં વહેંચાયલું જોયું હતું. આવી રીતનું લાંબા વખતથી જોવામાં આવેલું છે, અને એથીજ કોઈ વેળાએ પણ આખા હિન્દુસ્તાનમાં ઐક્ય બંધન થયું નથી. જો કોઇ રાજા કોઇ વેળાએ પ્રબલ થતો, તે મહારાજાધિરાજ, રાજ ચક્રવર્તી અથવા સમ્રાટ તરીકે ગણાતો હતો. પરન્તુ તે જીતેલા રાજાઓની પાસેથી કર લઇને સન્તુષ્ટ રહેતો હતો, અંન્દરનો કારભારમાં તે ઘણો હાથ નાંખતો નહોતો. તેથી જો પરાક્રમી પુત્ર મુકી નજતો તો તેના મરણ પછી બાદશાહી તુટી જતી હતી. મેગાસ્થિનિસના સમયમાં ચંદ્રગુપ્ત આર્યાવર્તનો સમ્રાટ હતો; તેનો પૌત્ર અશોકવર્દ્ધન તેના કરતાં વિસ્તારવાળા રાજ્યનો ચક્રવર્તી રાજા થ-

* The Indica of Arrian Section I.

યો હતો પરન્તુ મુસલમાનની ચઢાઈ પહેલાં આપણા દેશમાં કોઈ રાજવંશમાં વિસ્તારવાળું સામ્રાજ્ય ઘણાક કાલ સુધી કાયમ થયું નહોતું.

ભારતવર્ષના નગરની સંખ્યા અગણિત વર્ણેલી છે જે નગરો નદીને કિનારે અથવા સમુદ્રને કાંઠે હતાં તે ઘણું કરીને લાકડાનાં બનેલાં હતાં; જે પહાડ અથવા ઉચ્ચી જગાપર હતાં તે સર્વ ઈંટ અને માટીથી બનેલાં હતાં. મેગાસ્થિનિસના વારામાં ભારતવર્ષનું સર્વથી મોટું નગર પાટલી પુત્ર પ્રાચ્ય રાજ્યમાં ગગા અને હિરણ્યવાહ (એટલે શોણ) આ બેના સંગમ સ્થલમાં વસેલું હતું. એનો વિસ્તાર આઠ માઇલ લંબાઈ અને દોઢમાઇલ પહોળાઈમાં તો આખા શહેરને ચાર સો હાથ પહોળી અને વીસ હાથ ઉંડી એક ખાઈ હતી અને તેને ૮૪ તોરણવાળી અને પાંચસો સતર બુરજ (Tover) વાળી ભીત હતી.

મેગાસ્થિનિસના લખ્યા પ્રમાણે ભારતના રહેવાસીઓ સાત પંક્તિમાં વહેંચાયલા હતા; તેમાં પદ મર્યાદામાં સર્વથી ચઢતા તત્વવેત્તા (Philosophers) છે. તેઓ યાગ યજ્ઞમાં લોકોને મદદ આપે છે અને દર વર્ષની શરૂઆતમાં રાજા દ્વારા મહા સભા બોલાવવામાં આવે છે. ત્યારે તેઓમાંથી જો કોઈ હિતકર નિબંધ લખે અથવા અનાજ, પશુપાલન અથવા સાધારણ ઉપકાર સાધન સંબંધમાં કંઈ ઉપાય શોધે તો આ સભામાં સર્વની આગળ તે જાહેર કરેછે. જો કોઈનું ત્રણવાર, ખોટું વર્ણન કરેલું સિદ્ધ થાય તો તેને આખી ઉમ્મર સુધી મુની રહેવું પડે છે; વળી જે પ્રામાણિક વાત કરે છે તે કરથી મુક્ત થાય છે.

મેગાસ્થિનિસ કહેછે કે, તત્ત્વવેત્તા બે જાતમાં વહેંચાયલા છે બ્રાહ્મણ

અને શ્રવણ બ્રાહ્મણો જ સર્વ કરતાં માન્ય છે, કારણ તેઓના મત વધારે કબૂલ કરાય છે. ગર્ભથી જ તેઓને વિદ્વાન કરવાનો યત્ન કરે છે, અને જેમ જેમ તેઓ મોટા થાય છે તેમ તેમ તેઓ સદ્‌ગુણી શિક્ષકના હાથમાં સોંપાય છે. તેઓ શહેરની બહાર થોડી જગાના ઉપવનમાં રહે છે. તેઓ કુશાસનપર અથવા મૃગચર્મ ઉપર સુવે છે. તેઓ માંસાહાર અને ઇન્દ્રિય સુખથી છેટે રહેછે અને સારગર્ભ ઉપદેશ સાંભળીને તથા જ્ઞાન આપીને સમય ગાળે છે. એવી રીતે સાડત્રીસ વર્ષ ગાળીને દરેક માણસ પોતાના ઘેર પાછા જાય છે અને જીવતનો બાકીનો ભાગ સુખમાં ગાળેછે. તે વેળાએ તેઓ સૂવાળાં સુનરાઉ કપડાં પહેરે છે, અને આંગળીમાં તથા કાનમાં પણ સોનાના અલંકારો પહેરે છે. માંસ ખાય છે, પરન્તુ મહેનતુ જીવનું નહિ. વધારે છોકરાં મેળવવાની આશાથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઘણી સ્ત્રીઓની જોડે વિવાહ કરે છે.

મેગાસ્થિનિસે હિન્દુ અને બૌદ્ધ એક સંપ્રદાયના માણસોને દીઠા હતા, પરન્તુ તે બ્રાહ્મણોને વધારે શ્રદ્ધાસ્પદ તરીકે જાણતો હતો. બ્રાહ્મણોના સબંધમાં પણ તે ભૂલમાં પડ્યો હતો. તે બ્રહ્મચર્ય અને વાનપ્રસ્થ આ બે આશ્રમનો ભેદ સમજવા પામ્યો નહોતો; જે માણસ સાડત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરમાં ગૃહસ્થનો ધર્મ અવલંબન કરે છે, ફરી ગૃહત્યાગ કરીને શહેરની બહારના ઉપવનમાં આશ્રય લે છે, તે આટલી ખોળ રાખતો નહોતો. વળી સર્વ સાડત્રીશ વર્ષની વય સુધી બ્રહ્મચારી રહે એવું જણાતું નથી. મનુના વ્યવસ્થાનુસારે છત્રિશ વર્ષ બ્રહ્મચારીની છેલ્લી હદ છે. અને મેગાસ્થિનિસે આ સાધારણ નિયમ વિચાર્યો હોય એવું જણાય છે

મેગાસ્થિનિસ કહે છે કે બ્રાહ્મણો આવું ધારીને સ્ત્રીઓને આ ધાર્મિક જ્ઞાન આપતા નહોતા કે કદાચ તેઓ ગૂઢતત્વ પ્રકાશ કરે, અથવા જ્ઞાન લાભ કરીને પરતંત્ર રહેવા ન ચાહે. મૃત્યુના સંબંધમાં તેઓ સર્વદા વાતચીત કરતા હતા. તેઓના મતમાં આ જીવન ગર્ભાવસ્થા પ્રમાણે છે અને મૃત્યુ તત્ત્વવિદોને ખરૂં અને સુખમય જીવન પ્રાપ્તિરૂપ જન્મ છે. તેઓની વિવેચનામાં જે કંઈ માણસને આવે છે તે સારૂં અથવા નરસું નથી, બીજી રીતે વિચાર કરવો એ સ્વપ્નવત્ માયા છે, કારણ એક વસ્તુથી કોઇને સુખ, અથવા કોઇને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક માણસને જૂદા જૂદા સમયમાં જૂદા જૂદા ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. કુદરતના બનાવના સંબંધમાં તેઓના ગ્રીકોના જેવા મત દીઠામાં આવે છે. તેઓ કહે છે કે, જગતની ઉત્પત્તિ અને ધ્વંસ છે, એનો આકાર ગોળ અને જે ઈશ્વર એને સૃષ્ટા અને પાતા તે એની ચોતરફ વ્યાપેલો છે. તેઓના મતે વિશ્વ મંડળમાં ઘણાક જનોનાં કાર્ય દીઠામાં આવેછે, અને પાણીથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ચાર ભૂતમાં તેઓ વળી એક ભૂત (એટલે આકાશ) મેળવેછે, એનાથી સ્વર્ગ અને તારાઓ બનેલા છે. આત્માની ઉત્પત્તિ તથા પ્રકૃતિ અને બીજા ઘણાક વિષયમાં તેઓનો મત ગ્રીકોના જેવો છે. આત્માનું અમરપણું, ભવિષ્યનો વિચાર, અને એવા બીજા વિષયમાં તેઓનો પ્લેટોના જેવો પોતાનો મત કહાણીઓમાં બાંધેલો રાખેછે.

શ્રવણોને મેગાસ્થિનિસ બે ભાગમાં વહેંચે છે. એક વનમાં રહેતા હતા, પત્ર તથા ફલ ખાતા હતા, ઝાડના વલ્કલ પહેરતા હતા, દારૂ તથા ઇન્દ્રિય સુખથી દૂર રહેતા હતા. રાજાઓને કોઈ વિષયનું

કારણ જાણવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થયાથી તેઓની આગળ રાજાઓ દૂત મોકલતા હતા. બીજું ટોળું ભિષક છે. તેઓ જો કે વનવાસી નથી, તથાપિ મિતાહારી છે. તેઓનો ખોરાક ભાત અથવા જવનો લોટ છે, એઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે અથવા જ્યાં અતિથિ રહે છે ત્યાં તેઓને ખાવાનું મળે છે. તેઓના ઔષધના ગુણથી બાઈડીઓને છોકરાં થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પુત્ર કે કન્યા થશે તે પણ નક્કી કરે છે. તેઓ ઔષધ પ્રયોગના કરતાં કરીના નિયમ પલાવીને રોગને મટાડે છે. તેઓ તેલ અને ઉપરના ચોપડવાની વસ્તુઓને સર્વ કરતાં ઉત્તમ ઔષધ સમજે છે.

પહેલા ટોળાના શ્રવણોના આચાર વાનપ્રસ્થ હિન્દુઓની પેઠે જણાય છે, આના ઉપરથી જણાય છે કે હિન્દુ અને બૌદ્ધ સન્યાસીઓમાં આચાર સબધી કોઈ જાતનો ઘણો ફરક હશે નહિ, અથવા મેગાસ્થિનિસ બેઉનો ફરક સારી રીતે જાણવા પામ્યો નહિ હશે. શ્રમણ વૈદ્યો જે રીતિથી ઔષધ આપતા હતા, તેજ રીતિ હજી પણ ભારતવર્ષના કેટલાક ભાગમાં ચાલે છે. આના ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે, ચાલતી વૈદ્યકની રીતિ ચંન્દ્રગુપ્તની આગળજ આપણા દેશમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ હશે. મેગાસ્થિનિસે જે દાર્શનિક મતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં વેદાન્તનો આભાસ સ્પષ્ટ જણાય છે.

મેગાસ્થિનિસે ભારતવર્ષ વાસીઓને જે સાત પંક્તિમાં વહેચાયલા કહ્યા છે, તેમાં ખેડૂતો બીજી પંક્તિમાં સામેલ છે. દેશના ઘણા ખરા માણસો એ પંક્તિમાં છે. એઓ ધીર અને નમ્ર સ્વભાવના છે. એઓને લડાઈ કરવી પડતી નથી. લડાઇની વેળાએ એઓની ખેતીમાં હરકત પુગતી નથી. જ્યાં બે દલની વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થતું હતું,

તેની નજદીક ખેડુતો વગર હરકતે જમીન ખેડતા દીસામાં આવે છે. રાજા જ ભૂસ્વામી છે, ખેડુતો ઉપજમાંથી ચોથો ભાગ મેળવે છે.

ત્રીજી પંક્તિ ગોવાળ અને શિકારી છે. એઓ શિકાર કરે છે, પશુ પાલન કરેછે, પશુઓને વેચે છે ઈત્યાદિ. એઓનું મુકરર રહેઠાણ હોતું નથી. ચોથી શ્રેણી કારીગર અને વેપારી વર્ગ છે. એઓને રાજકર આપવો પડે છે. પરન્તુ જેઓ લડાઈના હથિયારો તથા વહાણ બનાવે છે, તેઓ રાજાની આગળથી પગાર મેળવેછે. પાંચમી પંક્તિમાં યોદ્ધા છે. એઓની સંખ્યા ખેડુતોના કરતાં ઓછી છે. રાજકોષમાંથી એઓનું ભરણપોષણ થાય છે, અને લડાઇની વસ્તુ એઓને રાજભંડારમાંથી મળે છે. એ વાસ્તે જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે જ તેઓ લડાઈના મેદાનમાં જવાને તૈયાર થાય છે, શાન્તિની વેળાએ તેઓ સુરાપાનાદિ કરીને આનંદથી કાલ ગાળે છે. છઠ્ઠી શ્રેણીના દૂત છે તેઓ સર્વ વિષયમાં રાજાને છુપી ખબર આપે છે. સાતમી પંક્તિ મંત્રિ વર્ગની છે. ન્યાયાસન, રાજસંબંધી મોટા મોટા પદ, અને સાધારણ શાસન-કાર્ય તેઓના હાથમાં છે; અને એઓના દ્વારાજ શાસન કર્તા, કોષાધ્યક્ષ, સેનાપતિ વગેરે પસંદ કરાય છે. એક પંક્તિના માણસની જોડે બીજાના વિવાહ થતા નથી. એક શ્રેણીના માણસ બીજી શ્રેણીમાં સામેલ થઈ શકતા નથી, અથવા બીજી પંક્તિનો વેપાર રોજગાર કરી શકતા નથી. કેવળ ગમે તે શ્રેણીના માણસ હોય તે તત્ત્વવિત્ થઈ શકે છે.

ઉપરનો પંક્તિવિભાગ જોયાથી જણાય છે કે કામધંધાની સાથે જાતિનો ખરેખરો સંબંધ નહિ સમજવાથી મેગાસ્થિનિસ કેટલોક ભૂલાવામાં પડ્યો હતો. પ્રથમ તેણે જાત્યાભિમાની બ્રાહ્મણોને અને શ્ર-

તિભેદ રહિત શ્રમણોને એક તત્ત્વવિત્ પંક્તિમાં મૂક્યા છે, અને સર્વ જાતના માણસો શ્રમણ થઈ શકતા હતા તેથી સર્વ પંક્તિના માણસો તત્વવિત્ થઈ શકે એમ લખ્યુંછે. બીજું તે સમજી શક્યો નથી કે ચર અથવા દૂત અને મંત્રિવર્ગ બ્રાહ્મણ પંક્તિમાંના છે. જ્ઞાનચર્ચા તેઓનો ધંધો નથી તે જોઇને તેઓને બ્રાહ્મણવર્ગના માણસ તરીકે સમજી શક્યો નહિ. આવા કેટલાક ભ્રમ સુધારીને જોયાથી જણાશે કે મનુએ હિન્દુ મંડળમાં જેવી શ્રેણી બાંધી હતી, તેવી મેગાસ્થિનિસના વારામાં હતી. ખેડુતો શૂદ્ર, કારીગર અને વૈપારી વૈશ્ય; યોદ્ધાઓ ક્ષત્રિય, ચર, મંત્રિ વર્ગ અને તત્વવિત્ બ્રાહ્મણ, શિકારીઓ અને ચંડાળાદિની સ્થિતિ હતી. મેગાસ્થિનિસે આશ્ચર્ય પામીને લખ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનના રહેવાસીઓ સર્વ સ્વતંત્ર છે, કોઈપણ ગુલામ નથી.* આ ઉપરથી જણાય છે કે, મનુના વારામાં શૂદ્રોની જે અવસ્થા હતી, તેમાં મેગાસ્થિનિસના સમયમાં ઘણો ફેરફાર થયો હશે, બીજી જાતિનું દાસપણું કરવું એવો તેઓના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નહોતો. અમારા ધારવામાં આવે છે કે તેઓ ખેડુતવર્ગમાં ગણાયા હશે.

મેગાસ્થિનિસે આપણા દેશના માણસોને સુતરના વસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતા જોયા હતા. તેઓ એક કપડું નીચે પહેરતા હતા તે ગુઠણથી નીચે ઝુલતું હતું, અને બીજું એક કપડું કેટલુંક કાંધ ઉપર રાખતા અને કેટલુંક માથા ઉપર વીંટાળતા હાલનો આપણો ધોતીયા પિછોડીનો પોશાક કહેવાઈ શકાય:

ચંદ્રગુપ્તની વેળાએ જેઓની અવસ્થા સારી હતી, તેઓના પોશાકમાં ઝાકઝમાળ હતી. લખવામાં આવેલું છે કે તેઓ વેશભૂષણને ચા-

* Arrians India See X.

હતા હતા તેઓનો પોનાક સોનાના વાળાથી એટલે જરીથી અને મણિ માણિક્યથી બનતો હતો, અને તેઓ નુસાગ વેલબુટ્ટાના વસ્ત્ર પહેરતા હતા અનુગમનકરી ચાકરો તેઓના માથા ઉપર છત્રી ધારણ કરતા હતા, કારણ તેઓ સૌન્દર્યનો વધો આદર કરે છે, અને સર્વ પ્રકારે પોતાની સુરતા વધારવાનો યત્ન કરેછે

રૂચિ ભેદથી તેઓ દાઢી ઉપર જૂદા જૂદા પ્રકારના રંગ લગાડતા હતા પ્રતિષ્ઠિત માનવ છત્રીનો ઉપયોગ કરતા તેઓ સફેદ ચામડાના જોડા પહેરતા હતા જોડાઓ ચિત્ર વિચિત્ર અને ઊંચી એડીના હતા *

સાધારણ માણસો ઉટ, ઘોડા અને ગધેડા ઉપર બેસતા હતા નામ અને ઐશ્વર્યવાન માણસો હાથી ઉપર ચઢતા હતા. રાજનમા હાથીજ સર્વ કરતા શ્રેષ્ટ ગણાતો હતો, તેના નીચે ચાર ઘોડાનો રથ, અને સાર પછી ઉટ, પણ એક ઘોડાના રથમા ચઢવુ એ આ ખરમા ગણાતું નોતું † હાલનો હિંદુસ્તાનનો એક્કો એ એક ઘોડાના રથનો પ્રતિનિધિ હોનો જોઇએ

મેગાસ્થિનિસના સમયમા હિંદુસ્તાનમા પાયદળ લશ્કરના માણસો સાધારણ રીતે ધનુર્બાણનો ઉપયોગ કરતા હતા ધનુ માણસની લંબાઈ જેટલુ હતું અને બાણ ઘણુ કરીને ત્રણગજ લાંબુ હતું જમીન ઉપર ધનુષ્ય મૂકીને ડાબા પગથી દાબીને તેઓ બાણ છોડતા હતા,—અને એવી કોઈ જાતની ઢાલ અથવા કવચ નહોતા કે જે તે બાણથી છિન્ન ન થાય પેદલ લશ્કરી માણસોના ડાબા

* Arrian's Indica Sec XVI

† Arrian's Indica Sec XVI.

હાથ ઉપર ગાયના ચામડાની ઢાલ રહેતી હતી કેટલાક ધનુષ્યોને બદલે ભાલા વાપરતા હતા પરન્તુ બધા તરવાર ધારણ કરતા હતા તરવાર પણ હાથથી વધારે લાંબી થતી નહોતી અને ઘણીજ પાસે લડાઈ કરતી વેળાએ બે હાથથી તરવાર ચલાવતા હતા ઘોડેસવાર યોદ્ધાઓ ચામડું અને બે ભાલાનો ઉપયોગ કરતા હતા તેઓને જીન નહોતી લોખંડના અથવા બિનના મોટાભાગના ચામડાની લગામથી ઘોડો ચલાવનાર હતા‡ રથમાં સારથીના શિવાય બે બેસનાર બેસી શકતા હતા અને હાથી ઉપર માવતના શિવાય બીજા ત્રણ યોદ્ધા બેસતા હતા

મેગાસ્થિનિસે હિંદુઓને મિતાહારી તરીકે લખ્યા છે તેઓનો ખોરાક ઘણકરીને ભાત છે યજ્ઞના શિવાય તેઓ દારૂનો ઉપયોગ કરતા નહોતા ચોર તેઓમાં ઘણાજ થોડા હતા ચંદ્રગુપ્તની છાવણીમા ચાર લાખ માણસો હતા પરંતુ દરરોજ ત્યાં બસો રૂપીઆના કરતા વધારે ચોરી થતી નહોતી લોકો કોર્ટમાં ફરિયાદી ભાગ્યે કરતા હતા તથા ખત અથવા સાક્ષી નહિ રાખતા કેવળ વિશ્વાસના ઉપર આધાર રાખીને બીજાની પાસે ઉધાર મુકતા હતા તેઓ ઘણું કરીને ઘરમાં પણ ધન ત્યાં બચાવ વગર રાખતા હતા તેઓ સત્ય અને ધર્મને માન આપતા હતા એ વાતને ૮૯ માણસ. નાની નહિ થવાથી વૈદ્ય વિષયમાં વિશેષ લાગતા જોઈતી સંભાળ નરૅના તેઓ ઘણી સ્ત્રીઓ વેચાતી લઈને વિવાહ કરતા હતા, કોઈને ધર્મ પત્ની અને કોઈને કામ પત્ની કરતા હતા કેટલાક કંઈ પૈસા ન લેતા તથા દેતા પણ પસંદ વિવાહ કરતા હતા એવી ન્યાએ

‡ Arrians Indica See XVI

પિતા કન્યાને સાધારણની આગળ આણતો અને જે માણસ મલ્લ યુદ્ધમા અથવા બીજા કોઈ રીતનો શક્તિ પ્રસંગના કાર્યમા વિજયી થતો હતો તેજ કન્યાની જોડે પરણતો હતો* એ આપણા દેશનો પ્રાચીન સ્વયંવર હતો મેગાસ્થિનિસે કહ્યું છે કે ભરતખંડમા લખેલો કાયદો નહોતો અમે ધારીએ છીએ કે આપણા દેશમા કાયદાના ગ્રન્થનુ નામ સ્મૃતિ સાભળીને તેની આવી ભૂલ થઇ હશે

રાજા લડાઇની અને ન્યાયની વેળાએ મહેલમાથી નીકળતો હતો અને ત્યાગ કરવામા તે આખો દિવસ ન્યાયાલયમા રહેતો હતો એના શિવાય યજ્ઞ અને મૃગયા કરવામા પણ તે બહાર નીકળતો હતો રાજાના શરીરની રક્ષા કરનારી સ્ત્રીઓ હતી, મૃગયાકાલે તેઓ તેને ઘેરીને જતી હતી શરીરની રક્ષા કરનારીઓ પૈકી કોઇ રથમા, તો કોઇ હાથી ઉપર અને કોઇ ઘોડા ઉપર સર્વ પ્રકારના હથિયાર સજીને ચઢતી હતી, અને રાજા હાથીપર ચઢીને જતો હતો

બે દેવતાની ઉપાસનાનુ વિશેષ વર્ણન જોવામા આવે છે સમાન દેશમા વિશેષ મથુરાની આગળ હિરાક્લિસની, અને પર્વત પ્રદેશમા ડિયોનિસુસની ઉપાસના થતી હતી હિરાક્લિસ આપણો અદ્ભુત બલિશાળી કૃષ્ણ અને ડિઓનિસુસ પ્રમત્ત મહાદેવ એવુ જણાય છે.

---

* Arrians Indica See XVII

प्रकरण ३ जुं.

ઈ. સ. ૬૫૦ માંનું હિંદુસ્તાન.

હિઉએન્ થ્સાહ્ નામનો ચીનનો બુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશક ઇ.સ. ૬૨૯ માં હિંદુસ્તાનમા તીર્થ યાત્રા કરવા આવ્યો હતો તેણે ચીનાઇ ભાષામાં હિંદુસ્તાનનું ભ્રમણ વૃત્તાન્ત પ્રકટ કર્યું છે તેનું ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજીમા ભાષાન્તર થયું છે તેના ઉપરથી ઇ. સ. ૬૫૦ વર્ષના ભરતખંડનો વૃત્તાન્ત લખવામા આવે છે.

હિઉએન્ થ્સાહ્‌ના વારામાં ભરતખંડમાં હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મની ચઢતી હતી. હિંદુ દેવ મંદિરની પાસે બૌદ્ધ મઠ પોતાનું ગૌરવ સાચવતા હતા. બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો વગરહરકતે પોતપોતાના ધર્મનાં કાર્યો કરતા હતા. હિંદુ આર્યો આ પરિદૃશ્યમાન જગતને સુખનું રહેઠાણ માનતા હતા બૌદ્ધો એને પાણીના પરપોટાની પેઠે ક્ષણસ્થાયી માનતા હતા. મૃત્યુના પછી હિંદુ આર્યો અનની સૌંદર્ય પૂર્ણ અને અનંત સુખમય સ્વર્ગ રાજ્યની આશા રાખતા હતા. દેહત્યાગના પછી કર્મફળથી ફરી દેહાન્ત ધારણ કરવો પડશે તેથી બૌદ્ધો સ્થિર ચિત્તથી રહેતા હતા, વૈદિક નિયમના ઉપર હિંદુ આર્યોની બહુ શ્રદ્ધ હતી. તેઓ વેદમાં કહેલા યાગ યજ્ઞના અનુષ્ઠાન કરીને ધારેલી પાર્થિવ વસ્તુ અને અંતિમમાં અનન્ત સ્વર્ગના સુખની ઇચ્છા રાખતા હતા. બૌદ્ધો વેદ અને વૈદિક કાર્ય પદ્ધતિના વિદ્વેષી હતા. સદાશય, સચ્ચારિત્ર, સુશિક્ષિત અને તત્વ વિદ્યામાં ભરપૂર થયાથી હિંદુ આર્ય મુક્તપરાયણ આચાર્યની પંક્તિમાં સામેલ થઇને સાધારણની આગ

ળથી સન્માન મેળવતા હતા. સઘળું આ દુનિયાનું સુખભોગ છોડીને નિર્જનમાં ધર્મના વિચારમાં નિમગ્ન થવાથી બૌદ્ધ શ્રમણ નામથી ઓળખાતા હતા હિંદુ આર્યો દેવતાઓને અસીમ શક્તિવાન જાણીને ભક્તિભાવથી તેઓની ઉપાસના કરતા હતા. બૌદ્ધો દેવતાની પૂજા કરવાથી દૂર રહીને બુદ્ધના નિયમ પ્રમાણે ચાલતા હતા. હિંદુ આર્યો વૈરાગ્યના પક્ષપાતી હતા. તેઓ ઉચ્ચ વર્ણને ઉચ્ચાં કર્તવ્ય કરવાનો અધિકાર આપતા હતા, અને સર્વોત્કૃષ્ટ વર્ણ બ્રાહ્મણના પ્રત્યે સર્વદા સન્માન દેખાડીને તેઓને ઉત્તમ ખોરાક તથા વસ્ત્ર આપીને સન્તુષ્ટ રાખતા હતા. બૌદ્ધો સરખાપણાના મહત્વનો પ્રચાર કરીને સર્વ જીવના પ્રત્યે સમભેદના દેખાડતા હતા. તેઓની દયા અને કૃપા સર્વત્ર સમાન હતી. હિંદુ આર્યો યજ્ઞ તથા પોતાના ખાવાને માટે જીવહત્યા કરતા હતા. બૌદ્ધો જીવહત્યાથી દૂર રહીને, અહિંસાને પરમ ધર્મ કહેતા હતા હિંદુ આર્યો ઇશ્વરવાદી થઇને બ્રાહ્મણના ચલાવેલા નિયમ પ્રમાણે ચાલતા હતા, બૌદ્ધો નિરીશ્વર વાદી થઇને પોતાના શ્રદ્ધા તથા વિશ્વાસ પ્રમાણે કામ કરતા હતા. હિંએન્ ત્સાન્ જ્યારે ભરતખંડમાં આવ્યો ત્યારે આ જૂદા જૂદા ધર્મ માનનારા સંપ્રદાય જૂદા જૂદા સ્થળમાં પોતાનું મોટાપણું સાચવતા હતા.

હિંએન્ ત્સાન્ જે રસ્તેથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, તે માર્ગની પેલીગમ બૌદ્ધધર્મની અવસ્થા ઉન્નત હતી. કપિશા રાજ્યમાં એટલે હાલના કાબુલમાં એક ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં એકસો મઠ હતા અને તેમાં છહજાર શ્રમણો રહેતા હતા. એના શિવાય પુષ્કળ દેવમંદિરો હતાં. કેટલાક સન્યાસીઓ નાગા રહેતા હતા. કેટલાક આખા શરીરે રાખ ચોળતા હતા, અને કેટલાક ક-

પાળ ઉપર અલંકારોની પેઠે કંઈ ધારણ કરતા હતા. પેશાવર કપિશા રાજ્યને તાબે હતું. એ ઠેકાણે મહારાજ અશોક તથા કનિષ્ટના બનાવેલા ઘણાક ભાગેલા મઠ કાલની મનન શક્તિનો પરિચય આપતા હતા. કાશ્મીરનો રાજા હિંદુધર્મને આશ્રય આપનારો હતો, તેથી એ રાજ્યમાં હિંદુધર્મનું મોટપણું હતું. થાનેશ્વર તથા મથુરામાં હિંદુધર્મની પેઠે બૌદ્ધ ધર્મનો પણ પ્રાદુર્ભાવ જોવામાં આવતો હતો. હિઉએન્ થ્સાહ્ કુરૂક્ષેત્રમા ક્ષત્રિવીરોના મોટા કદના હાડકાની માળાઓ જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. આ વખતે કાન્યકુબ્જ રાજ્ય વિશેષ ચઢતી કળાએ હતું. વૈશ્ય વશનો હર્ષવર્દ્ધન કે શિલાદિત્ય આ ઠેકાણે અધિપતિ હતો. તેણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ પુષ્કળ રાજ્યોમા પોતાના જયના વાવટા શોભાવ્યા હતા ભરતખંડના અઢાર રાજાઓ તેના તાબેદારો હતા. આખા ભરતખંડમાં મહારાષ્ટ્ર રાજા પુરકેશના શિવાય બીજો કોઈ પણ સાહસમાં તેમજ મહાક્રમમાં શિલાદિત્યનો બરોબરીઓ નહોતો. શિલાદિત્ય બૌદ્ધ ધર્મનો એક મોટામાં મોટો પરિપોષક હતો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મની ચઢીયાતી કરવામાં ઘણોજ પરિશ્રમ કર્યો હતો. અયોધ્યામાં હિંદુ ધર્મ બુદ્ધ ધર્મને અતિક્રમ કરી ઉદયો હતો. પ્રયાગમાં હિંદુ ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ જોવામાં આવતો હતો. શ્રાવસ્તીમાં બૌદ્ધ ધર્મની ધીરે ધીરે અવનતિ થતી હતી. હિઉએન્ થ્સાહ્ બુદ્ધની જન્મભૂમિ કપિલ વસ્તુની પડતી અવસ્થા જોઇને દુઃખિત થયો હતો. બુદ્ધ, કાશી વગેરે શહેરોમાં ઘણોખરો કાળ ગાળ્યો હતો; ત્યાં બ્રાહ્મણોની ક્ષમતા ધીરે ધીરે કાયમ થતી હતી. વૈશાલી ભગ્ન દશામાં અને એના મઠ ખાલી પડયા હતા. મગધના પચાશ મઠમાં દશહજાર શ્રમણ રહેતા હતા. એના શિવાય હિંદુઓના પુષ્કળ દેવ મંદિરો હતાં. જે પ્રાચીન પાટલીપુત્રે એક વેળાએ સુરાજ્યના અને સમૃદ્ધિ-

ના મહિમાથી ભરતખંડનાં તમામ રાજ્યો ઉપર સરસાઈ કરી હતી, તેનું પહેલાંનું ગૌરવ કાળના કઠોર ઘાથી એ સમયે જતુ રહ્યું હતુ, એના ભાગેલાં ઘરો અને પુષ્કળ મદની ઈંટો લગભગ ચકદ માઈલ સુધી ફેલાયલી હતી. હિઉએન્ થ્સાંગ જ્યારે બુદ્ધ ગામમાં રહેતો હતો, ત્યારે નાલન્દામાં જવાનું નોતરૂં આવ્યું. ત્યાં તે ગયો અને ત્યાંની મંદા વિદ્યાલયમાં પાંચ વર્ષ નાલંદાની વિદ્યા મદિરમાં હતો. ત્યાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત વગેરે શીખીને પછી તે બંગાલા, દક્ષિણાપથ અને મધ્ય ભારતવર્ષમાં ગયો. એના શહેરોમાં કયાંક બૌદ્ધ ધર્મની ચઢીઆતી તો કયાંક બૌધ ધર્મની અવનતિ જણાઈ. આસામમાં હિંદુ ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ હતો. એનો અધિપતિ બ્રાહ્મણ હતો. એ કુમાર નામથી પ્રખ્યાત થયો હતો. કુમાર મહારાજ શિલાદિત્યને કર આપનારો તામ્રાનો રાજા હતો. તામ્રલિપ્ત એટલે હાલનું તમોલુક એક મોટું બંદર હતું. હિઉએન્ થ્સાંગ્ આ ઠેકાણે વેપારની ચઢતી જોઈને આશ્ચર્ય થયો હતો. એ સમયે મરાઠાનું રાજ્ય વધારે ચઢતી કળાએ હતું. મરાઠાઓ રજપૂતોના જેવા ગોટા કદના સરળ સ્વભાવના, બહાદુર અને બળવાન હતા. ક્રોધાયમાન હોવા છતાં પણ તેઓ કૃતજ્ઞતાથી છેટે રહેતા નહોતા. તેઓ મિત્રને મદદ આપતા હતા, અને શત્રુઓને નાશ કરવા માટે સર્વદા તૈયાર રહેતા હતા તેઓને એટલું બધું આત્મ સન્માન હતું કે શત્રુને પહેલાં ન જણાવતાં તેની ખરાબી કરવામાં આગળ વધતા નહોતા. તેઓ નાસનારની પછવાડે જતા હતા, પરંતુ શરણમાં આવેલાઓનું ભલું કરતા હતા. તેઓના સેનાપતિઓ યુદ્ધમાં હાર્યાથી સ્ત્રીનો પોશાક પહેરતા હતા અને ઘણું કરીને આત્મહત્યા કરીને આત્માવમાનતાની શાન્તિ કરતા હતા. તેઓ લડાઈમાં જવાની પહેલાં દારૂ પીને ઉન્મત્ત થતા હતા, અને

પોતાના હાથીઓને પણ એવીજ રીતે પ્રમત્ત કરી મૂકતા યુદ્ધમાં મત્ત હોવા છતાં પણ મરાઠાઓ શાસ્ત્ર ચર્ચા કરવામાં રહેતા નહોતા. તેઓ યથા નિયમથી વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. મરાઠાઓ અડધા બૌદ્ધ ધર્મ હતા. ક્ષત્રિય રાજપુલકેશ એ વેળાએ મહારાષ્ટ્રનો અધિપતિ હતો. જેવો એ ઉદાર સ્વભાવનો હતો, તેવોજ જ્ઞાનવાન હતો. તેના દાનની હદ નહોતી. પ્રજારંજકનાના ગુણથી એ સાધારણમાં ઘણોજ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. પ્રજા કામ મનોવાક્યથી તેનો હુકમ પાળતી હતી. મહારાજ શિલાદિત્યે ઘણેક ઠેકાણે પોતાની વિજય પતાકા શોભાયમાન કરી હતી, પરન્તુ તે મહારાષ્ટ્ર રાજપુલકેશને હરાવવા પામ્યો નહોતો.

હિઉએન્ ચ્યુસાહે ભરતખંડના લોકોની સરળતા અને સાધુતાની પ્રશંસા કરી છે. ભારતવાસીઓ પ્રપંચના અથવા કોઇ વિષયમાં ફેંગાઇ કરતા નહોતા. તેઓ સોગન ખાઇને પોતાના વચનને મજબુત કરતા હતા, અને કોઈ પાપ કરતાં પરલોકમાં કઠોર સજા થવાના ભયથી ભયભીત થતા હતા. તેઓના આચાર વ્યવહાર સરળ તથા શુદ્ધ અને તેઓનો સ્વભાવ શાન્ત તથા નમ્ર હતો. હિંદુઓનાં ન્યાય કાર્યો ઘણાંજ સરળ ભાવવાળાં હતાં. સખ્ત સજા કરવામાં આવતી નહોતી. હિંદુઓ બખેડો કરનારાની ઉપર ફાંસીનો કે ગરદન મારવાનો હુકમ કરતા નહોતા. કેવળ રાજદ્રોહીઓને આખી ઉમ્મર સુધી કેદખાનામાં પુરી રાખતા હતા. નેતર મારવાનો એટલે ફટકા મારવાનો ચાલ નહોતો. પરન્તુ જેઓ ન્યાયની વિરૂદ્ધ આચરણ કરતા હતા, વિશ્વાસઘાત કરતા હતા અથવા પિતા માતાના પ્રતિ કર્તવ્ય કરવામાં ઔદાસીન્ય દેખાડતા હતા, તેઓના હાથપગ અથવા નાક કાન

કાપતા હતા જાહેર જગાએ સાધારણની આગે દંડ આપવામાં આ-
વતો નહોતો. દોષ કબુલ કરાવવા માટે નેતરો મારવાનો નિયમ ન
હોતો જે અપરાધી મરજી આવથી પોતાનો દોષ માની લેતો તો
તેને યથાયોગ્ય સજા આપવામાં આવતી હતી પરંતુ જો કોઈ દું-
રાગ્રહથી પોતાનો દોષ છુપાવતો હોય તો ગરમ પાણી, આગ, મોટો
મેનો તથા ઝેર પ્રયોગથી તેના દોષ ગુણ નક્કી કરતા હતા.

મેગાસ્થિનીસની પેઠે હિઉએન્ થ્સાંગે પણ ભરતખંડમાં ઘણું ક
ખંડરાજ્ય જોયાં હતાં આર્યાવર્તમાં આશરે ૭૦ ખંડ રાજ્યો હતાં
દરેક રાજ્યના રાજાઓ પોતાની ઇચ્છા મુજબ રાજ્ય ચલાવતા હતા
ભરતખંડ જૂદી જૂદી જાતિના લોકોની આવાસભૂમિ હતી ત્યાંના
માણસોની ભાષા અને આચાર વ્યવહાર પણ જૂદી જૂદી જાતના હતા
એના ઉપર ઊંચા પહાડો, વહેતી નદીઓ વિસ્તારવાળાં જંગલો
વગેરે પ્રાકૃતિક અન્તરાયથી શહેરો એકબીજાથી જુદાં પડતાં હતાં
આ કારણોથી પ્રાચીન સમયમાં પુષ્કળ ખંડ રાજ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ
છે આ ખંડ રાજ્યનો કોઈ ભૂપતિ જો પુરુ અથવા ચંદ્રગુપ્ત, અ-
શોક અથવા શિલાદિત્યના જેવો પરાક્રમી થતો તો તે પાસેના રાજ્યોને
તાબે કરીને મહારાજાના ગૌરવ પદમાં બેસતો હતો

ઉદાર સ્વભાવના બૌદ્ધ રાજાઓ આગમના નિયમ પ્રમાણે
રાજ્યના બધાં કામકાજો કરતા હતા પ્રજા મોટા કરના બોજાથી
પીડાતી નહોતી, કોઈ પણ કોઈને મફત કામપર લગાડતા
નહોતા જેઓ હવેલીઓ બનાવવાના કામમાં અથવા બીજા કોઈ
કામમાં લાગતા હતા તેઓને પોતાના શ્રમ પ્રમાણે પગાર
મળતો હતો જન સાધારણ પોતાના વડીલોના હકથી કદી પણ

વચિત થતા નહોતા, તેઓ પોતાના ભરણપોષણને માટે ખેતી-વાડીનું કામ કરતા હતા. ખેડુતો પોતાના પાકનો છઠ્ઠો ભાગ રાજાને આપીને પાંચ ભાગ પોતે રાખતા હતા. વેપારીઓની પાસેથી ઘાટ આગળથી થોડો કર લેવામાં આવતો હતો. કેટલાક લશ્કરી માણસોને રાજ્યની સન્માન ભાગ મળતો હતો, અને કેટલાકોને રાજ્યપ્રસાદથી રક્ષા કરવામા આવતા પ્રયોજન પ્રમાણે લશ્કરી માણસની વધઘટ કરવામા આવતી હતી. ઇનામ આપવાનું કબૂલ કરીને સાધારણને લશ્કરી પંક્તિમાં સામેલ કરવામાં આવતા હતા.

રાજકીય ભૂમિમાંથી જે રાજકર મળતો હતો, તેના ચાર ભાગ કરવામાં આવતા હતા. એક ભાગ રાજ્ય તથા ધર્મ સમ્મત કામમાં ખર્ચાતો હતો, બીજો ભાગ મન્ત્રી તથા શાસન સભાના કામદારોના ભરણ પોષણને માટે આપવામાં આવતો હતો, ત્રીજો ભાગ જ્ઞાની, બુદ્ધિમાન અને પ્રતિભાશાલીઓને ઇનામ આપવા માટે રાખવામાં આવતો હતો, અને ચોથો ભાગ સંતોષ ક્ષેત્રના ખર્ચને માટે જમે કરવામાં આવતો હતો. તમામ શાસન કર્તા, શાન્તિરક્ષક તથા રાજકીય કામદારોના ભરણ પોષણને માટે મુકરર જમીન મળતી હતી.

प्रकरण ४ थुं.

ભારતની પ્રાચીન કીર્ત્તિ.

પોતાના પ્રાચીન મહિમાનું અભિમાન કરી શકે તેવો દેશ ભરતખંડ છે. જે દેશે રામાયણ અને મહાભારતને જન્મ આપ્યો છે, તે દેશ કાવ્ય વિષયમાં શું ગૌરવ કરી ન શકે? રામાયણના જેવા સરળ મધુર ઉચ્ચ ભાવ તથા ઉચ્ચ વર્ણનોવાળાં હિતોપદેશ પરીપૂર્ણ વિરરસ કાવ્ય પૃથ્વી ઉપર અતિ અલ્પ જોવામા આવેછે. વાલ્મીકિયે પોતાના ગ્રંથ વિષે જે ભવિષ્યવાણી કહી હતી તે સાર્થક થયલી જોવામાં આવે છે.

यावत् स्थास्यन्तिगिरय सरितश्च महीतले :
तावत् रामायण कथा लोकेषु प्रचरिष्यति॥

જ્યાં સુધી પહાડો અને નદીઓ પૃથ્વીમાં રહેશે ત્યાં સુધી રામાયણની કથા લોકોમાં ચાલશે.

હિદુસ્તાનમાં વાલ્મીકિને અતિ માન આપવામાં આવે છે. તેમજ યુરોપ ખંડમાં પણ તેનો આદર ઘણો થાય છે. મહાભારત નર્મદા કિનારા ઉપરના કબીરવડ પ્રમાણે વિશાળ છે. કબીરવડની શાખા તથા જટા માટીમાં રોપાઇને ફરી મૂળીયાં થયાં છે તે ડરેક જેમ એક ઝાડમાં ગણાઇને કુંચના અંદર કુંચ બનાવ્યાછે, તે પ્રમાણે મહાભારતની કથાઓમાં બીજી કથાઓ જોવામાં આવે છે. જેમ સુરમ્યસ્થાનમાં ફર્યાથી શરીર શીતળ થાય છે તેમ અમૃત સમાન મહાભારતની કથાઓ વાંચ્યાથી તથા સાંભળ્યાથી પ્રાણમન શીતળ

થાય છે. જે ભારતવર્ષે વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, આર્યભટ, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરેને જન્મ આપ્યો તે જ્યોતિશાસ્ત્રના નૈપુણ્ય વિષયમાં શું ગૌરવ કરી શકશે નહિ? આર્યભટે કહ્યું છે કે, 'चला पृथ्वी स्थिरा भाति' પૃથ્વી ચાલે છે પરંતુ સ્થિર જોવામાં આવે છે. હવે વિચાર કરો કે કોપર્નિકસના પહેલા કેટલા દિવસ અગાઉ આર્યભટે એ વાત કહી છે? ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે "आकृष्ट शक्ति श्च महीयत्तया गाशिप्यतेतन् तथाधार्यते" પૃથ્વીની આકર્ષણ શક્તિ છે, જેનાથી ઉપર સ્થાપિત થાય છે તે પાછો ધારણ કરે છે' આથી જણાય છે કે મધ્યાકર્ષણના નિયમની ભાસ્કરાચાર્યને માહિતિની હતી. દશ ગણવાની રીતિ જે સર્વ ગણિતશાસ્ત્રનું મૂળ છે તે યુરોપિયનો આરબોની પાસેથી શીખ્યા એમ કહે છે, પરંતુ આરબો પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે કે "હોકમાગ્રલ હિંદુ" એટલે હિંદુસ્તાનનાં જ્ઞાનીઓની પાસેથી અમે લાવ્યા છીએ. જે ભારતવર્ષે કપિલ, કણાદ, ગૌતમ, વ્યાસ ઈત્યાદિને જન્મ આપ્યો છે તે દર્શન વિષયની ઉત્પતિને માટે શ્રેષ્ટ નથી? ગ્રીક દર્શન ભારતવર્ષના દર્શનનો પ્રતિબિંબ માત્ર છે. પિથાગોરસ વગેરે ગ્રીક દર્શનિકો ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા, તેના પ્રમાણ મળે છે.

ઘણાંકો ધારે છે કે હિંદુઓનાં પુરાણ તથા કર્મકાંડ વગેર કામનાં છે. પરંતુ લંડનમાંના પ્રશિયાનામાછ રાજકૃત સિવિલિયન હ્યુનસેને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું કે, હિંદુસ્તાનનાં આર્યોનાં કર્મકાંડ અને પુરાણોમાંથી ઘણુંક માર્મિક તત્ત્વ નીકળી શકે છે. વૈદ વિદ્યા પણ હિંદુઓ પાસેથી આરબો શીખ્યા હતા અને તેમની પાસેથી યુરોપિયનો શીખ્યા એના પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ *ચિરકાદિ

* હરડાં, બહેડાં, આંબળા.

વનસ્પતિના નામસુધા આરભ્ભી અર્થોમા છે જનચિકિત્સાના વિષયમા પણ પ્રાચીન હિંદુઓ અજાણ્યા નહોતા, તે ઋગ્વેદના એક મત્રથી જણાઆમાં આવે છે, 'अप्स्वन्तरमृत अप्सुभेषजं आपो माना प्रशस्तये' પાણીમાજ અમૃત છે, પાણીમાજ ઔષધ છે, પાણી આપણને માટે ઉત્તમ છે તેઓ હોમિયોપથિક એગેને સમ મગ વિધાયક ઝાડ્રરીની રીતિ બાબેત અને જાણતા હતા તેના પણ પ્રમાણ મળે છે, "विषस्य विषमौषधं" આ વાક્ય તેનુ પ્રમાણ આપે છે

પ્રાચીન હિંદુઓ ફક્ત વિદ્વાન હતા એટલુજ નહિ પણ તેઓ ઘણા બહાદુર યોદ્ધા તથા વહાણ ચલાવવામા કુશળ હતા યુદ્ધમા તેઓના ઘણા પરાક્રમો ઓર વગેરે દેશના ગ્રથો સાક્ષી આપે છે તેમણે ઘણા દેશોપર વિજય પણ મેળવ્યા હતા રઘુવશમા લખેલુ છે કે, રઘુરાજાએ ઇરાનનો જય કર્યો હતો કાશ્મિરની રાજતરગિણી ગ્રથમા લખ્યુ છે કે કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે તુર્કસ્તાન, બનાન, બુખારા ઇત્યાદિ દેશ છત્યા હતા, વહાણોમા બેસીને તેઓ દૂર દેશોમા જતા હતા તેના પ્રમાણો મળ્યા છે સુમાત્રા જાવા બાલિ વગેરે બેટોમા હિંદુઓનુ રહેઠાણ હતુ મ તેમા ધર્મ પ્રસારાદિક સામાજિક રીતિઓ રામાયણ મહાભારત વગેરે સંસ્કૃત ગ્રથ વગેરે જોવામા આવે છે જેમ હાલ ઇંગ્લાંડના લોકો પૃથ્વીના બધા દેશોમા ધર્મ તથા સુધારાનો વિસ્તાર કરે છે તેમ ઓએ ધર્મના ઉદ્ધાર નિમિત્તે હિંદુઓ તથા બૌદ્ધો એશિયા યુરોપ તથા અમેરિકા સુધી મોટી મહેનત કરીને ધર્મ તથ સુધારાનો પ્રચાર કરતા હતા સિંહલના મહાવશ નામના ગ્રથમા લખ્યુ છે કે,

બંગાળી રાજકુમાર વિજયસિંહને તેના પિતાએ દેશવટો દેવાથી પાંચસો માણસોની સાથે તે વહાણમાં બેસી નીકળ્યો હતો. તેનું વહાણ દક્ષિણમાં ઘસડાઈ સમુદ્રના તરંગમાં તણાતાં તણાતાં તેઓ સિંહલદ્વીપના કિનારા આગળ પહોંચ્યા અને ત્યાંના વતનીઓને તાબે કરીને ત્યાં પોતાનું રાજ સ્થાપ્યું હતું. વિજયના વંશજોએ એ બેટમાં ઘણા વર્ષો સુધી રાજ ચલાવ્યું હતું. તેઓના વંશની ઉપાધિ સિંહ હતી તેથી એ બેટનું નામ સિંહલદ્વીપ પડ્યું. સમુદ્રના તરંગથી તણાતો જ્યારે વિજયસિંહ સિંહલદ્વીપના કિનારે આવ્યો ત્યારે ત્યાંની ત્યાં એણે તાંબાના રંગની જમીન ઉપર તેનો હાથ પડવાથી એ દ્વીપનું નામ તામ્રપર્ણી પાડ્યું હતું. આ હકીકતો મહાવંશના આધારે ગ્રીક ઇતિહાસકાર ટેસિયસના મિસરના વર્ણનથી તથા ફાહિયાન નામના ચીની મુસાફરના લેખથી પુષ્ટિ મળે છે. કપ્તાન સ્પીક જેઓ નાઈલ નદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન શોધવા ગયા હતા તે પોતાની દરરોજની નોંધમાં લખે છે કે પદ્મપુરાણમાં લખેલી નીલ નદીની ઉત્પત્તિની સાથે (૧૧૯૨) નાઈલ ઉત્પત્તિસ્થાનનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવે છે. નાઈલ મિસર દેશમાં હિંદુઓના પૌરાણિક ધર્મના ચિહ્નથી સિદ્ધ થાય છે કે મિસર દેશમાં હિંદુઓનું ગમન થતું હતું. ઉપર જણાવેલું ગોરા એકનું તો કહેવું છે કે નેપોલિયનના હુકમે જે સિપાઈઓ આપણા દેશમાંથી મિસરમાં ગયા હતા તેઓએ ત્યાંના પ્રાચીન મંદિરોમાંના દેવી દેવીઓને પોતાના દેશના જેવા જાણીને તેમની પૂજા કરી હતી. લેનસ નામે મિસર દેશનો ગ્રીક ખાતરી મળી ગયો છે કે ખ્રિસ્ત શકના બીજા તથા ત્રીજા સૈકામાં હિંદુઓના વહાણો મિસરમાં તથા બીજા મુલકમાં વેપારને માટે જતાં હતાં. હાલ પણ વાણિયા ભાટિયા વગેરે હિંદુઓ વહાણો આ

ક્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં વેપારને માટે જાય છે. ઇ. સ. ની પૂર્વે ૬૦ વરસ ઉપર કેટલાક હિંદુ ખારવાના વહાણો ડુબી ગયાથી તેઓ જર્મનીની ખાડીમાં તણાતા નીકળ્યાં હતા, ત્યાંથી તેઓને રોમ નગરમાં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. ડાક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે સિદ્ધ કર્યું છે કે એક વખતે બૌદ્ધ ધર્મ નરમોયના દેશમાં ચાલતો હતો. તે વળી કહે છે કે એક વેળા યુરોપમાં રૂદ્રની ઉપાસના ચાલતી હતી. રટલેન્ડ, રટાહડેમ, રસાહિરવન ઇત્યાદિ શહેરનાં નામ તેનાં પ્રમાણ રૂપ છે. સ્કાટલંડનો હાઇલેંડ પ્રદેશ જ્યારે જંગલી અવસ્થામાં હતો ત્યારે ત્યાં વાલટયાન નામની એક ક્રિયા થતી હતી. તેઓ એક અગ્નિકુંડ કરીને પ્રજ્વલિત અગ્નિના ઉપર માખણ તથા જવ ઈત્યાદિ અન્ન નાખીને "અમને ઘોડા આપો અમને ધન આપો," વગેરે પ્રાર્થના કરતા હતા. એ ક્રિયા ઋગ્વેદમાં લખેલા હોમના જેવી છે, તેથી સ્પષ્ટ પ્રમાણ થાય છે કે, ઋગ્વેદનો ધર્મ ત્યાં એક વખતે ચાલતો હતો. આશરે ૧૫ વર્ષ ઉપર 'મેકમિલન્સ મેગેઝીન' નામના લંડનમાં નીકળતા ચોપાન્યામાં "પિરૂ દેશના આર્યો" આવા મથાળામાંથી એક નિબંધ પ્રકટ થયો છે તેમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનના આર્યો અમેરિકામાંના પિરૂ દેશ સુધી ગયા હતા. આનરેબલ પિનેલસ નામના યુનાઇટેડ સ્ટેટસના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષે મધ્ય અમેરિકામાં ફરીને નક્કી કર્યું છે કે ઘણા પ્રાચીનકાળમાં ત્યાં ભારતવર્ષીય આર્યો આવતા જતા હતા. હાલમાં ચીનના એક ગ્રંથમાં જોવામાં આવ્યું છે કે કેટલાક બૌદ્ધધર્મ પ્રચારક અમેરિકામાં ગયા હતા.

प्रकरण ५ मुं.

પ્રાચીનકાલનું હિંદુસ્તાનનું વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર.

જીવનના પ્રભાતની વેળાએ ચારે બાજુએ ગોઠવેલી કુદરતી વસ્તુની ખુબસુરતી જોઇને આપણે આશ્ચર્ય અને આનંદ પામીએ છીએ. ત્યારપછી જોતાં જોતાં એ ખુબસુરતી ભોગવવાની ઇચ્છા ઓછી થતી જાય છે, અને તેની જોડે અજાયબીનો ભાવ મંદ પડી જાયછે, તે વેળાએ આપણે આશ્ચર્ય થઇને આનંદ અનુભવ કરતા નથી, કેવળ અજાયબ વસ્તુને જોઇનેજ આપણું મન સંતુષ્ટ રહેતું નથી, પણ અજાયબી ઇત્યાદિ મનોભાવથી પહેલાં જે વસ્તુઓપર આપણું મન ખેંચાય છે, તે વસ્તુઓ સમુદ્રના કિનારાની પેઠે સ્થિર થઇને ઉભેલી જણાય છે અને મનોભાવ શાંત થઈ જાય છે, તોપણ આપણે તે સબંધી વસ્તુનું તત્વ જાણવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરીએ છીએ. માણસની આ તત્વ જિજ્ઞાસાથીજ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. વસ્તુઓના કુદરતી તત્વની શોધ કરવી એજ વિજ્ઞાનનુ કામ છે.

ભારત વર્ષ વિજ્ઞાનની અસલની જન્મભૂમિ છે, વેદ વર્ણવાની વેળાએ પણ આપણે ભારતવર્ષમા વિજ્ઞાન ચર્ચા જોઇએ છીએ.

વિદ્યામાં પણ ભારતવર્ષના આર્યો જગતના ગુરૂ છે. ચરક અને સુશ્રુત ગ્રંથનાં આરબોએ પોતાની ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યાં છે અને તેમની પાસેથી ગ્રીક લોકો વિદ્યા શીખ્યા છે.

જ્યોતિર્વિદ્યા પણ હિંદુઓએ પહેલાં શોધી કાઢી છે. ખ્રિસ્તના જન્મવાની ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં આ દેશમાં જ્યોતિષ વિદ્યાની ચર્ચા જોવામાં આવે છે. આપણા દેશનો ખરેખરો ઇતિહાસ સાલવાર નથી, તથાપિ બીજા સઘળા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી યુરોપના વિદ્વાનોના યત્ન અને શોધથી આ સઘળા વિષયો સારી પેઠે જાણવામાં આવ્યા છે અને આવે છે.

ગાગ્રીજે ૭૦૦૦ વર્ષ માત્ર માણસના જન્મવાનું નિશ્ચિત પ્રમાણે મેળવવા પામ્યા છે. એ પ્રમાણે જોતાં ૫૦૦૦ વર્ષની આગળજ જો ભારતવર્ષમાં જ્યોતિર્વિદ્યાની પેઠે બીજી કઇ઼ણ વિદ્યાની ચર્ચાનો આરંભ ગણીએ તો કોણ જાણે માણુસ જીવનના કેટલાક બાળકાળમાં ભારતવર્ષના લોક સુધારાની પાયરીએ ચઢયા હશે! હિંદુસ્તાનમાંથી જ જ્યોતિર્વિદ્યા ધીરે ધીરે ક્યાલડિયા, મિસર અને ગ્રીસ વગેરે દેશોમાં ફેલાઈ સૂર્ય ફરે છે એવું યુરોપમાં સોલમા સૈકામાં માત્ર શોધી કાઢેલું છે, પરંતુ તેવી હજારો વર્ષની આગળજ આર્યભટ્ટે તે કહ્યું છે.

भूपंजरः स्थिरो भूरे वाप्तला वृत्यमति दैवलिकौ।
उदयास्तमयौ संपादयति नक्षत्र ग्रहानां ॥

પૃથ્વી ફર્યાથી જ સ્થિર નક્ષત્ર મંડળ અને ગ્રહો ઉદય અસ્ત થાય છે.

પૃથ્વીની ગતિ તે વેળાએ શોધવામાં આવી હતી. એટલુંજ નહિ પણ ક્રાન્તિપાત વક્રગતિ (Precession, of Equinoxes) જે પૃથ્વીની ગતિથી તે મધ્યાકર્ષણના નિયમ શોધ્યા પછી ૧૭મા સૈકામાં યુરોપમાં નિરૂપિત્ત થઈ છે, તે પણ આર્યભટના ગ્રંથમાં આપણે જોઇએ છીએ.

દુરબીનની ઉત્પત્તિ થયાની આગમજ યુરોપમાં થોડી વખત પહેલાં સૂર્યબિંબ (Solarspots) જોવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આપણા માર્કંડેય પુરાણમાં તે લખાયલું છે.

तेजसः शातनं चक्रे विश्वकर्म्मा शनैः शनैः ।
तेनास्पिनश्यामिका जाता शात नोचिर्ष स्तथा ॥

. વિશ્વકર્માએ સૂર્યનું થોડું થોડું તેજ કાપી લીધું; જે જે અંશ કાપ્યા તે અંશ શ્યામિકા એટલે કલંક થયો.

ભરતખંડના રહેવાસીઓએ ઘણા કાળ પહેલાં તે કલંક જોયું હતુ, તેનું આ શ્લોક પરથી સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળે છે.

જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરની વૃહત સંહિતામાં સૂર્યબિંબની વાત એનાથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ ૧૮ મા સૈકામાં હર્શલે સૂર્યબિંબની સાથે દુકાળનો જે સંબંધ બતાવ્યો છે તેનું વરાહમિહિરના ગ્રંથમાં ઘણા વિષયોથી વર્ણન કરેલું છે.

यस्मिन् यस्मिन् देशे दर्शनमायान्ति सूर्यबिंबस्थाः तस्मिन् तस्मिन् व्यसनं महीपतिनां परिक्षेयं +१ + + + + वारि मुचो न मभूत वारि मुचः संरीतो आर्यान्ति तनुत्वं क्वाचित् क्वाचि ज्जायते शस्यां ।

જે જે દેશમાં સૂર્યનું બિંબ જોવામાં આવે છે, તે તે દેશના રાજાને વિપત્તિ આવેલી સમજવી + + + + મેઘમાંથી પુષ્કળ પાણી વરસતું નથી, સઘળી નદીઓ આછી વહે છે, અને કોઈ જગાએજ પાક ઉત્પન થાય છે.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું મૂળ સ્વરૂપ જે માધ્યાકર્ષ છે તેનો નિયમ શોધીને ન્યુટન પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે, તે નિયમનું સુસ્પષ્ટ જ્ઞાન પ્રાચીન કાલના ભરતખંડના આર્યોને હતું તે કહીને આપણે પ્રમાણ પામતા નથી, પરંતુ એના કંઈક ભાગનું જ્ઞાન ઘણા કાલ આગળજ સરસ્વતિ નદીના કિનારાના રહેવાસી આર્યોમાં જાહેર હતું. તેના અતિ સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળેછે. પહેલાં સહજ બુદ્ધિથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે માધ્યાકર્ષના નિયમના પહેલાં ક્રાન્તિપાતની ગતિ પૃથ્વીની ગતિ સાથે સમજીને યુરોપમાં કોઈ જાણતા નહોતા. માધ્યાકર્ષના નિયમ અવલંબન કરીને જ ન્યુટને પેહેલાં એવો સિદ્ધાન્ત કર્યો હતો. પરંતુ આર્યભટ બહુ કાલની આગમજ તે ગતિના સંબંધમાં યથાર્થ સિદ્ધાંત કરી ગયો છે. જ્યોતિષિ આકર્ષના વિષયમાં કેવળ અન્તણ્યા હોત તો શું ખરૂં થાત? આર્યોનું આ વિષયમાં જે જ્ઞાન હતું તે અનુમાનના શિવાય તેનું બીજું પ્રમાણ પણ મળે છે.

ન્યુટનના આશરે આઠસો વર્ષની પહેલાં ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંત શિરોમણિમાં આવા સવાલ કર્યા છે કે,

ह वृता धृतय धारा केन येन नेय मियादयश्ः ।

આ જે પૃથ્વી છે તે કોણે પકડી રાખી છે, અને કેમ તે નીચે પડતી નથી? એના જવાબમાં કહે છે કે;

आकृष्ट शक्तिश्च महितया यत् स्वस्थं गुरु स्वामि मुख स्वशक्तयो ।

आकृष्यते तत् पतितोन लाति समे समन्तात् कुदिय यतः खेः ॥

આ પૃથ્વી આકર્ષણ શક્તિવાળી છ તે આકર્ષણ શક્તિથી આ મ ્મા ી સર ભાર વસ્તુો પોતાની તરફ ખેચે છે, તેથી તે પડેછે એમ જણાય છે, પ ણ કે આ પૃથ્વી આકાશમા રહેની છે, અને એના ચોતરફ સમાન આ ારા છે તે કારણથી એ આધારહિ તથી, સારે તે ક્મ પડશે ? ’

વળી એક ઠેકાણે લખે છે કે

नान्या धारः स्व शक्तै नवियति
नियत तिष्ठति हास्य पृष्टे ।
निष्ट विश्वयच शश्वत् सदनुज
मनुजा दित्य दैत्य समन्तात् ।

આ પૃથ્વીને બીજો કઈ આધાર નથી, એ પોતા ી આકર્ષણ શક્તિથી માણસ દાનવ અને દૈત્ય વગેરે સવ એની પીઠ ઉપર રહે છે

સૂર્યના આકર્ષણના વિ ે ખી ત ગ્રંથો ા શિવાય પ્રાચી ા વ ેદમા પણ તેના પ્રમાણ મળે છે

आकृष्टेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्न मृत ।
हिरण्यमयेन रथेन सविता देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

આ ાણ શક્તિથી અન્ ચાલતા જ્યોતિર્ગણ જે ા વર્તમાનપણુ

રહેલું છે, તે મૂર્યદેવ, અમર લોકને ઘેરાયલો રાખીને જ્યોતિર્મય રથના દ્વારા સઘળી પૃથ્વીને જોતો જોતો જાય છે.

આ સુક્તમાં હાલના સર્વ સંબંધી ઘણુંક તત્વ સમાયલું છે.

પરમાણુ પરમાણુને ખેંચે છે, તે માધ્યાકર્ષણનો આ એક નિયમ છે તે નિયમ પ્રાચીન ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે. જૈન દર્શનમાં લખ્યું છે કેઃ—

अण्वारीनां संघातात् द्वयगुण्मा दय उत्पद्यते । तत्रस्था चस्थिता कृष्ट शक्तिरेवाद्य संयोगे कारण भाविमाद्यते ॥

પરમાણુઓના એકમેકના આકર્ષણથી બે અણુ ઈત્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણે અણુઓમાં રહેલી આકર્ષણ શક્તિ જ પહેલાં સંયોગનું કારણ થાય છે.

એના ઉપરથી દરેક પરમાણુમાં આકર્ષણ શક્તિ કહી શકાય છે. આકર્ષણ શક્તિ તે વેળાએ જાણતા હતા તે આ ઉપરથી નક્કી થાયછે.

પરંતુ આ આકર્ષણ શક્તિના શોધનારના માટે ન્યુટનની ખ્યાતી નથી. તેની પહેલાં હાઈજીન્સે કેન્દ્રાકર્ષણની શક્તિ શોધી કાઢી હતી. એક આકર્ષણના નિયમને અનુસરીને આ વિશ્વચરાચર ચાલે છે, તે નિયમ ઉપર જે સઘળા કુદરતી તત્વો સ્થાપિત થયા છે, એ ન્યુટને આપણને પહેલાં શીખાવ્યાં છે. અને એથીજ તે વિશેષરૂપથી પ્રશંસનીય છે. માધ્યાકર્ષણનું આવું સુસ્પષ્ટ જ્ઞાન આપણે આજ સુધી પ્રાચીન કોઈ ગ્રંથમાં જોવા પામ્યા નહોતા. પરંતુ એનાથી આપણે સિદ્ધ કરી શકતા નથી કે તેઓ માધ્યાકર્ષ જાણતા નહોતા. ભારતવર્ષમાં કેટલી વિજ્ઞાનની ઉન્નતિ થઈ હતી તે આપણે વિશેષરૂપથી જાણી શકતા નથી. ભારતવર્ષ ખરા ઇતિહાસ ઉપરથી રહિત છે, તેના

પુસ્તક ઈત્યાદિ ઘણીક સ્થાથી કરીને ઘણું કરીને નાશ થઇ છે, આવી સ્થિતિમાં આજની શ્રુતિઓ, પૌરાણિક ઉપાખ્યાનો અને નાશ પામેલાં પુસ્તકોમાં આપણે જે કંઈ જોઇએ છીએ તે પ્રાચીન ઉન્નતિની છાયા માત્ર પ્રકટ કરે છે.

પૌરાણિક ઉપાખ્યાનમાં રૂપ કુરૂપથી ઘણું વિજ્ઞાનિક તત્ત્વ સમાયેલું છે.

આજના યુરોપિયન ભૂતત્વવેત્તાઓ પૃથ્વીના જીવન ઇતિહાસમાં ચાર યુગ બતાવે છે. પૌરાણિક આખ્યાનમાં તેનો આભાસ શું મળતો નથી? પુરાણતત્વના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે, પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં એ પ્રકારથી સત્ય શીખવાડવાની રીતિ હતી. બ્રાહ્મણો શિષ્યોને નિગૂઢ તત્ત્વ શીખાડવતા હતા, પરંતુ તે કારણ તત્વ સર્વ સાધારણ માણસોને ન સમજાય એવું જાણીને તેમને માટે, રૂપક રૂપથી જાહેર કરતા હતા; યથાર્થ નિગૂઢ સત્ય તેથી ઘણા થોડા લોકો જાણતા હતા, તેને લીધે ધીરે ધીરે જ્યારે હિંદુઓની પડતી થવાનો આરંભ થવા લાગ્યો, અને કારણ જ્ઞાનાભ્યાસથી સઘળાઓ દૂર થવા લાગ્યા ત્યારે થોડા લોકોમાંનું સત્ય તે પણ તે લોકોની સાથે ઘણું ખરૂં જવા માંડયું આથી સાધારણ માત્રનું રૂપક માત્ર બાકી રહી ગયું.

રૂપ મળતું નથી? યુરોપિયન ભૂવેત્તાઓએ પૃથ્વીના ઇતિહાસના જે ચાર યુગના ભાગ કર્યા છે તે આ છે

પહેલો માછલાનો યુગ Age of Fishes

બીજો પેટે ચાલતા જીવનો યુગ Age of Reptiles

ત્રીજો ધાવનારા જીવોનો યુગ Age of Mammals

ચોથો મનુષ્ય યુગ Age of Men

પહેલા યુગમા માછલા જ શ્રેષ્ઠ જીવ હતા માટે યુરોપિયન ભૂતત્ત્વવેત્તાઓએ તેને માછલાનો યુગ કહ્યો છે પૌરાણિક ઉપાખ્યાન રૂપક છે તેથી તેણે વિષ્ણુને આ યુગમા માછલાના રૂપથી અવતરેલો કહ્યો છે તેના પછી બીજા યુગમાં પ્રધાન જીવ પેટે ચાલના જીવો હતા અને તે તે વખતે ઘણા મોટા અને અદ્ભુત શરીરના હતા પુરાણમા તેને વાસ્તે પ્રચંડ શરીરના કૂર્મરૂપનો (કાચબાનો) અવતાર કહેલો છે પુરાણમાના તે કૂર્મ જેવા અદ્ભુત આકારના અને પ્રચંડ શરીરના જીવને કેમણે યુરોપના બીજા યુગના પોપગામા મેગેના મા ગાલિમોરસ, ઈથિઓસોરસન ઇત્યાદિ પ્રચંડ પેટે ચાલના જીવો અને બીજી એક જાતિ આપણે જોઇએ છીએ તેના પછી યુરોપના ભૂવેત્તાઓના મનથી ત્રીજા યુગમા સ્થુલ ચામડીવાળા ધાવનારા હાથી, જેમ વરાહ (ડુક્કર) ઇત્યાદિ ચાર પગના જીવો પ્રધાન છે, એટલે પુરાણમા ત્રીજા યુગમા વરાહ અવતાર કહ્યો છે તે કંઈ અસંભવિત કહેવામા આવે તો નથી એ યુગમા ભારતવર્ષમા વરાહ પ્રાધાન્ય હશે એઓ જેવી મનુષ્યામા વધારે હશે તેમ આકારમા પણ મોટા હશે છેલ્લો મનુષ્ય યુગ છે માણસો તેમના પહેલા જન્મકાળથી હાલના માણસ કરતા ઉતરતા જોવામાં આવતા નથી એ વાસ્તે પરશુરામ

રૂપી મનુષ્યના પહેલાં નૃસિંહાવતારનું વર્ણન છે.

આવું પૌરાણિક આખ્યાન વિજ્ઞાનની ભાષા ભાષાંતર કર્યાથી અનેક છુપાયલુ તત્વ તારવી શકાય છે.

યુરોપમાં પરમાણુવાદ હમણા સર્વ વાદિ સમત છે. હાલમાં મી. ડેલટને એ પાછો શોધી કાડયો છે અને રસાયણ શાસ્ત્રથી તે એક પ્રકારે સપ્રમાણ અથવા ધણેજ સંભવિત કરી મૂક્યો છે. તેના બે હજાર વર્ષની પહેલા ભારતવર્ષમાં મહર્ષિ કણાદે આ મત ફેલાવ્યો હતો તેમાં સંદેહ નથી. તેના મનમાં અદષ્ટ એટલે અદૃષ્ટ કારણ વિશેષથી પરમાણુ એક બીજાની જોડે મળીને વિશ્વસંસાર ઉત્પન્ન થાયછે. તે નીચે લખેલા સુત્ર ઉપરથી તે જણાય છે. હાલના યુરોપ અમેરિકાના વિદ્વાનો પણ તેમજ માને છે.

नोदनाभिघात् संयुक्त संयोगश्च पृथिव्याकर्म ।
तद् विशेषणादृष्टकारितम् ॥

વૈશેષિક દર્શન પા૫।૧, ૨.

પૃથ્વીમાં સંચાલન, અભિઘાત અને સંયુક્તના મેળાપથી કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. એના શિવાય બીજી રીતે (ભૂમિકંપાદિ જે કંઈ ક્રિયાના બનાવ થાય છે તેનું અદૃષ્ટ કારણ છે.

પરમાણુ રૂઠ એ મૂળ પદાર્થ છે. એ નિત્ય છે; કોઈના તરફથી તે બન્યા નથી.

- सदकारणवन्नित्यम्

વૈશેષિક દર્શન ૪।૧।૧

પરમાણુ સત્ સ્વરૂપ નિત્ય પદાર્થ છે; તેનું બીજું કોઈ કારણ નથી.

આના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાલમાં વિજ્ઞાનની ઉન્નતિ થઈ હતી, અને હાલના વિદ્વાનો જેમ પરમાણુ કાયમ રાખે છે તેમ આગળ માનતા હતા.

વિજ્ઞાનવિતોએ નિર્ણયકર્યો છે કે પદાર્થો પરમાણુનું એકત્ર પણું છે અને વિશ્વવ્યાપારીમાં બળના કામોથી તેનું વધતો અથવા ઓછો નાશ થતો નથી. એક લાકડાને બાળો, તેમાંથી ધુવાડો, અંગાર અને ભસ્મ, એકત્રિત કર્યાથી દેખાશે કે તેઓનું વજન લાકડાના બરાબર થશે. એક ગતિશીલ પદાર્થને મારીને નિશ્ચલ કરો; સુક્ષ્માનુસંધાન કર્યાથી જણાશે કે, અંદર ગતિના પરિમાણાનુરૂપ તાવ રૂપથી આવી જાયછે. આવી રીતે ધણીક પરીક્ષાથી નિર્દ્ધારિત થાય છે કે, જગતમાંના ઉપાદાન અથવા શક્તિનું વધતુ ઓછું નથી, કેવળ રૂપાંતર થાય છે. સાંખ્યમતના માણસો એ તત્વને સારી પેઠે જાણતા હતા દુધ અને તિન્તિડીરસને એકત્ર કર્યાથી એ બેનું રૂપ દહી ઉત્પન્ન થાય છે. કપિલ શિષ્યો કહે છે કે, દુધ પણ સત્ય છે, તિન્તિડીરસ પણ સત્ય છે, અને બેઉનાથી ઉત્પન્ન થયલું દહી પણ સત્ય છે, એટલે કલ્પિત પદાર્થ નથી.

પશ્ચિમ દેશના વિદ્વાનોએ થોડા વર્ષો ઉપર શોધી કાદ્યું છે કે એક-માત્ર શક્તિ વિશ્વ મંડળમાં ભિન્ન ભિન્ન આકાર ધારણ કરે છે. ગતિ, તાપ, વીજળી, પ્રકાશ, રસાયણિક સંબંધ, જીવન, વિચાર સર્વ એક છે; સર્વ જગતની અંદરની અપરિશેષ મૂળ શક્તિના જૂદાં જૂદાં રૂપો છે. સમુજ્જ્વલ ઓસનું ટીપુ અથવા અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્યનાં કિરણ, મોટો અવાજ કરતી નદી અથવા હવામાં હલતાં ઝાડો, લોહી ફરનાર સુન્દર જીવના શરીર અથવા કલ્પનારંજિત બુદ્ધિ

વિભૂષિત મનુષ્યનું મન સર્વ એક માત્ર જાદુગરની જાદુગરી છે. તે જાદુગરની પ્રકૃતિ જાણવાનો ઉપાય નથી. પરંતુ બ્રહ્માંડના તમામ બનાવ તેની લીલા છે. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પ્રભાવથી વૈદાન્તિકોએ આ ઉંડું તત્વ જાણ્યું હતું. એ વાસ્તે તેઓ સઘળા કામને એક માત્ર મતના વિવર્ત જાણતા હતા. એ વાસ્તે તેઓ એક એવા દ્વિતીયં ધ્વનિત કરતા હતા. એ વાસ્તેજ તેઓ પ્રત્યક્ષ ગોન્ટ કરતા હતા, અને કેવળ જગત્કર્ત્તાની પારમાર્થિક સત્તા માનતા હતા.

મુંડકોપતિપદમાં લખ્યુ છે.

यथार्णनाचिः सृजते गृह्न्तेच
यथा पृथिव्यामोपधटाः संयवन्ति ।
यथा सतः पुरुपात् केशलोभानि
तथाक्षरा संभवतीह विश्व १।१।७
त्तदेतत् सत्यं यथा सुदीप्तात् पारकाय
विस्पूर्भिगाः सहस्रः प्रभवन्ते स्वरुपाः ।
तथाक्षराद्विविद्याः सौम्ययावाः
प्रजायन्ते तत्र चैतापियन्ति ॥ १।२।१

જેમ કરતુરી પોતાની મેળે સૂત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે અને પાછું ગ્રહણ કરે છે જેમ પૃથ્વીમાંથી ઔષધિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ જીવ શરીરથી કેશ લોમાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ આખું વિશ્વ અવિનાશી બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિથી અગ્નિના સરખા સેંકડો તણખા નીકળે છે, તેમ તે અવિનાશી બ્રહ્મથી નાના પ્રકારના જીવો ઉત્પન્ન

થાય છે અને પછી તેમાં જ લીન થાય છે.

તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કહ્યું છે—

सच्च ताच्चाभवत् । निसक्तं चानिशक्तंच ।
निभयनंचानिभयनंच । विज्ञानंचाविज्ञानंच ।
सत्यंचानृतंचा सत्यभवत्तत् । यदिदंकिंच ।
तत् सत्यमित्याचमत ।

તે મૂર્ત અમૂર્ત, નિકૃષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ, મૂર્તાશ્રય અમૂર્તાશ્રય, ચેતન, અચેતન, સત્ય, અનૃત, અને સત્ વગેરે જે કંઈ સર્વ થયું છે, એટલા માટે તેને સત્ય કહે છે.

અહિં સુધી જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે. તેના ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે કાર્ય કારણ સંબંધમાં હાલના જેવો પ્રાચીન કાલના હિંદુઓનો મત હતો. એટલા માટે આર્યો સુધારેલા તથા બુદ્ધિમાન હતા.

प्रकरण ६ ट्ठुं.

હિંદુઓનું ગણિત શાસ્ત્ર.

૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, આ નવ આંકડા અને મીંડાથી કરોડોનો હિસાબ તથા ગુણાકાર ભાગાકાર વગેરે ગણવાની રીતિ સર્વત્ર ચાલે છે તેના ઉત્પન્ન કર્તા ભારતવર્ષના આર્યો છે એમ આરબી તથા ફારસી ગણિત શાસ્ત્રીઓ એક અવાજે કબુલ કહે છે.* વળી મી. એલ્ફિન્સ્ટને પોતાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કબુલ કર્યું છે; ગણિતના દશ આંકડાની રીતિ હિંદુઓની રચના છે.§ યુરોપવાસીઓ આરબોની પાસેથી ગણિતવિદ્યા શીખ્યા છે. પરંતુ આરબો તેના વિષયમાં હિંદુઓને ગુરૂ તરીકે કબુલ કરે છે. એશિયાટિક રિસર્ચના ૧૨ મા પુસ્તકમાં એક આરબ ગ્રંથકારને લઇને લખ્યું છે કે "અાકલદીન ભારતવાસીઓને દશ ગણવાની રીતિના આંકડા શોધનાર તરીકે કહેછે ભારતવાસીઓ એ આંકડાના ઉત્પન્ન કરનારાઓ છે. એનું પ્રમાણ એક આરબી ભાષાની કવિતાવળીની પ્રસ્તાવના ઉપરથી ઘણું કરીને દેખાય છે એટલા માટે સિદ્ધ થાય છે કે આરબી તથા

* Asiatic Researches, Vol. XII. p. 183—84.

§ The Hindus are distinguished in Arithmuctic by the acknowledged invention of the decimal notation.

Elphinstone's History of India, Howell's Edition, p. 142.

કાગ્મીના ગણિતશાસ્ત્રના પુસ્તકો બાગ્તનાગીઓને ઉત્પત્તિ કગ્ના ત રીકે કહે છે' ‡

ખુનામનૂ ઉન હિસાબ નામના આગ્મી પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મા તથા બીજા ફાગ્સી પુસ્તકોમા પોતે ગણિતશાસ્ત્ર શીખવાના વિ ષયમા ખુલી રીતે હિંદુસ્તાનમાથી શીખ્યા છે તેવુ લખ્યુ છે પ્રખ્યા ત ગ્રીક વિદ્વાન પીથાગોરાસે એક પુસ્તકમા ગણવાની રીતિ પ્રગટ કરી છે અને વિથિયસની જ્યોતિષ શાસ્ત્રમા તેનીજ વ્યાખ્યા થઇછે તે હિંદુસ્તાનની ગણતરીની રીતિના બરોબર છે એક ફ્રેન્ચ ગણિતજ્ઞ Chasleas એ વિચાર કરીને જોયુ છે કે પશ્ચિમ તરફના ખ્રિસ્તી ઓ આરબોની આગમજ હિંદુસ્તાનનું ગણિત શીખ્યા હતા ગણિત શાસ્ત્ર આરબોથી મિસરમા ફેલાયુ અને પછી આરબોએ યુરોપ ઉપર જય કર્યો ત્યારે ત્યા તેઓએ ફેલા યુ પશ્ચિમની પેઠે પૂર્વ તરફ પણ ભરતખંડનુ ગણિત શાસ્ત્ર ફેલાયુ હતુ મી રેના નામના એક

‡ Behauldin ascribes the invention of numeral figures in the decimal scale to the Indians As the proofs commonly given of the Indians being the inventors of these figures, is only on extract from the preface of a book of Arabic poems, it may be as well to mention that all of Arabic and Persian books of Arithmetic ascribe the invention to Indians

Asiatic Researches Vol XII,

p 183 and 184

રેન્યે સિદ્ધ કર્યુંછે કે ગણિતશાસ્ત્ર ઈ. સ. ૭૨૦માં ચીનમાં ફેલાવ્યું હતું.* Read W. Cowretion's Extract from the Arabic Work entitled Ayun-ul-Amba and c with H. H. Wilson's remarks in the Journal of the Royal Asiatic Society, Vol. 6, p. 105—119. Max Muller's Lectures on the Science of Language, first series 1862 p. 145—154. Colebrook's Dissertation on the Arithmetic and Algebra of Hindus, Strachey's Early History of Algebra in the Asiatic Researches, Vol. XII, p. 159—185. Alexander Von Humboldt's Cosmos translated by. E. C. Otter, Vol. II, 1849, p. 535 and 593—600; Memoir sur l'Inde par Reinand, p. 312—322 and Elliott's Historian's of India, p. 259 and 260.

આબુ જાફર મહમદ બેન મુસાઆલથારિમિ એ નામનું ગણિત પુસ્તક આરબી ભાષામાં છે તે પુસ્તક ભારતવર્ષના ગણિતશાસ્ત્રનું ભાષાન્તર છે. આરબો સ્પષ્ટ કબૂલ કરે છે કે બ્રાહ્મણો એના મૂળ પુસ્તકના લખનારાઓ છે. ઈ. સ. સાતમી સદીમાં એ ભાષાંતર બોગદાદમાં પહેલ વહેલું પ્રકટ થયું હતું. ત્યાર પછી થોડા કાળે એનું લાટિન ભાષામાં ભાષાંતર થયું હતું. (Max

* Relation des Voyages faits par les Arabes dans l'Inde et à la Chine par Reinaud tome I p cix; tome II p. 39.

Muller's Chips a German Workshop) ગુરૂપિ: અનુમાન કરે છે કે એ મોટા ઉપાયોથી ગણિત શાસ્ત્ર ભારતવર્ષમાંથી અરબસ્તાન વગેરે દેશમાં ફેલાયું હશે. ઈ. સ. ની ત્રીજી સદીમાં વેપારના લાભને માટે મિસરના વેપારીઓ હિંદુસ્તાનમાંથી ગણિતવિદ્યા એલેક્ઝાંડરિયા શહેરમાં લાવ્યા હોવા જોઇએ. તેના સિવાય પ્લાટિનસ ન્યુમારિનો વગેરે વિદ્વાનોએ ઉજ્જયિનીના વેપારીઓ પાસેથી ગણિત શાસ્ત્ર શીખ્યા હોવા જોઇએ. અને તેમ થયલું હતું. પછી મિસરવાસિઓની પાસેથી યાહુદી અને રોમનો ગણિતવિદ્યા શીખ્યા. આના ઉપરથી સમજાય છે કે ભારતવાસીઓજ સર્વથી પહેલાં ગણિત શાસ્ત્રના ઉત્પન્ન કરનારા હતા.

ડાયોફેન્ટસ નામના ગ્રીક ગણિતવેત્તાએ ગ્રીસમાં ગણિતનો ફેલાવો પહેલ વહેલો કર્યો હતો. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં ભારતવર્ષના પ્રમાણે વારંવાર ઉતારી લીધા છે. એટલા માટે ગ્રીકો એ વિષયમાં હિંદુઓની આગળ કરજદાર છે.

કેવળ ગણિતશાસ્ત્ર જ નહિ પણ બીજ ગણિત પણ ભારતવાસીઓથી ઉત્પન્ન થયલું છે. હાલના યુરોપવાસીઓએ બીજ ગણિત પણ મુસલમાનો તરફથી મેળવ્યું છે. બીજગણિતનું Algebra નામ આરબી "આલજબર" શબ્દથી ઉત્પન્ન થયલું છે. ઈ. સ. ૧૩મી સદીના આરંભમાં લિયોનાર્ડ નામનો ઇટાલિયન મુસલમાનોની પાસેથી બીજ ગણિત શીખ્યો હતો, અને ત્યારપછી તેણે પહેલ વહેલાં યુરોપખંડમાં બીજ ગણિતનો ફેલાવો કર્યો પીસા નગરનો રહેવાસી નિમો નાર્ડ નામનો એક વિદ્વાન બાર્બારિ દેશમાં જઇને આરબી ભાષામાં રચેલું બીજ ગણિતશાસ્ત્ર શીખ્યો અને ઈ. સ. ૧૨૦૨ માં

તેનું લાટિનમાં ભાષાન્તર કરીને પોતાના દેશમાં ફેલાવ્યું.* આરબો બીજ ગણિતના ઉત્પન્ન કરનારાઓ નથી આ તેનું પ્રમાણ છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના સબંધમાં મુસલમાનો હિંદુ અને ગ્રીક જાતિના શિષ્યો છે તેઓની કંઈ પણ નવી શોધ જણાતી નથી. તેઓની પહેલાં ભારતવર્ષમાં આર્ય ભટ્ટ, વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત વગેરે અને ગ્રીસ દેશમાં ડિયોફાન્ટસ નામના બીજ ગણિતકારોના જન્મ થયા હતા. જેણે અરબસ્તાનમાં પહેલ વહેલાં બીજ ગણિતનો ફેલાવો કર્યો, તે ભારતવાસીઓનો શિષ્ય હોવો જોઇએ. તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી. કોલબ્રુકે એક જગાએ લખ્યું છે કે, મહમદ બેનમુસાએ અરબસ્તાનમાં પહેલવહેલાં બીજ ગણિતનો ફેલાવો કર્યો હતો. એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેણે આલમાનસુરના રાજ્યની વેળાએ આલમાનસુરને ખુશ કરવા માટે ભારતવર્ષના એક જ્યોતિષ શાસ્ત્રના ગ્રંથનો સાર લખ્યો હતો. તેણે હિંદુઓની ગણતરી કરવાના પાડાઓ સુધારવાનું નામ દઇને તેને અવલંબન કરીને પાડા તૈયાર કર્યા હતા; અને તેણે હિંદુસ્તાનમાં મોઢે ગણવાની રીતિ શીખીને સ્વદેશમાં તેનો ફેલાવો કર્યો હતો.† જે માણસ ગણિતવિદ્યા, જ્યોતિષ વગેરે

* Leonards of Pisa first introduced Algebra into Europe. He learned it at Bugia in Barbary, where his father was a scribe in the custom-house by appointment from Pisa. This book is dated A. D. 1202, Cowell's Note, to Elphinstone's History of India, p. 145.

† Muhomed ben Musa al Khuwarazmi is

વિષયમાં હિંદુઓના પગલે પગલે કરજદાર છે, તે માણસ હિંદુઓની પાસેથી બીજ ગણિત શીખે નહિ એ સંભવતું નથી. કોલબ્રૂક પણ આવુંજ ધારે છે તે લખે છે. કે 'ગ્રીક અને હિંદુ જાતિ-આરબોની પહેલાં બીજ ગણિતના ઉત્પાદક તરીકે દાવો કરતા નથી.' વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સંબંધમાં તેઓ બીજાના કરજદાર છે, એ તેઓ પોતે કબૂલ કરે છે; અને તેઓ બધા એક અવાજે કબૂલ કરે છે કે અમે હિંદુઓની પાસેથી ગણિતશાસ્ત્ર શીખ્યા છીએ. તેઓએ હિંદુઓની તરફથી બીજ ગણિત પણ મેળવ્યું હશે. એવું સંભવે છે કે, ભારતવર્ષના ગણિતવેત્તા પાસે ગણિત શીખીને આરબોને શીખવ્યું હશે. તેઓએ ભારતવર્ષના ગણિતની કંઈ પણ મદદ મેળવ્યા શિવાય બીજ ગણિત શોધી કાઢ્યું છે, એમ સંભવતું નથી.‡

recognized among the Arabs as the first who made Algebra known to them. He is the same who abridged, for the gratification of Almamun, an astronomical work taken from the India System in the preceding age, under the name of the Hindus, which he professed to correct. And he studied and communicated to his countrymen the Indian compendious method of computation.

Colebrooke's Dissertation prefixed to his translations from Sanskrit Algebra.

‡ Priority seems then decisive in favor of both the Greeks and Hindus against any pretensions on

ઈ. સ. ૭૭૩માં ખલિફા આલ્મામનસુરના રાજ્યની વેળાએ પહેલવહેલાં આરબ ગણિતવેત્તાઓની તરફથી હિંદુસ્તાનના ગણિતશાસ્ત્રના ગ્રંથો આરબી ભાષામાં ભાષાન્તર થયા હતા.§ ઈસવીસન ૪૭૬માં આર્યભટ્ટ જન્મ્યો હતો, ઈ. સ. ૫૮૭માં વરાહમિહિરનું મૃત્યુ થયું હતું, અને ઈ. સ. ૫૯૮માં બ્રહ્મગુપ્તનો જન્મ થયો હતો.* તેથી જે સમયે આરબોએ ભારતવર્ષનું ગણિત મેળવ્યું, તે સમય ભારતવર્ષમાં બીજ ગણિતની ઘણીજ ઉન્નતિ થઇ હતી. હિંદુસ્તાનની

the part of the Arabs, who in fact, however, prefer none, as inventors of Algebra. They were avowed borrowers in science; and by their own unvaried acknowledgement, from the Hindus. They learnt the science of numbers. That they also received the Hindu Algebra is much more probable than that the same mathematician who studied the Indian arithmetic and taught it to his Arabian brethren, should have hit upon Algebra unaided by any hint or suggestion of the Indian analysis. Colebrooke's *Dissertation*.

§ The first Arabian mathematician translated a Hindu book in the reign of Kalif Almansur A. D. 773. Cowell's note to Elphinston's India p.145.

* See a paper by the late Dr. Bhau Daji in the Journal of Royal Asiatic Society New Series Vol. 1. also.

તરફથી ગણિતશાસ્ત્ર આરબોએ મેળવ્યા પછી સો વર્ષથી વધારે કાલ સુધી તેઓ ગ્રીક ગણિતનું કંઇ પણ જાણતા નહોતા; અને લગભગ ૨૦૦ વર્ષો પછી ડિયોફ્રાન્ટસના ગ્રંથ વાંચવા શરૂ કર્યા હતા.† એટલા માટે આરબોની પહેલાં ભારતવર્ષમાં બીજ ગણિતનો પ્રચાર થયો હતો; અને તેઓ હિંદુસ્તાનના જ શિષ્ય હતા, તેમાં કંઇ પણ સંદેહ જણાતો નથી. હવે આપણે જોવું જોઇએ કે હિંદુઓ ગ્રીકોની પાસેથી બીજ ગણિત શીખ્યા છે કે નહિ. ગ્રેગરી આબુલ ફરાજ નામનો એક આરમાનીનો ખ્રિસ્તી લખનાર લખે છે કે, રોમના બાદશાહ જૂલિયસની વેળાએ ડિયોફાન્ટસ હતો.* જો આ ખરૂં હોય તો ઇ. સ. ૩૬૦ માં ડિયોફાન્ટસ હોવો જોઇએ. તેથી તે આર્યભટ્ટની પહેલાં ૧૦૦ વર્ષનો આગળનો મનુષ્ય થાય છે. પરંતુ આર્ય ભટ્ટ એ કંઇ ભારતવર્ષનો પહેલો ગણિતવેત્તા નથી. તેની પહે-

લાં પારાશર, ગર્ગ, વશિષ્ટ વગેરે ગણિતવેત્તા પંડિતો જન્મ્યા હતા. એટલા માટે આર્યભટ્ટને ડિયેફાન્ટસનો શિષ્ય ગણવો એ કંઇ સંભવતું નથી. આર્યભટ્ટ કેવળ ડિયેફાન્ટસના કરતાં શ્રેષ્ટ છે, એટલુંજ નહિ, પણ તે અને તેના શિષ્યોએ જેવી રીતે બીજ ગણિતનું જ્ઞાન દેખાડ્યું છે, તે આજથી બસો વર્ષની પહેલાં યુરોપખંડમાં તેના કરતાં વધારે દીઠામાં આવ્યો નથી.* આના શિવાય બીજા એક વિષયનો વિચાર કરવો યોગ્ય જણાયછે. ડિયેફાન્ટસના શિવાય બીજા કોઈ ગ્રીક બીજ ગણિતવેત્તાનું નામ તથા ગ્રંથ કયાં પણ જડતો નથી.† જો ગ્રીક દેશમાં બીજ ગણિતની ચર્ચ્ચા થઇ હોત તો આમ બનત નહિ આના ઉપરથી સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે ડિયેફાન્ટસ પ્રદેશીની આગળથી બીજ ગણિત શીખેલો હોવો જોઇએ. આ સંદેહ વગર પાયાનો નથી એ એશિયાટિક રિસર્ચ્ચનું બારમું પુસ્તક વાંચ્યાથી જણાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૫૭૯માં બોમ્બેલિ નામના એક માણસે એક બીજ ગણિતનું પુસ્તક પ્રકાશ કર્યું છે અને તેણે તે ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે મેં અને રોમના એક ઉપદેશકે ડિયેફાન્ટસના

* See Cowells Elphinstons p. 144.

† We know of no Greek writer of Algebra, but Diophautus, neither he nor any known auther of any age or of any country has spoken, directly or indirectly, of any other Greek writer on Algebra in any branch whatever. The Greek language has not even a tream to designate the science.—Asiatic Researches vol. XII. p. 163.

કેટલાક ભાગનું ભાષાંતર કર્યું હતું, અને તેમાં ભારતવર્ષના ગ્રંથકારો નાં નામનું વારંવાર વર્ણન કરીને જણાવ્યું હતું કે આરબોની પહેલાં ભારતવર્ષના લોકો બીજ ગણિત જાણતા હતા.* એટલા માટે ભારતવર્ષ બીજ ગણિતનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે તે વિષયમાં કંઇ પણ સંદેહ રહી શકતો નથી.

પ્રાચીન હિંદુઓ ભૂમિતિમાં કુશળ હતા, એવું ઘણા પ્રમાણો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેઓએ ત્રિકોણના નાના પ્રકારના ધર્મો સિદ્ધ કર્યા હતા, તથા ત્રણ બાજુઓ લેઇને તેના ઉપરથી ક્ષેત્રફળ કાઢવાની રીતિ શોધી કાઢી હતી. જે જે રીત યુરોપખંડમાં સોળમા સૈકામાં ક્લેવિઅસે પ્રસિદ્ધ કરી તે પહેલાં ત્યાં જાણવામાં નહોતી. તે ઉપરથી તથા વર્તુલનો વ્યાસ તથા તેની ત્રિજ્યા એઓનું જે પ્રમાણ તેની માહિતગારી તેઓને હતી તે ઉપરથી તેઓની કુશળતા માલમ પડે છે. ત્રિજ્યા તથા વ્યાસનું પ્રમાણ હિંદુઓએ અત્યયણ રીતે લખ્યું છે. જ્યારે યુરોપના વિદ્વાનોએ ઘણો યત્ન કરીને શોધ કર્યો તે ઉપરથી તે ખરૂં છે એવું નક્કી થયું છે. એમ છતાં તે પ્રમાણ

* In 1579 Bombelli published a treatise of Algebra, in which he says that he and a lecturer at Rome, whom he names had translated part of Dispnantus, adding "that they had found that in the said work the Indian authors are often cited by which they learnt that this science was known among the Indians before the Arabs had it."

Asiatic Researches vol. XII p. 161.

હિંદુસ્તાનની બહારના દેશોમાં અર્વાચીન કાળ સુધી માલમ નહોતું.

"અક્ષ + બ" એમા ક્ષ ને એવી કીમ્મત આપો કે મૂળ લખેલું પદ એ વર્ણનો અંક થશે. આ ઉદાહરણ ઇ. સ. ૧૧૫૦ માં ભાસ્કરાચાર્યે કર્યું હતું, તે યુલર નામે ફ્રેન્ચ ગણકે હાલના જમાનામાં છોડયું અને બીજા ઉદાહરણની એક રીત ભાસ્કરાચાર્યે ઇ.સ.૧૧૫૦ માં કાઢી હતી તે ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં લાર્ડ બ્રોંકરે શોધી કાઢી; પરન્તુ તેની સાધારણ ચાલ ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૭ માં લાગ્રાન્જ નામે ફ્રેંચ ગણકે બેસાડી. એવું છતાં તે રીત તેની અગાઉ ઇસવીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં બ્રહ્મગુપ્તે પૂરી દેખાડી હતી. હિંદુઓએ જે શોધો કર્યા છે તેઓના કરતાં તેમની હિસાબ કરવાની રીત સરસ છે, અને તેમના બીજ ગણિતમાં કટક (એટલે કોટચડાવાળી) નામની જે સમી કરણની જાતિ છે, તે ઈ. સ. ૧૬૨૪ સુધી યુરોપમાં ખબર નહોતી. જ્યોતિષની શોધમાં તથા ભૂમિતિમાંની સાબેતીઓમાં બીજ ગણિતનો ઉપયોગ કરવાની રીત પહેલાં હિંદુઓએ શોધી કાઢી છે.

જગદ્વિખ્યાત જર્મન વિદ્વાન હોમ્બરે કહ્યું છે કે, આરબોના તરફથી હિંદુસ્તાનની આંકડા ગણવાની રીતિ ગ્રીસ તથા ભારતવર્ષનું બીજ ગણિત ફેલાયાથી પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની ગણિતાંશની વિશેષ પ્રકારે ઉન્નતિ થઇ છે, અને જ્યોતિષ, દષ્ટિજ્ઞાન, પ્રાકૃતિક ભૂગોલ, તે જો વિજ્ઞાન તથા ચુમ્બકવિ જ્ઞાનના કઠણ ભાગોને માણસના બુદ્ધિ ગમ્ય કરી નાંખ્યા છે,* નહિ તો કઠણ વિજ્ઞાન આ બે ભારત વર્ષના અનિશ્ચર પગથિયાના અભાવથી ઘણાક કામના ભાગો માણસની બુદ્ધિના અસામાન્ય મહિમા પ્રકાશ કરી શકત નહિ.

* Both these effects–the simultaneous diffusion of the knowledge of science of numbers and

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને લઈને હાલની સુધરેલી જાતિનું ગૌરવ છે, તેનું મૂળ ગણિતશાસ્ત્ર છે, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની જે જે શાખા જે જે પરિમાણથી ગણિતનો આધાર રાખે છે તે તે પરિણામે ઉન્નતિ મેળવે છે આધ્યાકર્ષણના નિયમ પ્રકાશિત થયાથીજ જ્યોતિષની આટલી ઉન્નતિ થયેલી જોવામાં આવે છે ગરમી, વીજળી, પ્રકાશ, શબ્દ વગેરે કાર્ય સંખ્યાથી જણાવવામાં આવે છે તેઓના સંબંધમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રવેત્તાઓએ કેટલાક નવા તત્વો શોધી કાઢ્યા છે નિયમિત સંખ્યા ને માપે વસ્તુઓનો મેળાપ કર્યાથી અમુક પદાર્થ બને છે, એ નિયમની શોધ થયાથી રસાયન શાસ્ત્રની ઉન્નતિ થઇ છે આ બધાનું કારણ આપણું ગણિત તથા બીજ ગણિત છે તેથીજ જર્મન વિદ્વાન હમ્બોલ્ટે કહ્યું હતું

---

of numerical symbols with value by position have variously, but powerfully favoured the advance of the mathematical portion of natural science, and facilitated access to the more abstruse departments of astronomy optics, physical, geography, and the theories of heat and magnetism, which, without such aids would have remained unopened—Cosmos translated by E C Otté vol II p 599–60

प्रकरण ७ मुं.

પ્રાચીન ભારતનું જ્યોતિઃશાસ્ત્ર.

હાલ સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન, અને જ્યોતિઃશાસ્ત્ર યુરોપખંડમાં ઘણા યત્નથી સુધારવામાં તથા શોધ કરવામાં આવેછે. ત્યાંના હાલના વિદ્વાનોએ જે સિદ્ધાંત કર્યા છે તેમાંના ઘણાક પ્રાચીનકાલમાં આપણા ભરતખડના વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યા હતા. હાલમાં જ્યોતિષ વિષય ઉપર યુરોપખંડમાં શોધો થયા છે, તેમાંના કેટલાક પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે, તેનું અહિં વર્ણન કરવામાં આવેછે.

પૃથ્વી ગોળ આકાર—જો કે આજકાલ અંગ્રેજી નીશાળમાંના સર્વ વિદ્યાર્થિયો જાણે છે કે પૃથ્વી ગોળ છે. પરન્તુ ૪૫૦ વર્ષની પહેલાં અગ્રેજો તથા યુરોપની બીજી જાતિના લોકો એ વિષય કંઈ જાણતા નહોતા. જ્યારે કોલમ્બસે ૧૪૯૨ માં પૃથ્વી ગોળ છે, એવો નિશ્ચય કરીને આપણા આર્યાવર્ત્ત દેશમાં આવવાને નીકળ્યો. તે વખતના પુસ્તકોથી જણાય છે કે તે વેળાએ સાધારણ માણસોજ, નહિ પણ યુરોપના તત્વજ્ઞ (Philosophers) અને જ્યોતિષો (Astronomers) માંથી પણ ઘણા થોડા માણસો આ જાણતા હતા, પરતુ પ્રાચીન આર્યો પૃથ્વી ગોળ છે એ સારી રીતે જાણતા હતા. સંસ્કૃતમાં ભૂગોળ શબ્દજ સિદ્ધ કરે છે કે આપણા દેશના માણસો પૃથ્વી ગોળ છે તે ઘણા કાળથી જાણતા હતા. બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાં પૃથ્વી તે કપિત્થાકાર એટલે બેલફળના જેવા આકારની કહેલી છે. અહિંઆં શંકા ઉત્પન્ન થાય કે જો પૃથ્વી ગોળ છે તો ચપટી કેમ દેખાય છે, તેનું કારણ સિદ્ધાંત શિરોમણિમાં આવું લખ્યું છે.

समोयतः स्यात् परिघेः शतांशः ।
पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् ॥
नरश्च तत्पृष्ट गतस्य कृत्स्ना ।
समेव तस्य प्रतिभात् यतः सा ॥

માણસ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર રહેછે, ભૂમિના કરતા ઘણોજ નાનો હોવાથી પૃથ્વીની પરિધીના ઘણાજ નાના ભાગને જોઈ શકે છે, એથી એને ભૂમિ સમચોરસ દેખાય છે. ખરેખર તે ગોળજ છે.

જેમ એક મોટા માટલાના નાના નાના કકડા જોયાથી કોઈ કહી શકતું નથી કે આ કોઈ ગોળ વસ્તુના કકડા છે, અને જેમ પાંચ ૭ માઇલની લાંબી સરતનો ગોળ ચકરાવાવાળી રસ્તાના નાના ભાગને જોઇને કહેવાઇ શકાતુ નથી કે આ રસ્તા ગોળ છે, પરંતુ તે સિધો દેખાય છે. એવી રીતે ભૂમિનો ૩ અથવા ૪ માઇલિનો કકડો જોઇને પૃથ્વી ગોળ દેખાતી નથી. પુરાણોમાં પૃથ્વીને ચપટી કહેલી છે, પરંતુ ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં તેનું નિરાકરણ આવું કરેલું છે.

यदिसमा मुकुरोदर सन्नि भा
भगवती धरणी तारिणं क्षितेः ।
उपरि दूरगतोपि परिभ्रमन्
किमु नरैर मरैरिव नक्ष्यते ।

પૃથ્વી જો આરસીના જેવી સપાટ હોત તો સૂર્ય દુર ગયા છતાં મનુષ્યોને દેવો (ઉત્તર ધ્રુવના માણસો) ના પેઠે સર્વદા જોવામાં આ-

વત; પરંતુ તેમ જણાતું નથી એના ઉપરથી પૃથ્વી સપાટ નથી પણ ગોળ છે એવી ખાતરી થાય છે.

यदि निसा जनक कनकाचलः ।
किमु तदन्तरगः सन रथ्यते ॥
उदगयं ननु मेरु रथांशुमान् ।
कथमुदेते च दक्षिण भागके ॥

જો સૂર્ય મેરૂની ઓથમાં આવી જાયતો મેરૂ કેમ નથી જણાતો? અને જો મેરૂની ઓથથી નીકળીને સૂર્ય ઉદય થાય તો પૂર્વોતર દિશાથીજ સૂર્યનો ઉદય થવો જોઇએ, કેમકે મેરૂ ઉત્તરની તરફછે. પછી શિયાળામાં દક્ષિણ ભાગમાંથી સૂર્યનો ઉદય કેમ થાય છે.

જ્યોતિષના ગ્રન્થોમાં ગ્રહણ થવાનું કારણ જે લખેલું છે તેજ યુરોપના વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યું છે જેમકે—

छादयत्यर्क मिन्दुर्विधु भूमिभाः ॥

ગ્રહ લાઘવ.

જે વેળાએ પૃથ્વી ફરતી ફરતી સૂર્ય અને ચદ્રમાના વચમાં આવી જાય છે ત્યારે પૃથ્વીની છાયા* ચંદ્રમા ઉપર પડે છે (એને

* એનું કારણ એ છે કે ચંદ્રમાનો પ્રકાશ પોતાનો નથી પરંતુ સૂર્યનો છે જેમકેઃ—

दिवि सोमो अधिश्रितः

अर्थव १४ । १ । १

ચંદ્ર સૂર્યના આશ્રિત થઇને પ્રકાશિત થાય છે.

ચંદ્ર ગ્રહણ કહે છે), અને એવી રીતે જ્યારે સૂર્ય અને પૃથ્વીના વચમાં ચંદ્રમા આવી જાયછે ત્યારે ચંદ્રમાની છાયા પૃથ્વીપર પડે છે, એટલે સૂર્ય કપાયલો દેખાય છે. (એને સૂર્ય ગ્રહણ કહે છે.)

કવિ કાલિદાસ પણ કહે છે કે—

छायाहि भूमेः शशिनो मलत्वे
नारोपिता शुद्धमतः प्रजाभिः ।

રઘુવંશ ૧૪ : ૪

ચંદ્ર ગ્રહણમાં પૃથ્વીની છાયા ચંદ્રમાપર પડે છે પરન્તુ લોકો એને સ્વચ્છ ચંદ્રમામાં એક કલંક દેખાડે છે. આના ઉપરથી જણાય છે કે કાલિદાસના વારામાં કેવળ વિદ્વાનો ગ્રહણનું કારણ જાણતા. હતા, સાધારણ માણસો ચંદ્ર ગ્રહણને ચદ્રમાનું કલક સમજતા હતા

ઉપર લખેલા પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે ચદ્ર ગ્રહણમાં પૃથ્વીની છાયાજ ચંદ્રમા ઉપર પડે છે તે સર્વદા ગોળ થાય છે. એટલામાટે પૃથ્વી પણ ગોળાકાર છે.

રાત્ર દિવસનાં વધ ઘટથી પણ પૃથ્વીનું ગોળ સિદ્ધ થાય છે. જ્યોતિષમાં લખ્યું છે,

धर्म वृद्धिर पाम् प्रष्ठः यपा हासो दगतौ
दक्षिणे तौ, त्रिर्पयस्तौ पण् मुहूर्त्ययनेनतु

જ્યારે સૂર્ય ભૂમધ્યરેખાની ઉત્તર તરફ જાય છે, ત્યારે ઉત્તરીય ભાગમાં દહાડો વધતો જાય છે, અને રાત્રિ ઓછી જાય છે; અને જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણ તરફ જાય છે ત્યારે તેનાથી ઉલટું એટલે દક્ષિણમાં

દિવસ વધે છે અને ઉત્તરમાં દહાડો ટુંકો થાય છે અને રાત લાંબી થાય છે.

ભૂમધ્ય રેખા (Equator)* પર, જ્યાં સૂર્યનાં કિરણો સર્વદા સીધાં પડે છે, દિવસ અને રાત સર્વદા એક સરખા થાય છે, પરંતુ આ રેખાની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં એ સર્વદા ઓછા તથા લાંબા થાય છે. જેમ જેમ ભૂમધ્યરેખાનું અંતર વધતું જાય છે તેમ તેમ દિવસ અને રાતમાં પણ અતર વધતો જાયછે. આપણા દેશમાં ગરમીમાં ૧૪ કલાકનો દિવસ અને ૧૦ કલાકની રાત થાય છે, અને શિયાળામાં તેનાથી વિરૂદ્ધ એટલે ૧૦ કલાક દિવસના અને ૧૪ કલાક રાત્રિના થાયછે. યુરોપમાં (જે હિંદુસ્તાનથી ઉત્તરની તરફ છે) ૧૬ કલાક અને વળી કેટલીક જગાએ ૧૭ કલાકના દિવસ રાત્રિ, અને બર્ફસ્તાન (આઇસ લેંડ Iceland) માં ૨૩ કલાક સુધિના દિવસ રાત થાયછે અને એવી રીતે વધતા વધતા ધ્રુવ પર ૬ મહીનાના દહાડા અને ૭ મહીનાની રાત્રિ થાય છે. જેમકે—

लम्बाशका क्रान्तिसदृक्च यावत् ।
तावद्दिनं सन्ततमेव तत्र ।
यावच्च याम्या सततं तमिस्र ।

*આ રેખાને સિદ્ધાન્ત શિરોમણિ વગેરે જ્યોતિષનાં ગ્રન્થોમાં વિષુવદ્ વૃત્ત' નું નામ આપેલું છે, પરંતુ ગુજરાતી ભૂગોળ વગેરે પુસ્તકોમાં ભૂલથી એને ભૂમધ્યરેખા લખવામાં આવેછે. સંસ્કૃત ન જાણવાથી ગુજરાતીના કર્તાઓએ ઘણાક શબ્દો નવા બનાવ્યા છે.

तत्तश्च मेरो सततं समार्थम् ।

સિદ્ધાંત શિરોમણિ.

જ્યાંસુધી ઉત્તરમાં સૂર્યની ક્રાંતિ (Declination) લંબ (Co-latitude) થી વધારે રહેછે, ત્યાંસુધી ઉત્તરમાં દિવસ અને દક્ષિણમાં રાત લાંબી થાય છે, અને ઉત્તર ધ્રુવપર ૬ મહીના દિવસ થાય છે અને દક્ષિણ ધ્રુવમાં ૬ મહીના રાત થાય છે.

જો પૃથ્વી ગોળ ન હોત તો એવું થવું અસંભવ હતું. એટલા માટે પૃથ્વી ગોળ જ છે.

પૃથ્વીનો આધાર—પૃથ્વી શેના ઉપર ટકેલી છે તેના વિષય સિદ્ધાંત શિરોમણીમાં લખે છે કે—

मूर्त्तो धर्त्ता चेद्धरित्र्यास्ततोऽन्यस्
तस्या प्यान्योऽस्यैव मत्रान वस्था ।
अन्ये कलप्या चेत स्वशक्तिः । केमाधे किंनो चूमेः
साष्ट मूर्तेश्च मूर्तिः ॥

જો પૃથ્વીનો કોઇ મૂર્તિમાન પકડનારો માનવામાં આવે તો તેનો પકડનાર કોઇ બીજો જોઇએ, અને તેનો કોઈ એવી રીતે ક્યાં પણ છેડો આવશે નહિ અને આખરે માનવું પડશે કે પૃથ્વી પોતાની શક્તિથી રહેલી છે, એટલે કોઇપણ મૂર્તિમાન ધરનારની જરૂર નથી. જેમકે—

मध्ये सयन्ता दंडस्य भूगोलो व्यान्नित्तिष्टंति ।
बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिका ॥

સૂર્ય સિદ્ધાન્ત.

ષણે પૃથ્વીનો નીચેનો ભાગ (અથવા પાતાળ કહીએ છીએ) રહે છે જેમકે સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં લખ્યું છે—

सर्वतः पर्वताराम ग्राम चैत्य चयैश्चितः ।
कदंब कुसुमग्रंथिः केसर प्रकरैरिव ॥

પૃથ્વીની ચારગી બાજુએ પર્વત, આરામ (બગીચા), અને ગામ વગેરે છે, તેમ કદંબના ફુલની ચારે બાજુએ પાંખડીઓ હોય છે

– અહિં પુષ્કળ માણસો આ શંકા કરશે કે પાતાળના રહેનારીઓ પૃથ્વીની નીચે કેમ વસતા હશે ઉંધા થવાને બીકે કેમ તેઓ પડતા નથી? પરંતુ નીચે ઉપર ખરેખર નથી જે પગની તરફ (એટલે પૃથ્વીની તરફ) છે તેને નીચે અને જે માથાની તરફ છે તેને ઉપર કહે છે એવી રીતે આપણે ઉપર માનીએ છીએ તેને પાતાલના રહેવાસીઓ નીચે અને જેને આપણે નીચે સમજીએ છીએ તેને તેઓ ઉપર સમજે છે (કેમકે જે આપણા પગની તરફ છે તે તેઓના માથા ઉપર છે) જેમ આપણે તે દેશ (પાતાન)ની પૃથ્વીની નીચેનો ભાગ કહીએ છીએ તેમજ તેઓ આ દેશને પૃથ્વીની નીચે બતાવે છે જેમ આપણે તેને ઉંધા સમજીએ છીએ, અને તેઓને ત્યાં રહેતા જોઈને આશ્ચર્ય પામીએ છીએ, તેમ તેઓ આપણને ઉંધા સમજે છે અને આપણને રહેતા જોઈને વિસ્મત થાય છે જેમકે સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં લખ્યું છે

यो यत्र तिष्ठत्यवनीं तलस्था ।
मात्मानमस्या उपरि स्थितंच ॥
सामन्यतेऽतः कुचतुर्थ संस्था ।

પૃથ્વી બ્રહ્માંડની વચમા આકાશમાં (બીજા કોઇના આધારે વિના) પરમેશ્વરના ધારણારૂપ પરમ શક્તિની સાથે રહેલી છે.

આ પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભૂમિનો કોઇ મૂર્તિમાન આધાર નથી. એટલા માટે સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં તેને નિરાધાર કહી છે જેમકે–

भपंजरस्य भ्रमणा वलोका ।
क्षचारशून्या कुरिति प्रतीति ॥

સઘળા તારાઓ (નક્ષત્ર ગ્રહ ઉપગ્રહ) કોઇના આધાર શિવાય આકાશમાં ફરેછે; અને કેમકે પૃથ્વી પણ એક ગ્રહ છે. એટલા માટે એ પણ આધાર શિવાય જણાય છે.

પૃથ્વી આકર્ષણ શક્તિથી અધર રહેલી છે તે વિષય સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં લખ્યું છે.

आकृष्टिशक्तिश्च म.ी तथा यत्
स्वस्थं गुरु स्वाधि मुखं स्वशक्त्या ।
आकृष्यते तत् पततीव भतिति
समे समंतात क्वपतत्वियखे ॥

પૃથ્વી પોતાની આકર્ષણ શક્તિથી પૃથ્વીના સર્વ પદાર્થોને પોતાની તરફ ખેંચે છે. એટલા માટે જે પદાર્થ પૃથ્વીપર પડતા જોવામાં આવે છે, જ્યારે પૃથ્વીની પાસેની બધી વસ્તુઓ તેના કરતા નાની હોવાના કારણથી તેની આકર્ષણ શક્તિથી પૃથ્વી પર પડે છે.

પાતાલના રહેવાસી આ નિશ્ચય છે કે જેમ પૃથ્વીના આ ભાગમાં મનુષ્ય વગેરે રહે છે તેમ બીજા ભાગમાં પણ (જેને આ-

પણે પૃથ્વીનો નીચેના ભાગ (અથવા પાતાલ કહીએ છીએ) રહેછે જેમકે સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમા લખ્યુ છે–

सर्वतः पर्वताराम ग्राम चैत्य चर्यश्चितः ।
कदंब कुसुमग्रंथिः केसर प्रकरैरिव ॥

પૃથ્વીની સઘળી બાજુએ પર્વત, આરામ (બગીઓ) અને ગ્રામ વગેરે છે, તેમ કદંબના ફુલની ચારે બાજુએ પાખડીઓ હોય છે

– અહિ પુષ્કળ માણસો આ શકા કરશે કે પાતાલના રહેનાસીઓ પૃથ્વીની નીચે કેમ વસતા હશે ઉલટા થવાને લીધે કેમ તેઓ પડતા નથી? પરંતુ નીચે ઉપર ખરેખરૂ નથી જે પગની તરફ (એટલે પૃથ્વીની તરફ) છે તેને નીચે અને જે માથાની તરફ છે તેને ઉપર કહે છે એવી રીતે આપણે ઉપર માનીએ છીએ તેને પાતાલના રહેનારાઓ નીચે અને જેને આપણે નીચે સમજીએ છીએ તેને તેઓ ઉપર સમજે છે (કેમકે જે આપણા પગની તરફ છે તે તેઓના માથા ઉપર છે) જેમ આપણે તે દેશ (પાતાલ)ની પૃથ્વીની નીચેના ભાગ કહીએ છીએ તેમજ તેઓ આ દેશને પૃથ્વીની નીચે બતાવે છે જેમ આપણે તેને ઉલટા સમજીએ છીએ અને તેઓને ત્યા રહેતા જોઇને આશ્ચર્ય પામીએ છીએ, તેમ તેઓ આપણને ઉલટા સમજે છે અને આપણને રહેતા જોઇને વિસ્મય થાય છે જેમકે સિદ્ધાત શિરોમણિમા લખ્યુ છે

यो यत्र तिष्ठत्यवनीं तलस्थां ।
आत्मानमस्या उपरि स्थितच ॥
शमन्यतेऽतः कुचतुर्थ मस्था ।

બરાબર ૨૪૮૫૬ માઇલની પરિધિ અને બરાબર ૭૫૧૨ માઇલનો વ્યાસ આવી જાય છે.

પૃથ્વીનું ફરવું. પૃથ્વીના ફરવા વિષય સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં લખ્યું છે કે—

कुलालचक्र भ्रमिवामगतथ ।
यान्तो न कीटा दव भान्ति यान्तः ॥

જેમ કુમારના ફરતા ચાક પર બેઠેલા કીડાઓ તેની ગતિને જાણી શકતા નથી, તેમ મનુષ્યોને પૃથ્વી ચાલતી દેખાતી નથી. વળી આર્ય ભટ્ટે કહ્યું છે—

अनुलोमगतिर्नौस्थः पश्यत्यचलं विलोमंगयदत् ।
अचलानि भ्रान्तितद्वत् सपश्चि मगानि लकाया मिति ॥

વહાણમાં બેઠેલા માણસને (કાંઠા ઉપરને) અચળ પદાર્થ વહાણની ગતિને ઉલટી દિશામાં જાય છે, એવો ભાસ થાય છે; તે પ્રમાણે તારા અચળ હોવા છતાં ખડના (વિષુવવૃત્ત ઉપર) મનુષ્યોને તેઓ પશ્ચિમ તરફ જાયછે એવો ભાસ થાયછે.

સિદ્ધાન્ત લખ્યો છે, ત્યારે શું આર્ય લોકો જ્યોતિષવિદ્યા જાણતા નહોતા ?

સૂર્ય ઉદય અસ્ત અને દિવસ રાત થવાનું કારણ પણ પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તે છે. આ ગોળ પૃથ્વી ૨૪ કલાક (૬૦ ઘડીમાં એકવાર પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે; આ અંતરમાં જે ભાગ પૃથ્વી સૂર્યને સામે આવી જાય છે. ત્યાં દિવસ અને જે ઓઠામાં આવી જાય છે, ત્યાં રાત થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે સૂર્ય ખરેખર ચાલતો નથી, પૃથ્વીના ફરવાથીજ ઉદય અને અસ્ત થયેલો જોવામાં આવે છે. આર્યભટ્ટે લખ્યું છે.

चपंरजः स्थिरो चूरेवावृत्यावृत्यप्रति देवसिकौ उदयास्तमयौ संपादयति ग्रहनक्षत्राणामिति.

સૂર્યાદિ સર્વ નક્ષત્રો સ્થિર છે, પૃથ્વીજ વારંવાર પોતાની ધરી ઉપર દરરોજ તેના ઉદય અસ્તની ખબર આપે છે.

अथ यदेनं प्रातसदतीति मन्यन्ते रात्रेव तदन्तमित्या अथात्मानं विपर्यस्यते अहनेवावस्तात् कुरुते रात्रिम् परस्तात्। सर्वं दाप न कदाचन निम्रोचति। न ह वै कदाचन निम्रोचति ॥

मोतरेय ब्राह्मण.

સૂર્ય કદીપણ છુપાતો નથી, અને નીકળતો પણ નથી. જ્યારે તે રાત્રિના અન્તના પછી તે બદલાય છે એટલે પૃથ્વીના ફરવાથી પશ્ચિમથી ફરીને પૂર્વમાં દેખાય છે, અને પૃથ્વીના તે ભાગમાં દિસવા

અને દિનકર નામની ટીકાની ટીપ આવી છે—

शरद्सत्नादिकाले नभोमध्ये मणाल्याकारो दंडायमानोऽतिशुभ्रोऽन्तकाश विशेष छायापथ इत्युच्यते ॥

દિનકરે પોતાની ટીપમા વસતકાળનું નામ લખ્યાથી આકાશ ગગાની સ્થિતિ વિષય ખુલાસો થાય છે તે એવો છે કે વસતમા સાઝના ચિત્ર પૂર્વક્ષિતિજમા હોવાથી ત્યા સુમારે ૭ અર્થાત્ મૂળ નક્ષત્રની પાસે આકાશ ગગા જાય છે એવુ માલમ પડે છે

ઉપર લખેલા વિચારો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમા આકાશગગાપર લક્ષ લાગેલુ હતુ

ઈ સ ૭૭૩ મા અથવા તેનાથી કઇક પછવાડે આલમનસૂર નામના અરબસ્તાનના બાદશાહની આજ્ઞાથી આરબી ભાષામા એક જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રન્થનુ ભાષાન્તર કરવામા આવ્યુ હતું એનુ આરબી નામ સિદહિદ હતું મિ કોલબ્રુક એને સસ્કૃત બ્રહ્મસિદ્ધાત તરીકે અનુમાન કરે છે યાકુબ નામના ગ્રથકારે ઉપર લખેલા સિદહિદ પુસ્તકને આધારે જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપર એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું

આબમીરી નામનો એક આ ા વિદ્વાન ઈ સ ૯૭૦ મા જન્મ્યો હતો અને ઈ સ. ૧૦૩૮ મા મરણ પામ્યો હતો તે જ્યોતિષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્ર વિષય ઉપર તેણે એક પુસ્તકનું આરબી ભાષામા ભાષાતર કર્યું હતું અને હિંદુઓના સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સબધમા બીજી એક ચોપડી લખી હતી

આરબોએ હિંદુઓની પાસેથી જ્યોતિષશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવીને પોતાના દેશમાં તે પ્રકટ કર્યું અને તે ઉપર ગ્રંથો બનાવ્યા. વેપાર વધારવાની મતલબથી બગદાદથી સ્પેનના ઉપર ચઢાઈ કરીને કરોડાબામાં વિદ્યાલય સ્થાપ્યું અને ત્યાં જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ફેલાવો કર્યો. આવી રીતે હિંદુસ્તાનનું જ્યોતિષશાસ્ત્ર યુરોપમાં પસર્યું.

ઇ. સ. ૭૭૩ માં અથવા તેની પહેલાં આલમનસુર નામના અરબસ્તાનના બાદશાહની અનુમતિથી આરબી ભાષામાં જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું ભાષાન્તર થયું હતું, એનું આરબી નામ સિંદહિંદ હતું. કોલબ્રુક એને સંસ્કૃત બ્રહ્મસિદ્ધાંત ધારે છે, યાકુબ નામનો એક ગ્રંથકાર સિંદ હિંદ પુસ્તક આધારે એક જ્યોતિષનું શાસ્ત્ર તૈયાર કરી ગયો હતો.

प्रकरण ८ मुं.

પ્રાચીન ભરતખંડનાં ઘડિયાળો.

પૃથ્વી સૂર્યને ઘેરીને રાતદિવસ ઉત્પન્ન કરે છે, દિવસના પછી રાત, રાતના પછી દિવસ એ પ્રમાણે ફરીને આવે છે. તે લઇને પખવાડીયું માસ, વર્ષ, સો વર્ષ, યુગ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવી છે, એ સઘળા સ્થૂલ એટલે મોટા કાળ છે. એવી રીતનો સૂક્ષ્મકાલ પણ પ્રાચીન માનવની કલ્પનાનો વિષય થયો હતો તે સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. યામ, અર્દ્ધયામ, મુહુર્ત, દંડ દંડાર્દ્ધ, પલ, અનુપલ, વિપલ, ત્રુટિ વગેરે પ્રાચીન શબ્દો એની સાક્ષી પૂરે છે.

દંડ, દંડાર્ધ વગેરે સૂક્ષ્મકાલ આજના વખતમાં અને પ્રાચીનકાલના માણસોને કામના છે. મનમાં આણશો ના કે પ્રથમ કાલના માણસોને એટલા સૂક્ષ્મ કાલની જરૂરજ નહોતી. સૂક્ષ્મકાલની જરૂર હતી તેથી જ તેને જાણવાવાળા શબ્દો ઉત્પન્ન થયા. જ્યારે જાણવામાં આવે છે કે પ્રાચીનકાલમાં પણ સૂક્ષ્મ કાલ વાપરવાની જરૂર હતી અને તેના બોધક શબ્દ પણ હતા, ત્યારે માનવું પડશે કે તે કાલ નિર્ણય કરવાનો કોઈ પ્રકારનો ઉપાય હોવો જોઇએ. વૈદિકકાલની યંત્રવિદ્યા ઉપર વિચાર કર્યાથી તે સૂક્ષ્મકાલ વાપરવાનો નિર્ણય થાયછે. એટલામાંટે સૂક્ષ્મકાલનો ઉપયોગ અને તેના નિર્ણયના ઉપાયો આપણા આર્ય પુરૂષોના જાણવામાં હતા.

શોધ કર્યાથી જાણવામાં આવે છે કે, અતિ પ્રાચીન કાળમાં સૂક્ષ્મ તથા ખંડ કાળો સ્વાભાવિક બનાવથી નિર્ણય કરતા હતા. દ-

બ્દોચ્ચારણ, શ્વાસ લેવો, માણસના શરીરનું લોહી ફરવું સૂર્યની છાયા આંખની પલકો ઇત્યાદિ.

આવી રીતે રાત્ર દિવસના નિયમિત કુદરતની ક્રીયાનો નમુનો કરીને તે બનાવવાનો આરંભ થયોછે. છાયા યંત્ર (સન ડાયલ) ધનુ-યંત્ર, ચક્રયંત્ર, તોય યંત્ર (પાણીનું ઘડિયાલ) મયૂર નર અને વાનરાકૃતિયંત્ર વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં કામજ્ઞાન યંત્રની ઉત્પત્તિ થઇ છે. અને પારો અને પાણીવાળા ગરમી અને વરસાદ વગેરેના માપના તથા જાણવાના યંત્ર (થર્મોમેટર અને બારોમેટર) બન્યા. આ સર્વ વિષયનાં પ્રમાણો અને બનાવવાની હીકમત વગેરેનું હવે પછી લખવામા આવશે. શબ્દોચ્ચારણ શ્વાસ લેવા તથા છોડવો, નાડીની ગતિ, આંખના પળકારા વગેરે નિયમિત કુદરતના બનાવ જોયાથી કાળ નિર્ણય કરવામાં આવતો હતો તેનું પહેલાં વર્ણન કરવા ાં આવે છે.

શબ્દોચારણ—શબ્દોચ્ચારણથી જેવી રીતે ખંડ કાળનો નિર્ણય કરવામાં આવતો હતો તે દેખાડવામાં આવે છે.

ગળામાંથી વર્ણના ઉચ્ચારવાળા સ્વરની જરરપડે છે, તે સ્વરને જૂદો કરીને તેના દરેક નાના ભાગોને માત્રા કહે છે; છદ્‌ ગાયાના જેવા તેના એક, બે તથા તેનાથી વધારે એકઠાં કરીને જે જે વિશેષ વિશેષ માન થાય છે, તેના વિશેષ વિશેષ નામ આપેલાં છે; જેમકે -હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત આ -હ્રસ્વ દીર્ઘ અને થરીત નિયમથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ ઉચ્ચ, નીચ, જૂદા સ્વરમાં બાંધ્યાથી ઉદત્ત, અનુદત્ત, અને સ્વરિત નામથી કહેવાયછે. પ્રાચીન કાળના ઋષીઓએ જ્યારે વર્ણોચ્ચારણ સંબધમાં એવો નિયમ બાંધ્યો, ત્યારે તેઓએ જોયું કે.. રાત દિવસમાં ૨૧૬૦૦૦) એનાથી વધારે ગુરૂવર્ણ ઉચ્ચારી શકાતા

નથી. એક ગુરૂ વર્ણમાં બે માત્ર હોય છે, તેથી આખા દહાડામાં ૪૩૨૦૦૦ માત્રાત્મક સૂક્ષ્મ ખડ કાળ છે. ત્યારપછી તેઓએ એ પણ નક્કી કર્યું કે એક રાત્ર દિવસનાં ૪૩૨૦૦૦ ભાગનો એક એક માત્રા છે. જ્યારે એવી રીતનું કાળજ્ઞાન અને વર્ણોચ્ચાર નિર્ણય થાય ત્યારેંજ તેના ભાગ કરીને તેને લગતા દંડ દંડાર્ધ કાળનો નિશ્ચય કરવાની વર્ણોચ્ચારની રીતિ બંધાય.

दश गुर्वक्ष रोचायः कालः प्राणः षडात्मकः ।
ते पलं स्यात् ततः षष्ट्या दंड इत्यादिधीयते ॥

દશ ગુરૂ અક્ષર ઉચ્ચારણ કરવામાં જેટલો વખત લાગે છે, તેનું નામ પ્રાણ છે. પ્રાણમાં ૧ પલ ૬૦ પલમાં ૧ દંડ અને એવા ૬૦ દંડમાં એક રાત દિવસ થાય છે.

આવી રીતે અતિ પ્રાચીન કાલના આર્યો અક્ષર ઉચ્ચારણ કરી દંડ પલ, દંડાર્ધ વગેરે સૂક્ષ્મ કાળનો ઉપયોગ કરતા હતા, જેના યોગે અક્ષર બરાબર ઉચ્ચારણ થાય એટલે આખા દહાડામાં ૨૧૬૦૦૦ ગુરૂ વર્ણ તથા ૪૩૨૦૦૦ લઘુ વર્ણના ઉચ્ચારણ થાય એવી રીતનું, શિક્ષણ અને અભ્યાસ કરતા હતા. શિક્ષણ અને અભ્યાસના બળથી તેઓ અક્ષર ઉચ્ચારણ કરી સહેલાઇથી સૂક્ષ્મ કાળને જાણતા હતા. આગળ કાળમાં એવું શીખેલાં પુષ્કળ માણસો હતાં. ત્યારપછીના કાળમાં એ કાળ નક્કી કરવાના સંબંધમાં એક શ્લોક રચવામાં આવ્યો હતો તે હજીસુધી ચાલે છે, તેનું નામ પલ ભણવાનો શ્લોક છે, જેમકે—

माकात्रे पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सीः ।
कान्तं त्वक्रम् पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् क्षुत्कामः ।

मार्टं मार्टं चेततो राहुः क्रूरः प्राघ्रान् ।
तस्माद्भ्रान्ते हर्म्ये पै काले कर्तव्या ॥

ઉપલો શ્લોક ૬૦ ગુરૂ અક્ષરથી રચાયલો છે. તે નિયમસર એક વેળા વાંચ્યાથી એક પળનો સમય થશે. ઘણાકો કહેશે કે ઉપલો શ્લોક એકવાર વાંચ્યાથી એક પળ થશે અને ૬૦ વાર વાચ્યાથી એક દંડ થશે, એ કંઈ સૂક્ષ્મકાળની સમજણ આપતી નથી એ સ્થુલ સમજણ આપે છે. અમે તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તેનાથી ફક્ત સ્થૂલ સમજાતું નથી એમાંથી સૂક્ષ્મ પણ સમજાય છે ખરૂ, કારણ એના ઉચ્ચારણનો જેવો નિયમ જોવામાં આવે છે તેમાં વધારે ઓછું થવાની સંભાવના નથી; ઇચ્છા કરીને પણ તે જલદીથી અથવા ઇચ્છાથી વાર લગાડીને વંચાઈ શકાતું નથી. વાંચવાના કેટલાક નિયમે બાંધેલા છે. અદ્રુત, અવિલંબિત, અવિસ્પષ્ટ, અતિ વિસ્પષ્ટ અલ્પપ્રાણ ઇત્યાદિ કેટલાક નિયમ હિન્દુઓના વર્ણોચ્ચારમાં છે તે નિયમો સાચવીને વાંચ્યાથી, વિશેષ કરીને તેવો રીતના શિખેલા તથા જાણનાર માણસો અતિ સાવચેતથી વાંચ્યાથી તેમાં કંઈ ફરક પડતો નથી. અમે વગર શિખેલા છીએ તોપણ અમે પરીક્ષા કરીને જોયું છે કે ઘણીક રીતે બરાબર થાય છે.

૨૪ મીનીટનો ૧ દંડ અને ૨૪ સેકંડનો એક પળ થાય છે. ઉપલો શ્લોક ૬૦ ગુરૂવર્ણથી કરેલા શ્લોક બોલવાને ૧ પળ અથવા ૨૪ સેકંડ થાય છે. અમને તેનો અભ્યાસ નથી અને અમે વૈદિકના પ્રમાણે વર્ણોચ્ચારણના વિષયમાં હોશિયાર નથી, તે છતાં અમે ઘડીઆળ રાખીને વાંચી જોયું છે. એ શ્લોક બોલવામાં બે સેકંડથી વધારે તફાવત થયો નહોતો.

ભરતખંડના પ્રાચીન રહેવાસીઓ યંત્રાદિ શોધવાની પહેલાં આ-વી રીતે વર્ણોચ્ચારણથી સૂક્ષ્મકાલનો નિર્ણય કરતા હતા. એમાં ઘણું કષ્ટ હતુ. એક માણસ કામ કરતો તો બીજો માણસ ત્યાં હાજર રહીને એકાગ્ર મનથી વર્ણોચ્ચાર કરતો રહેતો હતો.

વર્ણોચ્ચારણથી કાળનો નિર્ણય કરવાની રીતિનું વર્ણન કરી ગયા છીએ. હવે શ્વાસ લેવાની, આંખના પલકારાની અને નાડિની ગતિ અનુસારે જે કાળનો નિર્ણય કરવામાં આવતો હતો તેનું વર્ણન ક-રીએ છીએ.

નાકમાં બે કાણાં છે, શ્વાસ લેવા અને છોડવામાં બે છેદની જ-રૂર પડે છે, ખરી, પરન્તુ ઘણુંકરીને બે છિદ્રમાંથી એકસરખી રીતે શ્વાસ નીકળતો નથી. પ્રાચીનકાલના હિંદુઓએ જોયુ કે, જાગ્રત સ્વ-પ્નાવસ્થામાં, દહાડે કે રાત્રે સર્વ વેળાએ તથા સર્વ સ્થિતિમાં શ્વાસો-શ્વાસ નીકળે છે. એ માણસ શ્રમ, કસરત વગેરે શ્વાસક્રિયાના ઉત્તે-જક કોઈ જાતનું કામ ન કરે, સ્થિર ભાવથી રહે તો દરેક શ્વાસ નિ-કળવાનો કાલ એકસરખો રહે છે. અને એનો પણ અનુભવ કરેલો છે કે, એકવાર બન્ને નાકના છિદ્રમાંથી શ્વાસ નીકળે નહિ, એક બંધ રહે અને એકમાંથી શ્વાસ નીકળે તો તે વધેલો જોવામાં આવેછે. જે ક્રિયાવાન છે તેના સ્વાસમાં ફરક પડે છે, અને જે સ્થિર ભાવથી રહે છે તેનો શ્વાસ ઘણું કરીને બધા માણસના સરખો નીકળે છે. સર્વ સ્થિતિમાં અને સર્વ કામમાં શ્વાસોશ્વાસ છોડવાની એકસરખી રીતથી એક રીતનો કાળ નિર્ણય થાય છે અને નાકના છિદ્રમાં ફેરફાર થવાથી બીજી રીતે કાળનો નિર્ણય થાયછે. નાકના કાણામાં ફેરફારથી જે કાળ નિર્ણય થાય છે તે એક સ્થૂલ કાળ થાય છે. આ સ્થૂલ કાળ

કેટલાક કાળના સૂક્ષ્મતમ ભાગનો મેળાપછે. જેમકે દંડ અને મુહુર્તાદિ.

શ્વાસ લેવાના દરવાજામાં ફેરફાર એ વિધાતાની કેવી અનિર્વચનીય રીતિ છે! એ દરવાજાનો એટલે કોઈ વેળાએ જમણા કાણામાં શ્વાસ નીકળે છે અને કોઈ વેળાએ નાકના ડાબા નસકોરામાંથી હવા નીકળે છે.-તે પણ નિયમિત રૂપથી થાય છે. કદાચિત નિયમમાં ભંગ થતો નથી. પ્રાચીનકાલના આર્યોએ તેની તપાસ કરીને જોયુ હતું કે એક મુહૂર્ત પછી શ્વાસ લેવાના નસકોરામાં ફેરફાર થાય છે. જે મુહૂર્તમાં નાસિકાનું જે છિદ્ર શ્વાસ ક્રિયા કરે છે તે મુહૂર્તમાં બીજું નસકોરૂં વિશ્રામ કરે છે. પૂર્વ કાલના મનુષ્યો એ નિયમનું અવલંબન કરીને મુહૂર્તાદિ કાળનો નિર્ણય કરતાં હતાં. આખા રાત્ર દિવસમાં ત્રણસો મુહૂર્ત છે, એટલા માટે જે મુહૂર્તમાં જે નાકમાંથી શ્વાસ નિકળતો તે દઢ સિદ્ધાન્તમાં બાંધતા હતા. શ્વાસ કાઢવામાં અને નાકના નસકોરાનો એકમેકનો જે સંબંધ છે તે તેઓ જાણતા હતા. જ્યારે ત્યારે તેઓ કહી શકતા હતા કે આ અમુક મુહૂર્ત છે.*

* प्राणगतिः श्वासः समुहूर्तात् परिवर्तते । મુહૂર્ત કેટલા કાલનું નામ છે તે આ ઠેકાણે નિશ્ચય કહી શકતા નથી. કારણ શાસ્ત્રકારો કદી એક દંડને મુહૂર્ત કહે છે, વળી કોઈ વેળાએ બે દંડને પણ મુહૂર્ત કહે છે, અમે પરીક્ષા કરીને જોયું છે કે શ્વાસ ત્યાગ કરવામાં ફેરફાર થાય છે ખરો, પરંતુ તે કેટલે અંતરથી થાય છે તે નક્કી થઇ શકાતુ નથી. પરંતુ એક નસકોરૂં એકીવારે કંઈ કામ કરતું નથી એવો અનુભવ થતો નથી. તોપણ એક નસકોરામાં જ્યારે શ્વાસની ક્રિયા વધારે રહે છે, તે વેળાએ બીજો છેદ તેના કરતાં ઓછો શ્વાસ કાઢે છે ખરો. તેથી કરીને શાસ્ત્રકારોયે એકને વધારે ચાલતો સમજીને ક્રિયાવાન અને બીજાને થોડો ચાલતો જોઇને વલકો હશે.

છીએ ખરા, પરંતુ તે વિશુખી થયલા યત્રના ચિન્હનો આકાર અને બનાવવાની રીતિનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરવું મુસ્કેલ છે તે યંત્રો હાલ વગર કામના છે ખરા, પરંતુ જો કોઇ અજાયબીની ખાતર તે કરવા ઇચ્છશે તો તેઓને યથાયોગ્ય મહેનત કરવી પડશે.

જૂના જ્યોતિષ ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યુ છે કે આગલા જમાનામાં કાળનો નિર્ણય કરવાના ત્રણ પ્રકારના યંત્રો હતાં. છાયા યંત્ર, ઘડી યંત્ર અને સ્વયસ્વય યંત્ર જેમકે—

कालस्य दिन गताद्देः सूक्ष्म ज्ञान निमित स्वयस्वह गोलाति शक्तिनि स्वयस्वह यंत्राणि साधयेत् गणकः शिल्पादि स्वकौशल्येन कारयेत ।

રંગનાથ.

छाया यंत्रे २ नेकधा.

સૂર્ય સિદ્ધાંત.

घटार्थ स्तनाकारं यंत्र घटी यंत्रम् ॥

રંગનાથ.

એટલામાટે કાળનો સૂક્ષ્મ નિર્ણય કરવો એ પૂર્વકાળના લોકોની શક્તિથી બહાર નહોતો, એ જરૂર કબૂલ કરવું પડશે.

છાયાયંત્ર—છાયાયંત્ર ચાર જાતના હતા.

१ શંકુ.
२ યષ્ટિ.
३ ધનુ.
४ ચક્ર.

યષ્ટિ યંત્ર નામનાં છાયા યંત્રે હમણા યુરોપની ભાષામાં સનડાયલ નામ ધારણ કર્યું છે. બીજાં છાયા યંત્રો કરવાની રીતિ અને ગણિત વગેરેના વિચાર સિદ્ધાંતશિરોમણિ નામના ગ્રંથમાં લખ્યા છે. ગુરૂપદેશના શિવાય એ સારી રીતે સમજાઈ શકાતો નથી તેથી તેનું અમારાથી ઠીક વર્ણન કરાઈ શકાતું નથી, તેટલામાટે અમે અહિ તેનું વર્ણન કરતા નથી; પણ કાશીના વિદ્યાલય તથા માનમંદિરમાં એ યંત્ર ભાગેલાં જોવામાં આવે છે. બુદ્ધિમાન મુસાફરને તેનો થોડો આભાસ મળી શકશે.

સિદ્ધાંતશિરોમણિ નામના પુસ્તકમાં શંકુ નામના છાયા યંત્રના વિષે આવી રીતનું વર્ણન કરેલું છે.

समतलमस्तक परिधिः भ्रमसिद्धो दंतिदन्तज शंकुः ।
तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग् देशज कालानाम् ।

શંકુ નામનું યંત્ર હાથી દાંતથી કરવામાં આવે છે, અને તેનો ઉપલો ભાગ અને ઘેગવો એક સરખો હોય છે; એ યન્ત્રથી દિશાનો નિર્ણય અને કાળનો નિર્ણય થાય છે.

એવું સંભળાય છે કે પ્રાચીનકાલનાં માણસો ઘણાંજ સરળ હતાં, તે કદાચ ખોટું ન પડે; પરન્તુ તેઓ ચમતકારી અને આશ્ચર્યકારક વિદ્યાના સંબંધમાં ઘણાજ કપટી હતા, તેમાં કાંઇપણ સન્દેહ જણાતો નથી; તેથીજ આપણા દેશની જ્યોતિર્વિદ્યા, માયાવિદ્યા અને જાદુગરી અને શિલ્પ છુપું રાખ્યું હતું. સૂર્ય સિદ્ધાન્તનાં લખનારે કાળ નિર્ણયનાં ઘણાં યંત્રો સંબંધી થોડું થોડું વર્ણન કરીને અન્તે કહ્યુંછે કે—

शंकुयष्टि धनुश्चक्रै रछाया यंत्रैरनेक धा ।
गुरुपदेशात् विज्ञेयं कालज्ञानम तन्द्रितः ॥
गुरोर्निर्व्या जक थ नाद घंतान्द्रैरभ्रमे पुरुधाः ।
कालज्ञानं विज्ञेयं सूक्ष्मत्वे नावगन्तव्यम् ॥

જો ગુરૂ અકપટથી ઉપર લખેલાં યત્રનો ઉપદેશ આપે તો સૂક્ષ્મ રીતે કાલ નિર્ણય કરી શકશે, નહિ તો તે કોઇપણ રીતે કરી શકશે નહિ. ગમે તેમ હો પણ આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે કાલ નિર્ણયને માટે પહેલાં ૪,૫ જાતનાં છાયા યંત્રો હતાં તેમાં કંઈ સન્દેહ નથી.

ઘટી યંત્ર–ઘટી યંત્રો ઘણી જાતનાં હતાં, તેમાંથી કેટલાંક નિરપેક્ષ એટલે પોતાની મેળે ચાલે એવાં હતાં, અને કેટલાંક બીજાની મદદથી ચાલે એવાં હતાં. સૂર્યસિદ્ધાન્ત અને સિદ્ધાન્તશિરોમણિ નામના ગ્રન્થોમાં ઉપલાં બે જાતનાં યંત્રો બનાવવાની રીત આપેલી છે અને તે શા શા કામમાં આવે છે તેનું વર્ણન આપેલું છે. ઉપર કહેલાં છાયા યંત્રો સ્વચ્છ દિવસમાં જ કામમાં આવતા હતાં. રાત્રે તથા મેઘથી ઘેરાયેલા દિવસોમાં તે વગર કામનાં થઈ પડતાં હતાં. એ વાસ્તે સર્વ કાળ સાધારણ યંત્રની જરૂર હોવાથી પોતાની મેળે ચાલતાં અને બીજાની મદદે ચાલતાં, આવાં બે જાતનાં ઘટી યંત્રની ઉત્પત્તિ થઇ હતી; એ ઉપલા ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે.

જળ યંત્ર, કપાળયંત્ર, રેણુ યત્ર વગેરે સાપેક્ષ એટલે કોઈની મદદથી ચાલનારાં યંત્રો કહેલાં છે, અને મયૂર યત્ર અને વાતર યત્ર વગેરે નિરપેક્ષ એટલે કોઇની પણ મદદ વગર ચાલનારાં યંત્ર તરીકે ગણાયેલાં છે.

જળયંત્ર તથા કપાળ યંત્ર અથવા રેતીનું ઘડિયાળ હજી સુધી ચાલે છે એક નાના વાડકામાં કાણું પાડીને પાણીના ભરેલા વાસણ ઉપર વાડકી તરતી કરીને તેમાં ધીરે ધીરે પાણી ભરાઇ જાય છે ત્યારે તેને ઘડી કહે છે, તેમજ એક વાડકીમાં રેતી ભરીને તેમાંથી ઝીણી ધારથી પડે એવું કાણું હોય છે તેમાંથી તે પડે છે, જ્યારે તે બધી પડી જાય છે ત્યારે તેને ઘડી કહે છે આવા ઘડિયાળોમાં નજર રાખનાર લોકો જ્યારે તે ખાલી થાય ત્યારે તેમાં ફેરફાર કરીને પાછુ તેવી હાલતમાં રાખવુ પડે છે, તેથી તેમને મદદ કરનારના નામથી ઓળખવામાં આવતા હતા, તે હાલ ઘણી જગાએ છે તેમજ યુરોપમાં પણ રેતીના ઘડિયાળો પહેરો ભરનારની આગળ રાખવામાં આવે છે કે જેથી તે બરાબર ચોકી કરે છે તેની ખાતરી થાય પ્રાચીન કાળના મયૂર અને વાનર વગેરે ઘડિયાળ હાલમાં જણાતા નથી તેથી તેનુ વર્ણન કરવુ જરૂરનું છે

સૂર્ય સિદ્ધાન્તમાં લખ્યુ છે કે—

तोय यंत्र कपालाद्यै र्मयुरनर वानरैः ।

ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् काल प्रसाधये ॥

આ શ્લોકમાં "મયૂર અને 'વાનર' યંત્રનો ઉલ્લેખ છે, તેનો આચાર્ય રંગનાથે અર્થ વિસ્તાર પૂર્વક આવો લખ્યો છે

मयुराख्यं स्वयत्रहयंन निरपेक्ष वानरयन्त्रच स्वयवहं निरपेक्ष रातैः ससूत्र रेणुगर्भैः । सूत्रसहिता रेणवा धूल्यो गर्भे मध्ये येषातैः । सूत्रगोताः पष्टिसंख्याका मृद् घटिका

मयुरोदवस्था मुखात् घटिकान्तरेण स्नत रावनिःसरतीति लोक प्रसिद्धता दर्शेयंत्र दित्यर्थ। रावं मयुरादि स्त्रयंवह साधनाति वह्वाः ॥

મયુર યંત્ર મોરના આકારનું હોય છે. તેની અન્દર સત્રથી ગુંથેલી માટીની ગોળીયો સૂચક ૬૦ ભાગ હોય છે. દરેક દંડને અન્તર તેના મુખમાંથી તે સૂતરથી ગુંથેલો એક ભાગ પોતાની મેળે નીકળે છે. એનું નામ મયુર યંત્ર છે. વાનર યંત્ર પણ તેના જેવુંજ હોય છે. પેટમાં રેતી ભરેલી હોવાથી મોઢામાંથી દરેક દંડે એક એક ચપટી રેતી નીકળે છે.

આવું પોતાની મેળે આવનારૂં યંત્ર બનાવવું એ ઘણું ભારે કામછે, અને સર્વને તે કરવું પણ સહેલું નથી. પરંતુ એ પોતાની મેળે ચાલનારી ક્રિયા કેવળ પારો સુતર તેલવાળું પાણી ઈત્યાદિ યતું હતું, પરંતુ કેવી રીતની યોજના કર્યાથી તે થાય તે હાલ અમે સમજી શકતા નથી. સર્વ સિદ્ધાન્તના બનાવનારે કહ્યું છે કે, સ્વયંવર ક્રિયાનો પ્રયોગ કરવો એ ઘણો કઠણ છે. જેમકે—

पारद्धारास्तु सूत्राणि शुल्क तैलजलानिच।
बीजानि पांसवस्तेपु प्रयोगास्तेऽपिदुर्लभाः ॥

સિદ્ધાન્ત શિરોમણિ નામના ગ્રન્થમાં બીજાં કેટલાંક પોતાની મેળે ચાલનાર ઘડિયાળો બનાવવાની રીતિ લખેલી છે. પરંતુ તેનું સુસ્પષ્ટ શબ્દોથી ભાષાંતર કરવામાં અસમર્થ છીએ, તેથી દેખાડવા માટે તેમાના કેટલાક શ્લોકો આ ઠેકાણે આપીએ છીએ. આશા

રાખવામાં આવે છે કે કોઇ કારીગર યત્ન કરશે તો તે બનાવી શકશે.

लघुकाष्ठ जसमचक्रे समशुपिरारा समान्तरा नेम्या ।
किंचिद्वक्रा योज्याः सुपिरस्यार्द्धे पृथक् नासाम् ॥
रस पूर्णे तच्चक्रं द्वय धाराक्ष स्थितं स्वयं भ्रमति ॥
उत्कीर्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलग्नम् ॥
तदुपरिताल दलाधम कृत्वा सुपिरैरसंक्षिपेत तावत् ॥
यावद्र सैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति ।
पिहित छिद्रं तदतः चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम् ॥

ઇત્યાદિ.

આ સ્વયંવર પ્રક્રિયા આપણા દેશમાંથી ઘણાકાળથી લોપ થઇ ગઇ છે. કોઈ તે શીખી જાય એટલા માટે છુપાવીને તે બનાવતા હતા. ગ્રંથકારે પણ છુપાવીને બનાવવાનો ઉપદેશ આપેલો છે જેમકે—

शकाकि योजयेद्वीजं यंत्रे विस्मय कारिणि ॥

सूर्य सिद्धान्त.

ચમત્કારવાળા સ્વયંવર યંત્રમાં બીજ એટલે પારો વગેરે નાંખવાની વેળાએ એકલું રહેવું.

આવી રીતના જુલમની આપણા દેશની ઘણીક વિદ્યા નાશ પામી છે એ કંઈ થોડો ઘણો દુઃખનો વિષય નથી.

શિલ્પ સહિતા નામનું એક જૂનું પુસ્તક છે તેમાં મયૂર નર યંત્ર અને વાનર યંત્ર બનાવવાના વિષે બીજી એક રીત લખી છે.

મયૂર યંત્ર એ ધાતુનું થાય છે. એ એવી યુક્તિથી બનાવવામાં આવે છે કે, દંડ એટલે કલાક ફર્યાથી પાંખ પહોળી કરીને બુમ પાડે છે. તે નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાશે. નર યંત્રની સાથે હાલના મોટા ઘડિયાળનું કેટલું સરખાપણું છે તેનાં ઉપર વિચાર કરવો જોઇએ.

कल्पितांगा विपुवती माकाशे चानुमानतः ॥
पड गत्य नुगतश्चक्रवत् परि भ्रमते ग्रहः ॥
सदृष्टान्ता नुगते चक्रे मत्यक्षं कालमान कृत्
यत्रं कुर्यात् परिध्यंशात् चतुर्विंशति मागतः ॥
अटारात्रि प्रमाणंच मत्यक्ष जायते नृणाम् ॥

શિલ્પસંહિતા ૨૪, ૨૫.

આકાશ કલ્પિત વિષુવ રેખા નાની વેડે લોખંડ વગેરે ધાતુપર વિષુવ રેખા કરવી એટલે તે રેખા યંત્રને એવી યુક્તિથી રાખવું કે નિરંતર તે યંત્ર દક્ષિણ અને ડાબી તરફ ઝુલતું રહે અને જેના ગમનનું રૂપ ગ્રહ નક્ષત્રાદિના ચક્રાકારમાં ગતિ થાય. એ દષ્ટાન્તથી અનુમાનથી કાળ નિર્ણયક યંત્ર બનાવવા ૩૬૦ ભાગમાં વહેંચીને આકાશ મંડળને ૨૪ ભાગમાં પાડીને રાત્ર દિવસ કાલનું નિરૂપણ કરવું એટલે ૧૨ ભાગમાં દિવસ અને ૧૨ ભાગમાં રાત સમજવી.

विपुवाख्यं लौहयंत्रं सव्या सव्य भ्रमात्मकम् ।
यत् मचावाचक्रमुखे भ्रमते नाडी कंटकम् ॥

શિલ્પસંહિતા.

જમણો અને ડાબો ફરતો હરતો વિશુવાખ્ય લોહ યંત્ર છે. (એ કાચ હંસ પેંડુલમ અથવા હેરસ્પ્રિંગ હોય.) એના પ્રભાવ-

થી યંત્રો પર નાડી બોધક કટકના ચક્રવત્ ભમે છે

लौह मुद्रा सकुंचिता मनुष्याख्यां प्रकल्पयेत् ।
पृष्टकस्थांच तां मुद्रा सूक्ष्म शृखल वेष्टितम् ॥
गतानुगत मन्तव्य् पूर्ण ज्ञात्वा षड गुलम् ।
ततः स्वाभाविक कुर्यु विलोमेनच शिल्पितः ॥

શિલ્પસંહિતા,

મનુષ્યાખ્ય લોઢાની વીંગીને સંકુચિત એટલે વીટાળીને ડોટલાની અન્દર રાખીને બારીક સાંકળથી વીંટાળીને ખીજી ખુટીને બાધવી (એનોટ મુદ્રા મેનસ્પ્રિગ એટલે કમાન અને બાકી સાંકળ એ ચેન એગ્વે સાંકળીના જેવો પદાર્થ સમજાય છે વિષય યંત્ર એટને પેંડુલમ તથા હેરસ્પ્રિગના બળથી છ આગળના માપવાળી બારીક સાકળ જ્યારે મનુષ્યાખ્ય એટને કમાનના લોહયંત્રને ઘેરો કરતી ગિથિલ થાય ત્યારે તે ખીજી ખુટીને વીટાય છે શિલ્પિના અનુમાનથી જાણીને પાછુ તે નિયમથી વિલોપ પ્રમાણે તે યંત્રની સૂક્ષ્મ સાકળને વીંગાળવી એ આગલી માપવાળી સાંકળને અનુલોમ ગતિમા રાત્રદિવસ ગયેલા ૬૩ (કલાક) વગેરેનો નિર્ણય થશે

શિલ્પસંહિતાના ૨૪ મા અધ્યાયમા અને ૨૮ મા અધ્યાયમા આવી રીતે ઘટી યંત્ર એટને ઘડિયાળનુ વર્ણન કરેલુ છે છેલ્લે આનુ લખીને અધ્યાય સમાપ્ત કર્યો છે

एषा घटा काल परीक्षणाय प्रकल्पिता त्रिश्व कुदा त्मजेन सम्यक् सुविज्ञाय हिताय जन्तोः शिप्यात् समादिश्य गताम्बरे पुनः

શિલ્પસંહિતા ૨૮

બ્રહ્માના પુત્ર વિશ્વકર્માની તરફથી આ કાલ પરીક્ષા કરવું ઘડીયન્ત્ર એટલે ઘડિયાળ કલ્પિત થયું હતું. શિલ્પવર વિશ્વકર્માએ માણસોના ભલાને માટે પૃથ્વીમાંના શિષ્યોને તે શીખવાડીને પાછો તે અમર ધામમાં ગયો હતો.

શિલ્પ સંહિતા જો ખરેખરૂં જૂનું પુસ્તક હોય તો ઘડિયાળ બનાવવાની રીતિ નવાઇ જેવી છે ખરી, તેમ જો નહોય તો પણ ઉપર લખેલા મયૂર અને વાનર વગેરે પોતાની મેળે ચાલનારાં યંત્રો એ કંઇ પ્રાચીન ભારતની સામાન્ય કીર્તિ નથી.

એટલુંજ નહિ પણ સૂર્ય સિદ્ધાન્તમાંથી જે "पारदाम्बुसूत्राणि" વચન આપવામાં આવ્યું છે, તે શિલ્પ સંહિતામાં કાલ નિર્ણયક ન કહેતાં ગરમી શરદી બતાવનાર તરીકે વર્ણન કર્યું છે. જેમકેઃ—

तुंगवीज प्रयुक्ति योगात् तद्दान्निर्णयते घम

(तुंगवीज पारदम्) —

પારાથી ગરમી અને હવાનો નિર્ણય કરવાની રીત જો શિલ્પ સાહિત્યવાળો જાણતો હોયતો, અને જો તેગ્રન્થ ૪૦૦વર્ષનો થાય તો થર્મામિટર અને બેરોમીટર પ્રાચીન કાળની વખતનું નામ બદલાઇને તેની વ્યાખ્યા થઇ શકશે.

प्रसाक्षत कस्य चिद्भुयः प्रादुर्भवति कालतः इत्यलम्

સૂર્ય સિદ્ધાન્ત.

प्रकरण ९ मुं.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનું રસાયણશાસ્ત્ર.

ગણિતની પછી રસાયણશાસ્ત્રથી હાલમાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની વિશેષ પ્રકારે ઉન્નતિ થઈ છે. પરંતુ રસાયણશાસ્ત્રનું મૂળ પણ હિન્દુસ્તાન છે. અંગ્રેજી કેમિસ્ટ્રી શબ્દ (Chemistry) આલ્કેમી (Alchemy) થી બનેલો છે, પરંતુ (Alchemy) આલ્કેમી શબ્દ આરબી છે. આના ઉપરથી જણાય છે કે, આરબોની પાસેથી યુરોપવાસિઓ રસાયણશાસ્ત્ર પહેલ વહેલા શીખ્યા હતા. પરંતુ આરબોએ આપણા દેશમાંથી રસાયનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન* મેળવ્યું હતું તેની જરા ખોળ કર્યાથી સ્પષ્ટ જણાશે. ચરક અને સુશ્રુત હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથો છે આરબોએ શીખવા ઉપર ધ્યાન લગાડવાની શરૂઆત કરીને થોડા વખતમાં ચરક અને સુશ્રુતના સંસ્કૃત પુસ્તકોના આરબી ભાષામાં તરજુમા કર્યા અને જાહેર રીતે ભારતવાસીઓના આગળ પોતે કરજદાર છે એવું માન્યું આઠમી સદીમાં બગદાદના પ્રખ્યાત બાદશાહ હારનાલ રશિદની સભામાં બે હિંદુ વૈદો હતા +

* The earliest medical writers extant are Charake and Susruta × × The-e authors were translated into Arabic and probably soon after that nation turned its attention to literature The Arab writers openly acknowledge their obligation to the medical wrietrs of India × ×

હિંદુઓ ફક્ત ઉત્તમ વૈદ્યો હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ રસાયણ શાસ્ત્રમાં ઘણાજ કુશળ હતા. મિ. એબરફીસ્ટને પોતાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે તેઓ ગંધકનો તેજાબ, સુરાખારનો તેજાબ અને પારાનો તેજાબ બનાવી શકતાહતા. તાંબુ, લોઢું, સીસું, કલાઇ, જસતનો તેજાબ ઇત્યાદિ ઘણી રસાયણિક પ્રક્રિયાથી ઉત્પન્ન કરેલી મેળવણીનાં પદાર્થ તૈયાર કરી શકતા હતા.‡ આ પદાર્થોમાં ગંધકનાં તેજાબને પ્રાચીન હિંદુઓએ મહાદ્રાવક નામ આપ્યું હતું. એ નામ ઘણુંજ બંધ બેસતું આપ્યું હતું. ડાક્ટર ઓશાનસીએ પોતાના પુસ્તકમાં લખેલી કેટલીક લીટી. અહિં ઉતારવામાં આવે છે તે વાંચ્યાથી ખાતરી થશે. એ તેજાબથી આપણે નાઇટ્રીક, મ્યુરીઆટીક, ટારટરીક વગેરે બીજા તેજાબો બતાવીએ છીએ. એનાથી આપણે રસ્તો લોહાખાર, હરતાદિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ. એ રંગવાના કામમાં જરૂરનો છે, અને એનાથી આપણે કાલોમેલ, કુઇતાઇન વગેરે મહો-

---

It helps to fix the date of their becoming known to the Arabs to find that two Hindus, named Manka and Saleh were physicians to Harun at Rustia in the eighth century. (Cowells Elphinstone's India p. 159.)

‡ They know how to prepare sulphuric acid, nitric acid, and muriatic acid, the oxide of copper iron, lead, tin and zinc, the sulphate of copper, zinc, and iron and carbonate of lead and iron. (Idid p. 159.)

પધિ મેળવીએ છીએ યુરપમાં જે સમયથી થોડે ખર્ચે ગંધકનો તેજાબ કરવાનો આરંભ થયો છે, ત્યારથી રસાયણથી બનેના પદાર્થોના સંબંધમાં યુરોપના મહત્વનો આરંભ થયો છે‡

---

‡ By the assistance of this acid we prepare almost all the others for instance, the nitric muriatic tartaric, citric &c We owe to it the cheapest mode of obtaining artificial soda, chlorine and its bleaching compounds It is essential to the processes of the dyer, and to it we are indebted for many of the best remedies we can command of which calomel, corrasive sublimate, sulphate of quinnie and the others may be cited as examples In fact from the time time the sulphuric acid was first prepared at cheap price in Europe, may be dated the commencement of her greatness in all chemical manufacturers (O Shaughnessys Manual of Chemistry)

प्रकरण १० मुं.

પ્રાચીન ભારતનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર.

સંસ્કૃત ભાષામાં વૈદક ગ્રન્થ સુમારે સાડાત્રણસે છે, એવું સાંભળવામાં આવે છે. તથાપિ હાલ તેમાંના સર્વ જે મળે છે અને તે ઉપયોગી છે એવું જણાતું નથી. ઘણા પ્રાચીન ગ્રન્થ આત્રેય, ભારદ્વાજ, ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટના છે. એ ગ્રન્થોમાં તે સમયના વૈદ્યકના મતોનો સમાવેશ થયલો છે, તેથી આજ કાલના મત પ્રમાણે તે સર્વે ખરા ઠરશે એવું લાગતું નથી. એટલું છતાં પ્રાચીનકાલના વૈદક સંબંધી જ્ઞાન ભારતવાસીઓને હતું તેમાં તો કંઇ સન્દેહ જણાતો નથી. પહેલાં આપણે સુશ્રુત વિષે થોડી તપાસ કરીએ. સુશ્રુતના કરતાં પ્રાચીન ગ્રંથો બીજા ઘણા છે, તથાપિ મુખ્યત્વે કરીને શરીરજ્ઞાનની બાબતમાં એ ગ્રન્થ પ્રાધાન્ય હોવાથી તેની યોગ્યતા વધારે છે. એ ગ્રન્થનું નામ સુશ્રુત છે ખરૂં, પરન્તુ તે સુશ્રુતે પોતે રચેલો નથી, પણ ધન્વંતરી નામના એક મોટા વૈદ્યના કહેવાપરથી તેણે તે લખેલો છે. ધન્વંતરીનું બીજું નામ દિવોદાસ છે. એ કાશીપુરીનો રાજા હોઇને ઋષિ હોવાથી તેને રાજર્ષિ એ વિશેષણ હતું. તેને અમરવર પણ કહે છે. તેના શિષ્ય પુષ્કળ હતા, તેમાં સુશ્રુત પટ્ટશિષ્ય (વડો નિશાળીઓ) હતો. ભગવાન ધન્વંતરી પોતાના આશ્રમમાં ઋષિયોથી વિંટળાઇને બેઠેલા હતા, તે વખતે સુશ્રુતાદિ શિષ્યોએ તેમની પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, "ભગવાન્ શારીર, માનસ, આગંતુ અને સ્વાભાવિક એ ચાર જાતના જે વ્યાધિ છે, તેનાથી

નાના પ્રકારે પીડાયલાં, શક્તિ હોવા છતાં અનાથ પ્રમાણે ચાલનારાં અને નિરકુંશ રીતે બકનારાં માણસોને જોઇને અમારા અતઃકરણમાં પણું દુઃખ થાય છે, વાસ્તે અહિંયાં આપણા આશ્રમમાં જે આયુર્વેદનો ઉપદેશ થાય છે તે, સુખ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર તે માણસોને નિરોગી કરવા અને અમારી આરોગ્યતા સારી રીતે ચાલે એટલા માટે સાંભળવાની અમારી ઇચ્છા છે."

એ સાંભળીને ધન્વંતરીએ તેઓને ઉપદેશ કર્યો કે પહેલા બ્રહ્મદેવે આયુર્વેદ રચ્યો; તેના એક હજાર અધ્યાય હતા અને તેમાં એકલાખ શ્લોકો હતા; પરંતુ મનુષ્યનું આયુષ્ય અને અલ્પબુદ્ધિતત્વ જાણીને તેના શલ્ય, શાળાક્ય, કરયાચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા, કૌમાર ભૃત્ય, અગદતંત્ર, રસાયનતંત્ર અને વાઝકરણતંત્ર એવા આઠ ભાગ કર્યા છે." સારપછી સર્વ શિષ્યોએ વિનંતિ કરી કે, અમારા સર્વનો એકમત સાંભળીને સુશ્રુત આપને પ્રશ્ન કરશે અને આપે તેનોઉત્તર આપવો, એટલે ગડબડ ન થતાં અમને સર્વને સમજવાને ઠીક પડશે. તે કહેવું માન્ય કરીને ધન્વંતરીએ કહ્યું કે "વત્સ સુશ્રુત! આયુર્વેદનું પ્રયોજન બે પ્રકારનું છે; એટલે જેને વ્યાધિ થયો હોય તેને વ્યાધિથી મુક્ત કરવો અને નિરોગીની આરોગ્યતા જાળવવી." ધન્વંતરીએ આયુર્વેદ કહ્યો છે તેના એકાશી અધ્યાય છે. સર્વ ગ્રંથમાં સૂત્રસ્થાન, નિદાન, શરીર ચિકિત્સા, કલ્પ અને ઉત્તર તંત્ર એવા ૭ ભાગ કર્યા છે. તેની તરફ સારી રીતે લક્ષ આપીને વૈદ્યકશાસ્ત્ર વિષે અને વૈદ્ય વિષે ધન્વંતરીના વિચાર કેવાં હતા તે જોઇએ.

स्वयंभुवा प्रोक्तमिदं सनातनं पठेद्धियः काशिपति

प्रकाशितम् । स पुण्यकर्मा भुवि पूजितो नृपैरसुक्षये शक्रसलोकतां व्रजेत् ॥

બ્રહ્માએ કહેલું અને કાશિપતિએ પ્રકાશિત કરેલું આ સનાતન શાસ્ત્ર જે પડણ કરશે તે ધર્માત્મા પૃથ્વી ઉપર હોવા છતા રાજાને પુન્ય થશે, અને મુવા પછી સ્વર્ગ લોકમાં જશે.

. આ ઉપરથી વૈદકશાસ્ત્રની યોગ્યતા કેટલી છે તે સમજાશે. વૈદકશાસ્ત્રનો ઉપદેશ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ સર્વ જાતના લોકોને થવા ધન્વંતરીએ કઈ અડચણ રાખી નથી. વૈદકશાસ્ત્રનો ઉપદેશ થવાને વારતે ધર્મશાસ્ત્રના ઉપદેશના પ્રમાણે ઉપનયન (જનોઇ કરવાની વિધિ, અગ્નિ પુજન ઈત્યાદિ સંસ્કાર, ઉપદેશ, પાઠ કરવાની રીતિ, અનધ્યાય, ઇત્યાદિ પ્રકાર સ્પષ્ટ કહેલા હોવાથી વૈદકશાસ્ત્રનું મહત્વ લક્ષમાં આવે છે. ગુરૂએ શિષ્યને અગ્નિની સામે જે ઉપદેશ કરવાને કહેલ છે તેની મતલબ એવી છે કે—

कामक्रोधलोभमोह मानाहंकारेर्ष्या पारुष्यपैशून्यानृतालस्यांशस्यानि हित्वा नीचनखरोंणा शुचिना काषायवाससा सत्यव्रत ब्रह्मचर्याभिवाद तत्परेणावश्यं भवितव्यंमद्नुमतस्थानगम नशयनासन भोजना ध्ययनपरेण भूत्वामत्प्रियहितेषु वर्तितव्यं । अतोऽन्यथाते वर्तमानस्या धर्मो भवत्यफलाच विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, અહંકાર, ઈર્ષ્યા, કઠોરતા, ચાડી, આળસ, એ સઘળા વિકાર રિગુનત ભરેલા છે, માટે તેમને

ત્યાગ કરવો, નખ અને મૂછ લાંબાં રાખવાં નહિ; શરીર ઉપર સ્વચ્છ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, સત્યવ્રતથી રહેવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અભિવંદન (નમસ્કાર ઈત્યાદિ) કરવામાં તત્પર રહેવું. આ સઘળી વાતો જરૂર કરવી. હું જે જે રીતે જે જે જગાપર રહેવાને, જવાને, સૂવાને બેસવાને, ખાવાને, અને અધ્યયન કરવાને કહીશ તે તે પ્રમાણે ચાલવું; મને જે જે પસંદ હશે તે તે કહીશ પરંતુ એના શિવાય અન્યથા ચાલવાથી તને અધર્મ લાગશે અને વિદ્યા નિષ્ફળ થઇ તેનો ઉદય થશે નહિ.

દ્વિજ, ગુરૂ, દરિદ્ર, મિત્ર, સન્યાસી શરણ આવેલો સાધુ અનાથ પરોણો એમાંથી કોઇપણ આવ્યો હોયતો પોતાની ગાંઠનું ઔષધ આપીને તેનો રોગ દુર કરવો, એથી વિદ્યા પ્રકાશ પામે છે, અને મિત્ર યશ, ધર્મ અર્થ અને કામ એ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્યને કેવળ ઉપદેશ આપીને ગુરૂએ પોતાની વર્તનમાં જોઇએ તેવી છુટ મૂકેલી છે એમ નથી. તેને પણ કેટલીક પ્રતિજ્ઞા રવાની છે.

अहंत्वात्वर्टि सम्यग्वर्तमाने यच्च न्यथादर्शी स्यामेनो भाग्य वेयमफल विद्यश्च ।

તું સારી રીતે ચાલતો હોઇશ અને જો હું તારાથી, અયોગ્ય ને ચાલીશ તો તે પાપનો હું અધિકારી થઇશ અને મારી સર્વ વિદ્યા નિષ્ફળ થઇ જશે.

શાસ્ત્ર અને કર્મના અભ્યાસને વાસ્તે ધનવંતરી કહે છે—

दातदवश्य मष्येमप धीत्य च कर्माण्यवश्य मुपासि ैत्य मुययम्रो हि यिपप्राजार्हो भवति ॥

. આ જે મે શાસ્ત્ર કહ્યું છે તેનું અવશ્ય અધ્યયન કરીને તેની કૃતિ જરૂર કરવી જોઇએ, કારણ કે શાસ્ત્ર અને કર્મ એ બન્નેમાં પ્રવીણ જે વૈદ્ય છે તેજ રાજાને માન્ય થાય છે.

शकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयं । तस्माद्
बहुश्रुतः शास्त्र विजानी याच्चिकित्सकः

એકજ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યાથી તેનાં સિદ્ધાંત સારી રીતે સમજાતાં નથી. એટલામાટે વૈદ્ય બહુશ્રુત હોવો જોઇએ, એટલે તેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન સારૂં થશે.

शास्त्रं गुरु मुखोग्दीण मादार्यो पास्य चासकृत्यः
कर्म कुरुते वैद्यः सवैद्योऽन्यतु तस्कराः

ગુરૂ મુખથી શાસ્ત્ર સાંભળી તેને પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને જે વૈદ્ય ક્રિયા કરે છે તેજ ખરો વૈદ્ય છે, બીજા તસ્કર એટલે ચોર છે.

" એ પ્રમાણે પ્રાચીનકાલમાં વૈદ્યક શાસ્ત્રની મહતા કેટલી હતી તે, તથા વૈદ્ય કેવો જોઇએ એ વિષે ધનવંતરીના વિચાર કેવા હતા તે આપણે જાણ્યું. હવે શસ્ત્ર છેદ ક્રિયા—શાસ્ત્ર વિદ્યા વિષે પ્રાચીન. વૈદ્યક ગ્રંથો શું કહે છે તે તપાસીએ.

શસ્ત્ર છેદ ક્રિયા એ વૈદ્યક શાસ્ત્રનું એક મોટામાં મોટું અંગ છે. પ્રાચીનકાલમાં ભરતખંડમાં કોઇ પણ જાતની શસ્ત્ર છેદ ક્રિયાનો પ્રચાર હતો કે નહિ એ જાણ માટે ઘણાક ઉત્સુક હોય છે. વળી પુષ્કળ જનોનો એવો વિશ્વાસ છે કે મુડદાં ચીરવાની ક્રિયા આપણા દેશમાં હમણાં દાખલ થઈ છે, આગળ નહોતી. પરંતુ એમ નથી શસ્ત્રછેદ ક્રિયા પૂર્વે આપણા દેશમાં હતી એવું પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોપરથી સિદ્ધ

પ્રત્યક્ષ કરવાને વાસ્તે નીચે પ્રમાણે શબશોધનની ક્રિયા કરવી.

समस्त गात्रम् अविषोपहतम् अदीर्घ व्याधिपीडितम् अवर्षशतिकम्‌र्भिः सृष्टास्रपुरीषम् पुरुषम् अवहन्त्या मापगाचां निवद्धम् पंजरस्थम् मुजंवल्कल कुशशणादि नामन्यतमेना वेष्टितांगम् अमकाशेदेशे काथयेत् । सम्यक्प्रकुथितष्णोध्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रत् उशीर वालवेणवल्कल कूचिनामन्यतमेन शतैः शनैरवधर्षयन्नूत्वगादीन् सर्वानेव ग्राह्माच्यन्तरांग प्रत्यंग विशेषान् यथोक्तान् लक्षये चक्षुपा ॥*

भवन्त्यज्ञे रुप हता स्तस्मादेतौ विवर्ज्जयेतः ॥
छेद्या दिष्वनाभिज्ञोयः स्नेहादिषुच कर्मसुः ।
न निहन्ति जनं लोभाद् कुवैद्यो नृप दोषतः ॥
यस्तू भयज्ञो मतिमान् ससमर्थोऽर्थसाधनेः ।
आहवे कर्म निर्वोढुं द्विचक्र स्यदगनो यथाः ॥

જે કેવળ શાસ્ત્રજ જાણે છે, પણ (શસ્ત્ર) ક્રિયા જેને આવડતી નથી, તે રોગીના આગળ ગયો એટલે જેમ બીકણ માણસ લડાઈમાં ગયાથી મોહ પામે છે તે પ્રમાણે મોહ પામે; તેમજ જે માણસને શાસ્ત્રજ્ઞાન ના હોય પણ હિમ્મતથી કામ કરે છે તે સજ્જનોમાં માન પામતો નથી. એવા હિમ્મતવાન માણસનો રાજાએ વધ કરવો જોઇએ. કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞ અને કેવળ કર્મજ્ઞ એ બેઉ અનિપુણ છે, અને પોતાના કામમાં અસમર્થ થાય છે. એ બન્ને અરધા જ્ઞાની છે, અને તે એક પાંખના પક્ષી જેવા હોય છે. અમૃતના જેવી ઔષધી અજ્ઞાનના હાથમાં ગયાથી, શસ્ત્ર, અશનિ (વજ્ર અથવા વીજળી) અને ઝેરની માફક દુઃસહ થાય છે. એ વાસ્તે એ બન્ને અરધા વૈદ્યનો ત્યાગ કરવો, શસ્ત્ર કર્મ અને સ્નેહાદિ (તૈલાદિ) કર્મમાં અજ્ઞાન એવો કુવૈદ્ય, દ્રવ્યના લોભથી માણસના પ્રાણઘાત કરે છે; વાસ્તે તેને એવાં કામ કરવા દેવા એ રાજાનો અપરાધ છે. જેમ બે પૈડાનો રથ યુદ્ધમાં ઉપયોગી થાય છે તેમ, જે શાસ્ત્ર અને કર્મમાં કુશળ હોઇને બુદ્ધિમાન હોય તે અર્થ સાધનમાં સમર્થ હોય છે.

એ શિવાય ધન્વંતરીએ જૂદા જૂદા આઠ પ્રકારના શસ્ત્રકર્મ ને-

ના ઉપકરણ શસ્ત્રગણ, શસ્ત્ર વૈદ્યલક્ષણ, શસ્ત્રો, યંત્રો ઇત્યાદિ ઘણું કર્યું છે તેનું જ્ઞાન તો એ સબંધી કેવળ પુસ્તક જોવાથી થાય, તથાપિ તેનું થોડું દિગ્દર્શન અહિંયા આપવામાં આવેછે.

શસ્ત્રકર્મો આઠ પ્રકારના છે, તેના નામ–છેદ્ય, ભેદ્ય, લેખ્ય, વેધ્ય, એષ્ય, આહાર્ય, વિસ્ત્રાવ્ય અને શીવ્ય આ આઠ કર્મોનું વર્ણન પણ પુસ્તકમાં કરેલું છે, પરંતુ વિષય લાંબો થઇ જવાના ભયથી અહિંઆ તે દાખલ કરી શકતા નથી.

આયત, વિશાળ, સમ અને સુવિભક્ત એના ચાર ગુણભેદ કહેલા છે

શસ્ત્રવૈદ્યનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે

शौर्यमाशु क्रिया शस्त्र क्षय मस्वेद वेपथ ।
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्र कर्मणि शस्यते ॥

શસ્ત્રકર્મ કરતી વેળાએ વૈદ્ય નિર્ભય હોવો જોઇએ, તેને પસીનો અથવા કંપ છૂટવો ન જોઇએ, તેણે ગભરાવું નહિ, અને તેના હથિયારો સારી ધારવાળા જોઇએ

મંડલાગ્ર, કરપત્ર વૃદ્ધિપત્ર, નખશસ્ત્ર મુદ્રિકા, ઉત્પલપત્ર, અર્ધધાર, સૂચીકુશપત્ર, આડીમુખ, શરારીમુખ, અન્તર્મુખ, ત્રિકૂર્ચ, કુઠારિકા, વ્રીહિમુખ, આરા, વેતસપત્ર, બડિશ, દંતશંકુ અને એષણ્ય આવાં વીસ જાતના શસ્ત્ર કહેલા છે, તથા તેમના આકાર અને ઉપયોગ પણ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે.

યંત્ર એટલે ચીપિયા અથવા તેના જેવા બીજા હથિયાર એકસોને એક કહેલાં છે, તેમાં સ્વસ્તીક યંત્રો ૨૪, સંદેશ યંત્રો ૨, તાલયંત્ર ૨, નાડી યંત્ર ૨, શલાકા યંત્રો ૨૮ અને ઉપયંત્રો ૨૫

છે; એ સર્વના આકાર અને ઉપયોગ પણ કહેલા છે.

એના શિવાય યંત્ર કર્મો એટલે તે કેમ કરવાં તેના પ્રકાર રંજ યત્રદોષ, નર અને શસ્ત્રદોષજ કહેલા છે. હથિયારની ધાર કેવી જોઇએ, કેવા હથિયારને કેવી કેવી રીતેથી પાણી પાવું જોઇએ, તેને ધાર કેમ આણવી અને તે સ્થિર કેમ કરવી તથા હથિયાર ન મળી શકે ત્યારે કયા કયા પદાર્થો વાપરવા એવું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલુંછે.

શસ્ત્રગુણમાં કહેલું છે કે તે (શસ્ત્ર) પકડવાને સારાં સારાં લોખંડના, સારી ધારવાળાં દેખાવનાં અને તેનો આગલો ભાગ સારો હોય એવાં જોઇએ; તે સાથે તે દેખાવમાં ભયંકર ના હોવા જોઇએ; વળી તે હોશીયાર કારીગરની પાસે કરાવવાં; એવા હથિયાર લઇને આરંભથી શસ્ત્રક્રિયા કરનારનો પરિચય રાખવો, એટલે પોતાના ઉદ્યોગમાં સારી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.

ગદાદની રાજસભામાં આવી તે જ્યોતિષ અને વૈદક શાસ્ત્રાદિ શીખવી ગયા હતા; તેઓમાંના કોઇનું નામ મક કોઇનું નામ કંક, કોઇનું નામ બાબર તરીકે લખ્યુ છે. મંક માનિક્ય, અને બાબર ભાસ્કર એટલે ભાસ્કરાચાર્ય તરીકે અનુમાન થાય છે. એના શિવાય જ્યોદર, શાનાક, સનજહલ, જવહર, રાહ, અંકર, અનદિ, સેક, જંગલ, નદિ વગેરે જ્યોતિષ અને વૈદ્યશાસ્ત્રજ્ઞ ભરતખંડના પંડિતોના વિષય વર્ણન કર્યું છે. એમનાં કરેલાં ઘણાંક પુસ્તકો આરબી અને ફારસી ભાષામાં ભાષાન્તર થયાં છે. ઉપર લખેલા આરબી ભાષાના ગ્રન્થમાં ઉપલાં નામો વિકૃત કરોને લખ્યાં છે, તેમાં કંઇ પણ સંદેહ જણાતો નથી. એમાં અરબસ્તાનમાં આણેલા સિરક, અસલ અને એદલ નામના ત્રણ ભરતખંડના વૈદ્યગ્રન્થોનાં વર્ણન છે; સંસ્કૃત ચરક, સુશ્રુત અને નિદાનના શિવાય બીજા કોઇ નહિ હોવ જોઇએ.

કેવળ અરબસ્તાનમાં નહિ પણ ઘણા લાંબા વખતથી ગ્રીસ દેશમાં પણ હિંદુસ્તાનનું ઔષધાદિ ચાલતું હતું. હિપકેટિજ નામને પ્રસિદ્ધ ગ્રીક વૈદ્ય ઈ. સ. પૂર્વ પાંચમી તથા ચોથી શદીમાં થઇ ગયે છે, તેણે ઇ. સ પૂર્વ ૩૬૧ માં ૯૯ વર્ષે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હતો. તેન ગ્રન્થમાં કૃષ્ણતિલ, શોભા ભંજન એટલે શેકટો એલચી, તજ, જટા માંસી, લોબાન, વિરણ, હિંગ કરીયાતુ આ બધી વસ્તુઓ ઔષધમ વાપરવા લખેલું છે, અને તે સર્વ ભારતવર્ષની ઔષધી છે. આ વસ્તુઓ હિંદુસ્તાનમાંથી ગ્રીસ દેશમાં લઈ જવામાં આવતી હતી અને ત્યાં વેચાતી હતી. એના ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વકાલમ પણ હિંદુઓનું વૈદ્યક યુરોપખંડના ઉપર લખેલા ભાગમાં ચાલતું હતું ઉપર લખેલા ગ્રીક-વૈદ્યના સાંપ્રદાયિક વૈદ્યક ગ્રન્થનો વિચાર કર્યાથી

એવું ધારી શકાય છે કે અગ્ર ચિકિત્સા વિષયમાં ગ્રીકોના કરતાં વધારે નિપુણ હતા. તેમાંથી વૈધના ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાંથી કેટલોક ભાગ એકઠો કર્યો છે. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન વૈદ્યો મુડદાને ચીરીને તેનાં અંગ, પ્રત્યંગ, નસોની બનાવટ અને સ્વરૂપ વગેરે જાણતા હતા, તેમાં કંઈ સન્દેહ નથી. સુશ્રુતાદિ પ્રાચીન ગ્રન્થમાંથી આગળ ઉતારા આપ્યા છે તેના જેવા બીજાં ઘણાં પ્રમાણો છે. પ્રાચીનકાળમાં હિંદુ વૈદ્યો અસ્માર રોગ, જણાવવામાં હરકત આવવી, મરેલો ગર્ભ કાઢવો વગેરે ઘણી જગાએ સુશ્રુતેલી ભરેલી વાઢકાપ કરતા હતા. સુશ્રુતમાં ઉપર લખેલા વાઢકાપનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યારપછી પશ્ચાડેના જમાનામાં સેલસસ નામના રોમન પંડિતે યુરોપમાં ફેલાવ્યું હતું તેણે મિસરના વિદ્વાનો પાસેથી તે મેળવ્યું હતું, અને મિસર દેશના વિદ્વાનો પૂર્વ દેશ એટલે હિંદુસ્તાનના વૈદ્યોની પાસેથી શીખ્યા હતા, એટલા માટે ગ્રીક રિપબ્લિક વાઢકાપની વિદ્યાના વિષયમાં હિંદુસ્તાનની પાસે કરજદાર હતા એ સર્વ રીતે સંભવે છે.‡

ઉપરની સર્વ હકીકતના આધારે અનુમાન થાય છે કે વૈદકશાસ્ત્ર ભારતવર્ષમાંથી અરબસ્તાનમાં ગયું અને ત્યાંથી બીજા દેશોમાં ફેલાયું અને તેમાં સુધારો વધારો થયો. એટલા માટે આપણે એમ કહી શકીશું કે સંસ્કૃત હાલ સર્વ દેશના વૈદક શાસ્ત્રનું આદિબીજ છે.

---

* Transactions of the second Session of the International Congress of orientalists for 1874 p. 255–256.

प्रकरण ११ मुं.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીની વિદ્યા.

પ્રાચીન હિંદુ લોકોમાં દરેક વિષય સબંધી જ્ઞાન ઘણું હતું. અને તેમણે અનેક શાસ્ત્ર સંબંધી ઘણા શોધ કર્યા હતા એવું સર્વે નિષ્પક્ષપાતી વિદ્વાનોનું કહેવું છે. તેમની શોધ અને તેમનું જ્ઞાન જોઇને તેઓ આશ્ચર્ય પામે છે. પ્રાચીન હિંદુઓના વિચાર સ્વતંત્ર હતા, દરેક પ્રકારના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવામાં તેઓ ઘણા આતુર હતા. તેઓએ ઘણાક વિષયમાં પુસ્તકો કરેલાં હતાં, પણ કેટલાંક મુસલમાનના વારામાં નાશ પામ્યા છે; પણ જે કંઈ બાકી વધેલાં છે ને ઉપરથી આર્યોએ ઘણી શોધો કરી છે, એ સિદ્ધ થાય છે. ખેતી અને બાગ સંબંધી આપણા પૂર્વજોએ ગ્રન્થ કર્યાછે તે જોવાથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાચીન કાળના આર્યોએ ઘણીક શોધ કરી હતી. ચિંતામણિ નામનું એક પુસ્તક હાલમાં હાથ લાગ્યું છે. તેની આખેરીયે આવું લખ્યું છે, इति श्री महाराजाधिराज प्रतापरुद्र देव कृति चिन्तामणि ग्रन्थ, આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રતાપરુદ્ર નામના રાજાએ તે ગ્રન્થ રચેલા છે એવું સાબેત થાય છે. પ્રતાપરુદ્ર યશોભૂષણાખ્ય સાહિત્ય શાસ્ત્રીય ગ્રન્થનો કર્તા વિદ્યાનાથને આશ્રય આપનાર પ્રતાપરુદ્ર એ નામનો રાજા ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. એ શાલિવાહન શકે ૧૪૨૫મે વર્ષે વિજયનગરની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. ચિન્તામણિ ગ્રન્થનો કર્તા એ રાજા હતો. એ પુસ્તકમાં ખેતી વિષે નીચે લખેલા શ્લોકો ઉતારવામાં આવે છે.

दयानी पांद पदोह मुच्यते ।

હવે વૃક્ષનું દોહદ શું છે તે કહ્યું. એટલે જેના યોગે ઝાડ દઢ મૂળ અને પુષ્ટ થઈને પુષ્કળ દિવસ સુધી છવીને મધુર ફળ આપી ને તેના માલિકને ખુશ કરે તે સાધનનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવે છે.

तत्रादौ वृद्धयुपयोगितय । वृक्षसेचनमुच्यते ।

પાણી સિંચન કર્યાથી ઝાડ જલદી ઉગે છે. એટલા માટે પાણી સિંચન કરવાની રીતિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે,

सायं पातश्च धर्मर्तौ शीतकाले दिनान्तरे ।
वर्षासु च भुवः शोपे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः ॥
हेमन्ते शिशिरे देयं तोयं चैकांतरे दिने ।
वसन्ते च तथा ग्रीष्मे सायं प्रातः सदावुधैः ॥
आलवाल स्थितं तोयं शोपं न भजते यदा ।
अजीर्ण तद् विजानीयान्न देयं तादृशं जलम् ॥
स्वनित्वातं तथा भूमौ शोपयित्वा स्थितं जलम् ।
पश्चात् प्रसेचनं कार्यं वृक्षाणां वृद्धिमिच्छता ॥
बीजवापात् समारम्भ्य कुंभनैकेन सेचनम् ।
यावद्वर्षं ततः कुम्भ मातवर्षं विधीयत् ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુ (ઉનાળા.) માં ઝાડને સવારના અને સાંજના નિયમથી બે વાર પાણી પાવું, શિયાળાના દિવસમાં એક દિવસને

આંતરે પાણી નાંખવું. વરસાદના દહાડામાં વરસાદ ન પડયો હોય અને જો જમીન સુકી થવા આવી હોય ત્યારે સિંચવું વસન્ત અને ગ્રીશ્મ ઋતુઓમાં તો સવારના અને સાંજના એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર પાણી સિંચવું જોઇએ. ઝાડને પાયેલું પાણી ઝાડે બરાબર ચુસી ન લીધું હોય તો તે ઝાડને અજીર્ણ થયું છે એવું સમજવું. અજીર્ણ થાય એટલું પાણી ઝાડના મૂળમાં કદી નાંખવું નહિ. ઝાડને અજીર્ણ થયું હોય તો મૂળની પાસેની માટી ખણીને તે પાણી અન્દર જરાવવું જોઇએ. છીપેલું જળ બરોબર પચે ત્યાર પછી બીજીવાર છીપવાનું શરૂ કરવું એટલે વૃક્ષ સારી રીતે વધશે. જમીનમાં બી વાવ્યા પછી એક ઘડે રોજ પાણી નાંખવું. એક વર્ષ થયા પછી તે ઘડે ન પાવું, નવે ઘડે પાવું, એ પ્રમાણે દરવર્ષે નવો ઘડો લાવીને તેનાથી પાણી સિંચવું.

द्रुहदस्य प्रकाशः ।

હવે કેવા પ્રકારનું ખાતર નાંખ્યાથી ઝાડ પુષ્ટ થાય તે કહું છું.

मधुसार्पं गुडक्षीरैः फणितेन विमिश्रितैः ॥
कपित्थश्रीद्रुमौ सिक्तौ भूरिस्यादफलान्वितौ ॥

મધ, ઘી, ગોળ, દૂધ એ કાકવીમાં મેળવીને તે કાકવીથી રોજ સિંચવાથી કોટ અને બેલના ઉપર ઘણાંજ મધુર ફળ આવે છે

खर्जुरनालिकेराणां वंशस्य कदलस्य च ॥
पल्लेन सतोयेन सेको वृद्धिकरः स्मृतः ॥

માંસ પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી ખજુરી, નારીયળ, વાંસ અને

કેળનાં ઝાડોને છીપવાથી તે સારી રીતે વધે છે.

माषमुद्ग + + वीजैः कृथितवारि शीतलैः ।
चुर्णितैर्मदिरामिश्रैर्लवणेन समन्वितैः ॥
कृतलेपो विभावर्या फूलहीनोति सर्वदा ॥
नारिकेलतरुः सूते वहुस्वादु वृहत् फूलम् ॥

અડદ અને મગને પાણીમાં ભેળીને તેમાં મદ્ય અને મીઠું નાંખીને ભારીક વાટવાં. પછી તેનો રોજ રાત્રે નારીએલના મૂળમાં લેપ કરવો. એના યોગથી નારીયેલી ઉપર મીઠાં અને મોટાં પુષ્કળ નારીયેલ લાગશે

शृगालमांसखंडेन मूलदत्तमलेपतः ।
बीजपूरीफलत्युग्रं गुडमांसजलोक्षिता ॥

શિયાળાના માંસના કકડામાં ગોળ ભેળવીને મહાલુંગાના ઝાડના મૂળમાં તેને રોજ નાખવા તેથી ઘણા સારા મહાલુંગા ઉત્પન્ન થશે.

यस्य कस्यापि मांसेन गोक्षीरगुड संवृता ।
तेन सिक्तेन नारंगी सुस्वादा सुफलास्थितो ॥

કોઈપણ જાતના પશુનું માંસ લઈ તેમાં ગાયનું દૂધ અને ગોળ ભેળવી તેને પાણીમાં ઉકાળવું અને તે ઉકાળેલું પાણી દરરોજ નારંગીના ઝાડને છીપવું એટલે મધુર નારંગીઓ તેના ઉપર આવશે.

मेषमांसैः कीर्णमूला तत्केशामिष धूपिता ।
दाडिमी फूलसंपातिं महती लभतेतरां ॥

મેંઢાના માંસને ગોળમાં નાંખવું અને તેના વાળ અને માંસને

धुमाडो दाडमना झाडना मूळीआमां मूकेथी सारां अने घणां दाडेम आवशे.

कापः राशकमांसस्य यदि मुलेप्रदापयेत् ॥
द्राक्षा भवति सुस्वादुफला भूरिरसन्विता ॥

शशलाना मांसने कादवो ज्ने द्राक्षना वेलना मूळमां सिंचवाथी घणी मधुर अने मीठी एवी पुष्कळ द्राक्षो आवशे.

मुस्ताजंबू फुलाशेरि तप्तक्षीर जलोक्षितः ।
इतराम्रो भवेदिव्यः सहकारोति सौरभः ॥
जंबूफुल घनोशीर कथितोदक सेकतः ।
बालवृतो भवेत् स्वादुरसोमोद फुलास्वित् ॥

मोया, जांबुं अने वाळो ए वस्तुओने दूधमां नाखीने उकाळवुं, पछी ते पाणीमां नाखीने ते पाणी आंबाना झाडने छींचवाथी गमे एटलुं झाड शडी जाय तोपण तेना उपर दिव्य मधुर, सारावास वाळी केरीओ आवशे; ज्ने दूध नहि होय तो कंइ हरकत नथी. फक्त पाणीमां उपर लखेली त्रण वस्तुओने उकाळीने ते पाणी आंबाने सिंचवाथी पण सुंदर केरीओ आवशे.

प्रथमंकु सुमोन्मिषे कुठारेण क्षते कृते ।
जंघाया तिल चूर्णे न समेन मधुसर्पिष ॥
कर्दमाकृतिमानेन क्षतदेशे विलेपयेत् ।
फुलमामलकी सुते स्वादूनि सुबहूनिच ॥

आंमळीने:फुल आवे त्यारे तेना थडमां नानो घा करवो अने-

ખાડના તનને મધમા અથવા ઘીમા કાળી પાતજો એકરસ કરીને તે ખામા તેનો લેપ કરવો એટલે મધુર અને ઘણી આ તની આવશે

क्षीरेण मोचिता भूमे जपा कुसुम लारिता ।
धवलं कुसुमं सूत शशांक किरणोज्वलं ॥

લાલ ફુલના જાસવતી॥ મૂળમા દૂધ જરા જરા નાખ્યાથી ચન્દ્રના કિરણના જેવા સફેત ફુલથી ઝાડ સુશોભિત થાય છે

વરાહમિહિરાચાર્યે જમીન વગેરે સબંધી થોડુક લખાણ કર્યું છે તેમાના થોડાક શ્લોકો નીચે આપવામા આવે છે એ ઉપરથી પણ ખુલ્લી રીતે સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીનકાળમા આર્યો સારી રીતે ખેતીવાડીનુ કામ જાણતા હતા

मृद्वाभूः सर्ववृक्षाणां हिता तस्मात् तिलानवपेत ।
पुष्पितास्तांश्च मृण्हा ात् कर्म तत प्रथम भुवि ॥
उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशांतरं ।
स्थानात् स्थानांतरं कार्य वृक्षणां द्वादशावर ॥
अभ्याश जातास्तरवः सस्स्पूर्सतः परस्परं ।
मिश्रैर्मूलश्च न फूल सम्यग्यच्छति पीडिताः॥
शीत वानातपे रोगो जायते पांडुपत्रता ।
अवृद्धिश्च प्रवालानां शाखाशोषो रसश्रुतिः ॥

જમીન નરમ હોવાથી ઝાડો સારી રીતે વધવા પામે છે એ વાસ્તે જે જમીનમાં વાવવું હોય તેમા પહેલા તલ વાવવા, તલને ફુલ આવ્યા પછી તલ॥ છોડી ત્યાં જમીન॥ નાખવા જેને જમીન

ઘણી નરમ થશે. એક ઝાડની પાસે વીસ હાથના આંતરે બીજુ ઝાડ રોપવું એ સારૂં છે, જગા થોડી હોયતો સોળ હાથનો અન્તર રાખવા; કદાપણ અડચણ પડે તોપણ બાર હાથની અંદર બીજું ઝાડ વાવવું નહિ. ઘણાં પાસે ઝાડો રોપવાથી તેનાં મૂળીયાં એક બીજાને લાગેછે અને મુળ એક બીજાની સાથે ભળીને બેઉને નુકશાન થાય છે, અને તેથી એકના ઉપર પણ સારાં ફળ આવતાં નથી. ટાઢ વા અને ગરમીના વધના ઓછાપણાથી ઝાડને રોગ થાય છે. કેટલાંક પાતરાં સફેદ નિરતેજ થાય છે, કેટલાંકની શાખાઓ વધતી નથી, કેટલાક ઝાડની ડાળીઓ સુકાઇ જાય છે, અને કેટલાંક ઝાડનો રસ બહાર નીકળી જાય છે.

ઉપલા શ્લોકો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આર્યો પહેલાં ખેતીવાડીમાં કુશળ હતા, અને જે કંઇ ઉન્નતિ કરી છે તે ઘણી પ્રશંસા કરવા લાયકની છે. એમાંના કેટલાક પ્રકાર અજમાવવા યોગ્ય છે; ખાતર એ કોઇ જાતની સડેલી વસ્તુ છે તેથી જૂદા જૂદા ખાતરથી ફળમાં ફેરફાર થાય છે, એ હાલના ખેતીવાડીનું જ્ઞાન ધરાવનારા કહેછે. તેમ ઉપરની વાતમાં સચ્ચાઈ જણાય છે.

प्रकरण १२

પ્રાચીન ભારતનાં લઢાઈનાં હથિયારો

વૈદિક આર્યોનીવેળાએ તેઓના જેવું અગ્ન્યસ્ત્ર ભારતમા વા પરશામા આવતુ હતુ વેદમા સુર્મ્મી નામનુ એક જાતનું અગ્નિયન્ત્રનું વર્ણન જોવામા આવેછે તે વેળાએ અસુરો દેવતાઓની જોડે લઢવા ની વખતે એનો ઉપયોગ કરતા હતા હાલના કોષોમા સુર્મ્મીના અર્થ લોખંડની પ્રતિમા લખ્યો છે પણ વૈદિક અર્થમાં લોઢ-સ્થુણા (ગોળો) અથવા સ્થુણાકાર યન્ત્રના અર્થમા વાપરેલો છે કૃષ્ણ યજુર્વેદ (૧।૫।૭।૬)મા સુર્મ્મી શબ્દની વ્યાખ્યા કરીછે, તેના ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, તે વેળાએ અસુરો એક પ્રકારની બંદુક વાપરતા હતા તે બંદુક હાલની બંદુકના જેવી નહોતી જે મંત્રમા સુર્મ્મી શબ્દનું વર્ણન છે તેનુજ ઉપ રસાયન ભાષ્ય અને વ્યાખ્યાદિ આવી છે,—

दापा वैसूर्म्मी कर्णकावत्येतया रस्य वै देवा असुराणां शतत र्हास्तृहास्ति येदेतया समिपादधाति वज्रमेवैतच्छ तघ्नीं यजमानो भ्रातृव्याय प्रह्नति ॥

(तैतिरीय संहिता,)

भाष्य—ज्वलन्ती लौहमयी स्थूणासूर्म्मी । गौरादित्वात्ङीप् । कर्णकावत अन्तः सुषिरवती अन्तर्ज्वलन्ती चेत्यर्थः साहितकं दीर्घत्वम् । तत्सदृशा ऋगित्यर्थः देवारातया असुराणा मध्ये शततर्हान् राक महारेण शतस्य

हस्तून् । तृहन्ति ध्नन्तिस्म । तृह् हिंसायाम् रौधादिकः । तस्मादेतया ऋचा समिधमादधानो यजमान वज्रं इन्द्रायुध सदृशमेव एतत् शतघ्नी पूर्वोक्तां सूर्म्मीं भ्रातृव्याय शत्रवे प्रहिणोति ।

व्याख्या—ज्वलन्ति लोहमयी स्थूणा सूर्म्मी । साच कर्णकावती छिद्रवती । अतएव ज्वलन्ती त्यर्थः तत् समानमृक् एकेन प्रहारेण शतसंख्यकान् म्मेरयन्तः शूराःशततर्हाः । असुराणां मध्ये तादृशान् (सूर्म्मी योद्धन ः)एतया ऋचा देवा हिंसन्ति । अनया समिदाधानेन शतघ्नींयेनां ऋचं वज्रं कृत्वा वरिण हन्तु महराति ॥

* આ સુર્મ્મી–લોખંડની સ્થૂણા છે જેની અંદર કાણું છે, જેમાં સળગાવેલો કાકડો–જે નીકળે છે, તે પણ બળે છે. આ ઋક મંત્ર પણ તે લોહમયીજ્વલંત સ્થુણાની પેઠે જાણવું. અસુરોમાં જેઓ સુર્મ્મીથી લડેછે, તેઓ એક આઘાતથી સેંકડો શત્રુનો નાશ કરેછે.–દેવતાઓ તુરત તેઓને મારવા માટે શતઘ્ની વજ્રને વાપરે છે. આ ઋક્‌મંત્ર તે શતઘ્ની વજ્રના તથા સુર્મ્મીના સરખું છે. જે યજમાન (યજ્ઞકર્તા) આ શતઘ્ની એટલે શરે શત્રુને નાશ કરનાર વજ્ર અથવા સુર્મ્મી હતારીને શત્રુના ઉપર ઋક અથવા મંત્રરૂપ પ્રહાર કરવામાં સમર્થ થાય છે.

અથર્વવેદમાં એક જગાએ એક ઉદાહરણ આપ્યું છે તેમાં સીસાથી શત્રુને મારવાનો સંગ છે. જેમકે–

सीसायाध्याह वरुणः सीसायाग्निरुपावति ।
सीसं म इन्द्रः प्रायच्छत् तदङ्ग यातु चातनम् ॥
यदि नो गां हंसि यद्यश्वं यदि पूरुषम् ।
तं त्वा सीसेन विध्यामो यथा नोऽसो अवीरहा ॥
अथर्ववेद. १-१६-२, ४)

હમણા લોખંડના બનાવેલા ભુંગળામાં સુષિર અથવા રન્ધ્ર તેમાંથી બળનો પદાર્થ બહાર નીકળીને એકીવારે સો શત્રુ વિનાશ કરે છે, વળી સીસાથી શત્રુ વિનાશ પામે છે; તેથી બંદુક અથવા તોપના જેવું એક જાતનું હથિયાર હતું તેના સિવાય બીજું કંઇ અનુમાન થઇ શકતું નથી

વૈદિક્કાળને છોડીને પૌરાણિકકાળમાં હિંદુઓના લડાઇના હથિઆરો વિષય વિવેચન કર્યાથી જોવામાં આવે છે કે, એ વેળાએ વૈદિક સૂર્મી "નળિકા" "નાલિક" અથવા "નાલ" નામ મળીને ઘણી ઉન્નતિ મેળવી હતી, અને તેનો પુષ્કળ ઉપયોગ થતો હતો. વૈશમ્પાયનને રચેલી નીતિ પ્રકાશિકા શુક્રાચાર્યનું નીતિશાસ્ત્ર, સારંગધરનું ધનુર્વેદ અને વીર ચિન્તામણિ વગેરે ગ્રન્થોમાં આ હથિઆરનું ખુલ્લું વર્ણન મળે છે, અને વિશ્વામિત્રના ધનુર્વેદમાં પણ એનો કંઇક આભાસ જોવામાં આવે છે મહાભારત તથા રામાયણમાં આ અસ્ત્રનું વર્ણન છે, મહાભારતમાં એના ઘણા ઉપયોગોનું વર્ણન છે રામાયણમાં, રાવણના દિગ્વિજય વર્ણનની જગાએ લખ્યું છે કે પ્રાચીનકાળમાં એ અસુરો વાપરતા હતા નાલિકાસ્ત્રનો ઉપયોગ તથા આકારાદિ વિષયમાં ઉપર લખેલા ગ્રન્થોમાંથી જે કંઇ જાણવામાં આવે છે તે નીચે લખવામાં આવે છે.

વૈશમ્પાયનની નીતિ પ્રકાશિકામાં છે કે,

नलिका ऋजुदेहा स्यात् तन्वंगी मध्यरन्ध्रिका ।
मर्मच्छेद करी नाला द्रोण चापशरेरिणी॥

નાલિકાઅંગ બરાબર સીધુ તથા પાતળુ છે એમ નળાના જેવુ પોલુ છે, રંગ કાળો છે, અને એમા દ્રોણ ચાપના શરના જેવો નીકળીને શત્રુના મર્મછેદ કરે છે

એને વાપરવાની રીત ઉપર વિચાર કર્યાથી પણ એને બંદૂક સિવાય બીજુ કંઈ કહી શકાતું નથી જેમકે—

ग्रहणं स्थापनञ्चैव स्युतञ्चेति गतित्रयम् ।
तामाश्रितं विदित्वा तु जेतासन्नान् रिपुन्युद्धि ॥

પહેલા લેવી ત્યારપછી ધ્યાલ (સળગાવવી) ત્યારપછી સ્થૂત (જોરથી તાકીને વિંધવુ) આ ત્રણ ક્રિયા નાલિકાને આશ્રિત છે એ જાણ્યાથી આસન્ન શત્રુને યુદ્ધમા જય કરાય છે

શુક્ર નીતિમા નાલિકાસ્ત્રનુ જે વર્ણનછે અને તેની ઉપયુક્ત સામગ્રી ઈત્યાદિનું જે વર્ણન મળે છે તેનુ વર્ણન આવુ છે

(નાલિકયન્ત્ર એટલે બંદુક)

नालिकं द्विविध नेय वृहत् क्षुद्रं विभेदतः ।
तिर्यां गूर्द्ध छिद्र मूल नालं पच वितास्तिक ॥

નાલિક (બંદૂક) બે જાતની છે, મોટી અને નાની થોડી વાંકી અથવા પાંચ વેત લાંબી અને તેના મૂળમા કાણુ પાડેલું હોયછે

मूलाग्रयो र्लक्ष्यभेदि तिलबिन्दुयुतं सदा ।

यंत्रा घाताग्नि कृत ग्रावचर्ण धृक् मूल कर्णकम् ॥

તેના મૂળમા અને આગળ લક્ષભેદ સૂચક બે તલ બિન્દુ હોય છે અને મૂળના કાણામા કાન હોય છે, અગ્નિવાળો પથ્થર એ ઠેકાણે નચામા બંધ હોય છે

सुकाष्टो पांग बुन्धच मध्यांगुलि बिलान्तरम् ।
स्वान्तेऽग्नि चूर्ण सन्धात्री शलाका संयुते दृढम् ॥

એ નાલિક યંત્ર (બંદુક) સારા લાકડાના ચોકઠામાં બેસાડેલું હોય છે અને મૂઠ અથવા મુઠ તથા પકડવાની જગા લાકડાની બ વિની હોય છે, વચમા આગળ જાય એવું કાણું હોય છે તેના ઉપર અગ્નિ ચૂર્ણ (દારૂ) કમાન પકડવાની જગાપર કાણામા બંધકરવામા આવે છે,

लघु नालिकमप्येतं मधार्यं पत्तिसादिभिः ।
यथा यथातु त्वकसारं यथास्थल बिलान्तरम् ।
यथा दीर्घं बृहत् गोलं दुरचेदी तथा तथा ॥

એનું નામ લઘુનાલિક એટલે બંદુક છે, એ પેદલ અને સ્વારોના લશ્કરમાં વપરાય છે એ નાની નાલિકા (બંદુક) જેમ જેમ મોટી હોય છે તેમ તેમ તેનું કાણું લાંબુ અને દૂરથી તાકવાને સહેલું થાયછે

मूल कीलद्रमाछक्ष्य सम संधान चाजियत् ।
बृहन्नालिक संज्ञन्तत् काष्ट बुन्धविवार्जितम् ॥

એવી નાલિકા (બંદુક) મોટી હોય અને લાકડામાં

બેસાડેલી ન હોય તથા પકડવાનું ન હોય તો તેનું નામ વૃહનાલિકા (તોપ) કહેવામાં આવે છે.

मयाप्यं शकटा घस्तु सुयुतं विजय पदम् ॥

એ એટલી મોટી હોય છે કે તેને ગાડીમાં લઇ જવામાં આવે છે અને એ જયમાં શોભીતું હથિઆર છે.

(અગ્નિ ચૂર્ણ એટલે દારૂ)

सुवर्चिलवर्णात् पंच पलानि गंधकात् पलम् ।
अन्तर्धुम् विपकार्क स्नुह्याद्यंगारतः पलम् ।
शुद्ध संग्राह्य सप्णुर्ण्य सन्मील्य प्रपुटेद्रकैः ॥
स्नुह्यर्कोणां रसनास्य शोधयं दातपेन च ।
पिष्ट्वा शर्करं वत्तेतदाग्नि चूर्णं भवेत् खलु ॥

સુરાખાર ૫ ભાગ, ગંધક ૫ ભાગ એને સુકવીને, બાળેલું અર્ક તથા આકંડાના લાકડાના કોલસાનો ૧ ભાગ સાફ કરીને જુદે। ભૂકો કર્યા પછી એકઠું કરીને એવી રીતે દળવું કે એક બીજાની જોડે મળી જાય ત્યાર પછી તે ભૂકામાં સિજના ઝાડનો રસ, આકંડાનો રસ અને રસુનનો રસ નાંખીને મેળવવું. ત્યાર પછી તેને તડકામાં સુકવીને પછી દળવું. દળીને શર્કરા એટલે રેતીના જેવું અગ્નિ ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. તે ચુર્ણનું નામ અગ્નિ ચૂર્ણ (દારૂ) કહેછે.

सुवर्चिलवणात् भागा पद्वा चत्वाररात्र वा ।
नालास्त्रार्थाग्निचुर्णे तु गंधायैतु पूर्ववत् ॥

ગંધક અને ઉપર લખેલી રીતે કોલસા સરખે ભાગે લઈ તેમાં ૬ તથા ૪ ભાગ સુવર્ચિ લવણ એટલે સુરોખાર મેળવીને ઉપરની

રીતિ પ્રમાણે નાલાસ્ત્રને માટે અગ્નિચુર્ણ તૈયાર કરવું.

गोलो लोहमयो गर्भ गुटिकः केवलाऽपिवा ।
सीसस्य लघुनालार्थंद्यन्य धातुमयोऽपिवा ॥
लौहसारमयं चापि नालास्त्रस्त्वन्य धातुजम् ।
नित्य सन्मार्जन स्वच्छ मंत्र पत्तिभिर वृतम् ॥

મોટી નાલિકા માટે લોઢાના મોટા ગોળા કરવા તે પોકલ કરવા અને તેની અન્દર નાની નાની ગોળીઓ વગેરે ભરી શકાય. અને નાની નાલિકાને વાસ્તે સીસાની અથવા બીજી કોઈ ધાતુની બંદુકના કાણા લાયક ગોળીઓ તૈયાર કરવી; નાલાસ્ત્ર ગોળી લોઢાની અથવા બીજી કોઈ સખ્ત ધાતુથી બનાવવી જોઇએ.

क्षिपन्ति चाग्नि योगाच गोलं लक्षेपु नालगम् ।
नालास्त्रं शोधयदादो दयात्तत्राग्नि चर्णकम् ।
निवेशयेत् दंडेन नालामूले तथा दृढम् ।
ततस्तु गोलकं दद्यात् ततः कर्णेऽग्निचूर्णकम् ।
कर्ण चूर्णाग्नि दानेन गोलं लक्षे निपातयेत् ॥

નાલાસ્ત્ર (બંદુક) માંની ગોળી અગ્નિના સંયોગે કરીને લક્ષ્ય સ્થાનમાં છોડવી. એ છોડવાની રીત આવી છે—પહેલાં નાલિકા બંદુકને સાફ કરવી એટલે મલિનતા રહિત કરવી, પછી તેમાં અગ્નિચૂર્ણ (દારૂ) નાંખવો, તેને દાંડાથી નાલિકાના મૂળમાં મજબૂત ભરવી, પછી તેમાં ગોળી નાંખવી, કાનની જગાપર દારૂ મુકવો, તે કાન ઉપર અગ્નિચૂર્ણમાં આગ લગાડવી. એ પ્રમાણે કરીને તે લક્ષ્ય ઉપર તાકવી.

लक्ष्यभेदी यथा बाणो धनुर्ज्यो विनियोजितः ।
भवेतपातु संध्याय—

જેમ ધનુષના યોગે બાણ વેગથી જઈને લક્ષ્ય ભેદ કરેછે તેમ એ પણ વેગથી લક્ષ્યને ભેદેછે.

समंन्युनाधिर्कि रंशैराग्नि चूर्णान्य नेवाशः ।
कल्पयन्तिच तद्विधाश्चंद्रिका भादिमन्तिच ॥

અગ્નિચુર્ણ (દારૂ) તૈયાર કરવાની રીત આગળ લખી ગયા છીએ. તેમાં જે વસ્તુનું માપ લખ્યું છે તેના શિવાય વસ્તુના ઓછા વત્તાથી ઘણીક જાતના અગ્નિચૂર્ણ થાયછે. તે તેના જાણનારાઓએ કલ્પના કરીછે તેનાથી ચંદ્રના જેવા પ્રકાશવાળા દારૂઓ થાયછે.

શુક્રનીતિ પ્રકરણ ૪ થું.

શુક્રાચાર્યના ગ્રંથના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન હિંદુઓની પાસે તોપના જેવું કાંઇ હથિયાર પ્રચાલિત હતું તેમાં સંદેહ નથી.

વીર ચિન્તામણિ ગ્રંથમાં વૃહસાર ધરનાલિકા સંબંધમાં લખ્યું છે કે—

नालिका लघवो बाणा नलयंत्रेण नोदिताः ।
ते तूच्चदुरपातेषु दुर्गयुद्धेषु संमताः ॥

લઘુનાલિકા બાણ એટલે નાની નાલિકાસ્ત્ર સર્વ નલયંત્રથી ફેંકવામાં આવે છે. એ હથિયાર ઉચ્ચું તથા દૂર તાણીને મારવામાં અને કિલ્લાની લઢાઇનાં યોગ્ય છે.

મહાભારતમાં ઠેકઠેકાણે આ નાલિકાસ્ત્રનું નાના પ્રકારના નામથી વર્ણન છે. હિરણ્યપુર ધ્વંસના વર્ણનમાં નાલિકાસ્ત્રનું નામ સ્પષ્ટ લ-

પ્રવામા આ-મુછે આદિપર્વના૨૫-૨૨૫શ્લોકમા એ "અ કણૂપ" શબ્દથી વર્ણન કર્યું છે ટીકાકર નીલકંઠ એ શબ્દની વ્યાખ્યા નાનિકા શબ્દની પર્યાય તરીકે લખે છે નીલકંઠે આવી વ્યાખ્યા કરી છે–

अयःकणान् लोहगुलिकाः पिबतीति तत् तथाविधं लौहमयं यंत्रं येन अग्नेयौषध बलेन गर्भसंभृत लौहगुलिकाः क्षिप्यन्ते ॥

હાલની હડી કામ મોટરના જેવી તોપ પ્રાચીન કાળમા તેની 'તુના ગુડા' નામના એક પ્રકારના યત્રના પ્રસગમા મળે છે. યુધિષ્ઠિરની આગળ અર્જુન પોતાનું સ્વર્ગ ગમન વૃત્તાન્ત વર્ણન કરતા કરતાં કહે છે કે, મહારાજ ! ત્યાર પછી માતાપિતા તે અદ્ભુત જૈત્ર રથ લઈને મારી આગળ આવ્યા તે રથ તરવાર, શક્તિ, ગદ, પ્રાસ, વજ્ર વાયુ-ઉત્પાદનકારી નિર્ધાન અથવા જવલકલ્કા પિંડાકુ અને મેઘની પેઠે ભીમનાદી ચાકવાળુ તુનાગુડા વગેરે હથિયાર સજેલા હતા" ટીકાકાર નીલકંઠે આ "તુનાગુડા" શબ્દની વ્યાખ્યામાં લખ્યું છે—

तुलागुडा भांडगोलकाः भांडानि आग्नेयद्रव्य बलेन गोल निक्षेप पात्रणि । वायुसमोटाः वेगवशात् वायु जनयन्त्यग्र सनिर्घाताः—अशनिदत्तनिधुन्मा महामेघस्व नाश्च ॥

તુનાગુડા—અગ્નિય દ્રવ્યના બળથી ગોળા ફેંકવાનો ભાંડાકાર પાત્ર છે, એથી ગોળા ગડાગ નીકળીને વેગથી વાયુનું પ્રાગટ્ય થાય છે અને વજ્રની અથવા ઘોર મેઘના ગભીર ગર્જનાની પેઠે અવાજ થાય છે અને તેમાં પડાકો છે, તેથી આવા વર્ણનથી તુલાગુડાને આ–

प्रकरण १२ मुं.

પ્રાચીન ભરતખંડના કીલ્લાઓ.

રાજાઓના ઘણા દુશ્મન હોય છે. પર રાજ્યની જોડે તેઓને સર્વદા લડાઇ કરવી પડે છે. એ વાસ્તે તેઓને એકબીજાથી બચાવવા ને માટે જગા તૈયાર કરી રાખવી જોઇએ. તે જગાનું નામ કીલ્લાછે. તે રાજાઓની મોટી સંપતિમાં ગણાય છે. એ વાસ્તે શાસ્ત્રકારોએ ૭ સંપત્તિમાં કીલ્લાને એક જાતનું ધન ગણ્યું છે.

મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, કામન્ધક, ભોજ વગેરે રાજનીતિના ઉપદેશ આપનારાઓએ કીલ્લાની સંપત્તિનું વર્ણન કરી તેને બનાવવાની રીતિ અને પ્રકાર ભેદનું વર્ણન કરેલું છે. વિશ્વકર્મ સંહિતા અને રાજવલ્લભ વગેરે વાસ્તુશાસ્ત્ર એટલે શિલ્પશાસ્ત્રમાં એને બનાવવાની રીતિ તથા જગાની પરીક્ષા લખેલી છે. રાજ્ય, રાજધાની અને કીલ્લા બનાવવાના સંબંધમાં કામન્ધ નીતિશાસ્ત્રના આધારે જગાની પરીક્ષા પહેલાં લખવામાં આવે છે.

સ્થાનના ગુણથી રાજાનું ધન વધે છે, અને રાજ સંપત્તિના વધવાથી રાજાની ચડતી થાય છે. એટલા માટે રાજાએ પોતાનું વધારવાની પહેલાં ગુણવાળી જમીન લેવી જોઈ. કેવી જાતની જમીન ગુણવાળી છે? તે કહેવામાં આવે છે.

જે જગા પર પાક થતો હોય, જે જગામાં ખાણો હોય, જે જગા ઘણી પુણ્ય અર્થાત પવિત્ર (તનદરોસ્ત અને ખુબસુરત) હોય, જે જગામાં વાપરવાની વસ્તુ શોધી મળે, જે જગા ગાય અને ઘોડા વગેરે પશુને રાખવા લાયક હોય, જે જગાપર પાણીનું દુઃખ ન હોય, જેની ચારે બાજુએ સારાં સારાં નગર આવેલાં હોય, જે જગા સુન્દર અને રમણીય હોય, જે જગાની પાસેના વનમાં હાથીઓ મળી શકતા હોય અને જેની પાસે વન હોય, જે પ્રદેશમાં જળ માર્ગ અને ખુશકીનો માર્ગ હોય, જે દેશમાં દેવ માતૃક ન હોય, એટલે જે દેશમાં પાક ઉત્પન્ન કરવા માટે કેવળ વરસાદના પાણી ઉપર ભરોસો રાખવો ન પડતો હોય એવી જગા રાજાઓને માટે ઉત્તમ છે.

सशर्क रासपापाणा सारवी नित्य तस्करा ।
रुक्षास कंटक वनासव्या लाचोते भूरभूः ॥

જે જગાપર ઘણા કાંકરા હોય, ઘણા પથ્થર હોય, ઘણું જંગલ હોય, સર્વદા હોરના ડર હોય—તે જગા સારી નથી. જે જગા રૂક્ષ એટલે રસાળ ન હોય જેમાં પાણી સિંચવા છતાં પણ સારો પાક ન થાય, જે જગામાં કાંટાનું જંગલ હોય, જે જગાપર ઘણા ઝેરી સાપો ઉત્પન થાય તે જગા પણ રહેવાને તથા કિલ્લા બાંધવાનો લાયક નથી.

કામન્દકીએ એક ઠેકાણે વળી લખ્યું છે કે—

सवारे पुष्टोच गृहं विविक्ते गिरि दुर्यमम् ।
अभेघन्यह विस्त्रीयव्या त्पंतत् सैन्य दुर्गमम् ।
सहायदुर्गं तज्ज्ञेषां शूरानुकुल वांधवम् ॥

હું તમને કીલ્લાના નામનાં ૭ પ્રકરણ ટૂંકામાં કહુંછું તે સાંભળો. ખ્યાત, કાંટા અને પથ્થરાદિથી કહેલા કીલ્લાની જગાનું નામ ઐહિણ કીલ્લો કહે છે. જેની ચારે બાજુએ મોટી ખાઈ હોય એવા કીલ્લાનું નામ પારિખ કીલ્લો છે. ઈંટ, પથ્થર અને માટીની ભીંત કરેલાનુંનામે પારિખ કીલ્લો કહેવાય છે. કાંટાદાર ઝાડ ચારે બાજુએ ફેલાવ્યાથી તેને વન કીલ્લો તથા ઝાડનો કીલ્લો કહે છે. કીલ્લાની ચારે બાજુએ બાજુએ ઘણે છેટે સુધી પાણી શિવાય જે જગા હોય તેને ધન્વ કીલ્લો કહે છે. ચારે બાજુએ ઘણું પાણી (મોટી નદી અથવા સમુદ્ર)માં કીલ્લો હોય તેને પાણીનો કીલ્લો કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યના રહેવાથી બહાર સજળ પ્રદેશમાં અથવા પહાડ ઉપર મોટા ઘરને પહાડી કીલ્લો કહેવામાં આવે છે. લશ્કરી માણસોથી ઘેરાયલા ઘરને લશ્કરનો કીલ્લો કહેવામાં આવે છે. વીર મિત્રો અનુકૂળ હોવાથી તેને મિત્રનો કીલ્લો કહેવામાં આવે છે.

આ સર્વ કીલ્લામાં પહાડી કીલ્લો અને સહાય કીલ્લો સર્વથી વધે છે. કીલ્લાની મોટાઇમાં મનુ અને કામન્ધકે કહ્યું છે કે-

सर्वेण तु प्रयत्ने न गिरि दुर्गं समाश्रयेत् ॥
रातेषां चाहु गुण्येन गिरि दुर्गंविशिष्यते ॥

એ બધા કીલ્લામાં પહાડી કીલ્લો ઘણીક રીતે સારો છે. એટલા માટે રાજાએ યત્નની સાથે પહાડી કીલ્લામાં રહેવું. એ વિષયમાં શુક્રાચાર્યે કહ્યું છે કે-

खादेहिणं श्रेष्ठंपारि धनुततो वनम् ।
ततो धर्म जलं तस्याद्रिरि दुर्गततः स्मृतम् ।
सहाय सैन्य दुर्गं तु सर्व दुर्गं प्रसाधके ॥
ताभ्यां विनान्य दुर्गाणि निष्फलानि मही भुजम् ॥
श्रेष्ठं तु सर्व दुर्गेभ्यः सेना दुर्ग स्मृतं बुधैः ।
तत्साधकानि चात्यानित द्रक्षन्नृपति सदा ।
धन्वदुर्गं महीदुर्गं नृदुर्गं वार्क्षमेवच ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं चसमाश्रित्यया सत्पुरम् ॥

જેની પાસે પાણી વગરની જગા એટલેમરૂભૂમિ હોય તેવા કીલ્લાનું નામ ધાવ કીલ્લો છે. મટી કીલી એટલે માટીનોબનાવેલો કીલ્લો અપકીલ્લા એટલે પાણીનો કીલ્લો, જેની પાસે ઘણું પાણી હોય તેનું નામ પાણીનો કીલ્લો છે. ઝાડથી બનાવેલા કીલ્લાનું નામ વાર્ક્ષ કીલ્લો કહેવાય છે, એટલે જેની ચારે બાજુએ ઝાડ ઘણાં હોય તે નૃ કીલ્લો એટલે જેના આશ્રયમાં ઘણા, વીર માણસો હોય તે, ગિરિ કીલ્લા એટલે દુગમ્ય પહાડની ચારે બાજુએ ભીત હોય તો મનુએ આવા છ પ્રકારના કીલ્લાનું વર્ણન કર્યું છે, પરન્તુ કામન્ધકીએ ઐરિણ નામના એક જાતના કિલ્લાનું વર્ણન કર્યું છે તે આ છે:—

औदकं पर्वतं वार्क्षमैरिणं धन्वमानवं ।
प्रशस्तं मात्रामिति चिदुर्गं दुर्गो पचितकैः ॥

ઉદક એટલે પાણીનો કીલ્લો, પર્વત એટલે પહાડનો કીલ્લો,

વાર્ક્ષ એટલે ઝાડનો કિલ્લો, ઐરિણ એટલે મરૂભૂમિનો કીલ્લો, બંધ અર્થાત્ પાણી વગરનો કીલ્લો, માનવ એટલે વીર પુરૂષથી ઘેરાયલો કીલ્લો.

મહાભારતમાં પણ છ પ્રકારના કીલ્લાનું વર્ણન છે. તેમાં મહી કીલ્લો અને મૃ કીલ્લો એ બે જૂદાપણુ સિદ્ધ કરે છે જેમકેઃ—

धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैवच ।

मनुष्यदुर्गं मृदुर्गं वंधुदुर्गं चतानिषट् ॥

આ શ્લોકમાં મહી કીલ્લો અને મૃ કીલ્લો આ બે જૂદા શબ્દોનું વર્ણન કર્યાથી સમજવું કે કુદરતી માટીની બનાવેલી જગા તેનેજ મહી કીલ્લો અને જે માટીથી ઇટ દ્વારા અથવા પથ્થરથી બનાવેલી કીલ્લાની જગા તેને કીલ્લો કહે છે. નીતિમયુખમાં લખ્યું છે કે "**मृदुर्गमिति मातिकपापाणंराष्टकवा**" મૃ કીલા ત્રણ જાતના છે, માટીથી બનાવેલો, પથ્થરથી ચણેલો અને ઇટોથી તૈયાર કરેલો ઉપર લખેલા વચનો પરથી સર્વ મળીને નવ જાતના કીલા થાયછે જેમકેઃ—

૧ ધન્વ કીલ્લો.	૧ નૃ કીલ્લો.
૨ માટીના કીલા.	૧ પહાડી કીલ્લો.
૧ પાણીનો કીલ્લો.	૧ બંધુ કીલ્લો.
૧ ઝાડનો કીલ્લો.	૧ ઐહિણ કીલ્લો.

આ નવ જાતના કીલાઓમાં માટીના કીલા ત્રણ જાતના ટગલાબંધ માટીથી ઘેરાયલો, પથ્થરની બીનનો ઇંટની ભીંતના નૃ કીલ્લો એટલે માણસના કીલા બે જાતના છે. બંધુ કીલ્લો અને બીજા માણસોનો કીલ્લો નીતિ મયુખમાં મનુષ્ય કીલ્લાનાં આવાં લક્ષણોએ અને વ્યવસ્થા લખેલી છે.

बन्धुदुर्गं नाम सोदरादि बन्धु नाराज गृहस्यपरितः
स्थानानि ।
एवं बंधुदुर्गं संभवेस्तत मनुष्य दुर्गम कुर्वीत ॥

ભાઇ વગેરે વીર અને પાસેના સગાવહાલાંથી ઘેરાયલી રાજપુરીનું નામ બન્ધુ કીલ્લો છે. બંધુ બાંધવ ન હોય તો વીર પુરૂષોથી ઘેરાયલી રાજપુરીનું નામ બંધુ કીલ્લો છે. બંધુ બાંધવ ન હોય તો વીર પુરૂષોથી ઘેરાયલી રાજપુરીને સામાન્ય રીતે મનુષ્ય કીલ્લો પણ કહેવામાં આવે. છે. પરન્તુ જે ઠેકાણે બંધુ કીલ્લાની સંભાવના થઇ શકે ત્યાં બીજા માણસનો કીલ્લો કરવો ન જોઇએ.

અસુરાચાર્ય ઉશનાએ પોતાના નીતિસારના પુસ્તકમાં ઉપલા કીલ્લાનાં જૂદાં નામ લક્ષણ આપ્યાં છે જેમકે:—

पट्टं दुर्ग प्रकरणं प्रवक्ष्यामि समागतः ।
खातकंटक पापाणे र्दूस्पथं दुर्गमेरिणं ॥
परितस्तु महाखातः पारिखं दुर्गमेवतत् ।
इष्ट कोपल मृद्भिति प्राकारं पारिघं स्मृतं ॥
महाकंटक वृक्षौघे व्याप्तं तद्वन दुर्गमम् ।
सेना दुर्ग तु यस्य स्यात तस्यवायातु भूरियं ।
विना तू सैन्य दुर्गेण दुर्गभन्यतू बन्धनम् ।
आपत कालेऽन्यदूगाणां भाश्रय श्रोत्रामामत ॥

ખાઇના કીલ્લાના કરતાં ઐરિણ કીલ્લો સારો છે. તેનાં કરતાં પારઘ કીલ્લો ઉત્તમ છે, પારિખના કરતાં વન એટલે ઝાડનો કીલ્લો

સારો છે, ઝાડના કીલ્લાથી ધન્વ કીલ્લો અને ધન્વના કરતાં પાણીનો કીલ્લો ઉત્કૃષ્ટ છે. પાણીના કીલ્લાના કરતાં પહાડી કીલ્લો સારો જાણવામાં આવે છે. એ કીલ્લાથી સૈન્યનો કીલ્લો શ્રેષ્ઠ છે. બીજા સર્વ કીલ્લાઓ સૈન્ય કીલ્લાથી સાધવામાં આવે છે એ કારણથી રાજાએ યત્ન પૂર્વક સર્વદા સૈન્ય કીલ્લાનું રક્ષણ કરવું. જો રાજાનો સૈન્ય કીલ્લો સારો હોય તો પૃથ્વી તેની વશીભૂત થાય છે. સૈન્ય કીલ્લા ન હોય તો બીજા તમામ કીલ્લા બંધન સ્વરૂપ થાય છે. બીજા સર્વે કીલ્લા કેવળ વિપદની વેળાએ કામમાં આવે છે એથી એ પણ સારા કહેવામાં આવ્યા છે. કીલ્લાના સંબંધમાં મનુએ બીજી એક વાત કહી છે તે આ છે.

तत्स्यादायुध सपन्न धन धान्ये नवाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिचि यंत्रैर्य वसेनोदकेन्धनैः ॥

તે કીલ્લામાં હથિયારો ભરી રાખવાં જોઇએ. ધન ધાન્ય (ખાવાની સામગ્રી) અને ઘોડાદિ વાહન તેમાં રાખવાં જોઇએ. બ્રાહ્મણ (શાસ્ત્ર વેત્તા અને બુદ્ધિમાન મંત્રીઓ) કારીગરો, વિવિધ યંત્રો, યવસ એટલે ઘોડા વગેરે પશુને ખાવાની વસ્તુ, પાણી તળાવ વગેરે અને લાકડાં ભરી રાખવાં જોઇએ.

મહાભારતમાં પણ આવોજ બંદોબસ્ત કરવાનો ઉદેશ આપેલો છે જેમકેઃ—

शूरास्पजल संपन्नं ब्रह्मा घोपानुनादिनं ।
नश्याभात्य बलोराजातत् पूरस्वयमाविशेत् ॥

શૂર અર્થાત્ વીર પુરૂષ પરિપૂર્ણ વૈદે શબ્દ ઘોષીત વશીભૂત અધિકારીઓ અને લશ્કરથી પરિપૂર્ણ શહેરમાં રાજાએ રહેવું.

प्रकरण १४ मुं.

પ્રાચીન હિન્દુઓ વહાણ બનાવીને દરીયામાં સુસાફરીએ જતા હતા.

હાલમાં આપણા કેટલા શીખેલા માણસોમાં એવો ખ્યાલ બેઠેલો છે કે હિન્દુઓ કોઇ કાળે સમુદ્રની મુસાફરી કરતા નહોતા, તેથી વહાણ ચલાવવાની વિદ્યા પણ આવડતી નહોતી. કેવળ પોતાના દેશમાં રહીને કાલ ગાળતા હતા. એ વિષયનું પ્રમાણ તેઓ એવું આપે છે કે હિન્દુઓના શાસ્ત્રમાં તે વિષય કંઇ પણ લખાણ નથી, ખરેખર ઉપર્યું કહેવું તદ્દન ખોટું છે. પ્રાચીનકાળમાં હિન્દુઓ જેવી રીતથી બધા વિષયમાં ચઢીઆતા થયા હતા તેવી રીતે વહાણ ચલાવવાની વિદ્યામાં પણ તેઓએ ઘણી ઉન્નતિ કરી હતી. કારણ કે અતિ પ્રાચીન વેદથી લઇને અરવાચીન કાવ્ય ગ્રન્થોમાં તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણો જડે છે. ઋગ્વેદના પ્રીજા મંડળના ૨૫ માં સૂક્તના ૩ ઋચામાં સમુદ્રના વહાણનો પ્રસંગ મળે છે.

वेदायोवीनां पदमन्तरिक्षेण पततां ।

वेदनावः समुद्रियः ॥

વરુણ દેવતા ખેચર પક્ષીઓનું સ્થળ છે, અને જે સમુદ્રમાં રહીને જળગામી વહાણનું સ્થળ જાણે છે તે અમારા ઉપર કૃપા કરે.

જો હિન્દુઓ સમુદ્રમાં વહાણ ચલાવતા નહોતા તો આ ઋચાની ઉત્પત્તિ કારણાભાવ થાય છે. કારણ કે હિન્દુઓ સમુદ્રમાં

મુસાફરી કરવાનું ફળ નહિ ભોગવ્યાથી તે વિષય વાકયમાં વરૂણનું સ્તવન કરવું એ અસંભવ જણાય છે. જ્યારે ઋગ્વેદનો પ્રચાર થયો ત્યારે બીજા દેશની કોઇ જાતિ એવી સુધરેલી નહોતી કે જે સમુદ્રને રસ્તે હિન્દુસ્તાનમાં આવી શકે. આના ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે આર્યો વેદના વારામાં વહાણ બનાવીને દૂર દેશમાં જતા આવતા હતા.

વળી ઋગ્વેદનાં ૧ અષ્ટકના ૪ અધ્યાયના ૨૧ વર્ગના ૩ ઋચામાં લખ્યું છે.

तुग्रोह्भुज्ममश्विनीदमेघेरयिनकाश्चित्म मृवां अवाहाः।
तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तक्षपुद्भिरथोदकाभिः ॥

સાયનાચાર્યના ઋક્ સહિતાના ભાષ્યમાં તેની આ પ્રમાણેની ટીકા કરેલી છે. તુગ્ર નામનો અશ્વિનીનો એક પ્રિય મિત્ર રાજા હતો, તેના ઉપર બીજા કોઇ બેટનો રહેનાર રાજા ચઢી આવ્યો, એને જીતવાને તેણે પોતાના પુત્ર ભુન્યુને લશ્કર આપીને મોકલ્યો, જ્યારે તેનું વહાણ સમુદ્રમાં ઘણું દૂર પહોચ્યું એટલામાં તોફાન આવ્યાથી વહાણ ક્યાંને ક્યાં ઘસડાઈને ભાગી ગયું. તે વેળાએ ભુન્યુએ અશ્વિનીઓની સ્તુતિ કરી તેથી અશ્વિનીઓ પ્રસન્ન થઇને પોતાના વહાણમાં લશ્કરની સાથે ભુન્યુને ચઢાવ્યો અને ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાતમાં તુગ્રની આગળ લઇ આવ્યા.

વળી શ્રી મદ્ભાગવતમાં લખેલું છે કેઃ—

वणिजइवोच्छसंत्य कृतकर्णधराजलधौ ।
स्वजन सुतात्मदार धन धाम धराः ॥

શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦।૮૭।૨૮

ભગવદ્ ભક્તિ વિનાનો માણસ એવો શ્વાસ લે છે કે જેમ સ્વજન, પુત્ર, સ્ત્રી, ધન અને ધામની સાથે વણિક* એટલે સમુદ્ર ના વેપારી વિના ખાગવો સમુદ્રમા પઠડાય છે

મનુસ્મૃતિમા પણ વહાણ વિષેના ઘણા લેખ છે જેમકે—

दीर्घाध्वनियथादेशंयथाकाल नरोभवेत् ।
नदीतीरेषुताद्विद्यात्समुद्रनोस्तिलक्षणं ॥

मनु ४—४—६

લાંબો પથ એટલે વધારે દૂર ગયાથી દેશમાલ વિષયમા વહાણની કીમતમા જે ફેરફાર થાય છે, તે નદીના વિષયમા સમજવુ સમુદ્રમા જવાનુ તેવુ દેખાતુ નથી

રામાયણમા સમુદ્રના વેપારીનું અને સમુદ્રના રત્નનુ વારવાર વખાણ મળે છે

उदीच्याश्चप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चकेरलाः ।
कोटयाः परान्ताः सामुद्ररत्नान्युपहरन्तु ते ॥

રામાયણ અયોધ્યાકાંડ ૬૫-૫૪૭

ઉત્તર, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને કેરલ દેશના માણસો તથા ખીજા કેટલાક દેશના માણસો સમુદ્ર રત્નને લઈ આવે છે

આ બધા માણસો હિંદુ વણિક સિવાય બીજા કોઇ સભવતા નથી અને એ રત્નો પણ હિન્દુ સિવાય બીજી જાતિના માણસોની તરફથી આવતા નહોતા એ નિશ્ચય જણાય છે સુશ્રુતાદિ

---

* વિજય ૫૫ ની ટીકામા વણિકનો અર્થ સમુદ્રનો મુસાફર લખ્યો છે

આયુર્વેદના લખ્યા પ્રમાણે જે ઔષધ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેમાં જાયફલ જાવંત્રી, તજ વગેરે નાના પ્રકારની સુગંધદાર વસ્તુઓ મેળવવાની જે રીતિ બતાવી છે તેના ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે પ્રાચીનકાલમાં પણ ઉપર લખેલી વસ્તુઓના ગુણદોષ જાણતા હતા, પરન્તુ તે વસ્તુઓ દક્ષિણ સમુદ્રના જાવા, મલાકા, બોર્નિયા વગેરે બેટોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે લાવવા માટે તે દેશમાં જવાની જરૂર પડે છે તેથી વહાણમાં જઇને તે દેશમાંથી ગરમ મસાલા લાવતા હતા. તેમાં કંઇ પણ સન્દેહ જણાતો નથી. બે હજાર વર્ષની પહેલાં અભિજ્ઞાન શકુન્તલામાં ધન વૃદ્ધિ નામના વેપારીના અને ૧૪૦૦ વર્ષની પહેલાં હિતોપદેશમાં કંદર્પ કેતુના ઉપાખ્યાનના તથા સ્માર્ત ભટાચાર્યના કલિયુગમાં સમુદ્રમાં મુસાફરી ન કરવા વિષયના તેમજ પુરાણના વચનના+ પ્રસંગોમાં વણિક અને વેપારની વસ્તુનું વર્ણન મળે છે, અને નવા ઇતિહાસમાં આવા વેપારી અને કવિ કંકણના શ્રીમતી વેપારીનું સિંહલાદિ બેટમાં જવાના ઉપાખ્યાનના પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે.

---

* अहंसिंहलद्वीपेभूपतिजीमूतकेतोः पुत्रः कन्दर्पकेतुर्नामाराकदाकेलिकाननावस्थितेनमेथापेतिविर्णमुखात् श्रुतंयदत्र समुद्रमध्येचतुर्दश्यामाविर्भूतकल्पतरुतलेरत्नावलीकिरणकर्बुर पर्यंकस्थितासर्वालंकारभूपितालक्ष्मीरिववीणांवादयन्तीकन्याकाचिन्दृश्यते ।

\+ समुद्रयात्रास्वीकारःकलंकलुविधारणं इत्यादि·

કેવળ હિન્દુઓના શાસ્ત્રમા જ આ વિષયના પ્રમાણ છે એટલુ નહિ પણ બીજી જુની સુધરેલી જાતિઓના પુસ્તકમા તથા દક્ષિણ સમુદ્રમાના ઘણા બેટમાના ઇતિહાસમા આ વિષય પુષ્કળ પ્રમાણે છે. પેરિપ્લસ આફ ધિ ઇરિથ્યાનસિ નામના પુસ્તકમા લખ્યુ છે કે, આરબ, ગ્રીક, અને હિન્દુ વેપારીઓ શકદ્રના બેટમાં જઇને વેપાર કરતા હતા કાર્ડ અને હાનરો પ્રમાણ આપીને સિદ્ધ કર્યું છે કે જાવા દ્વીપમા પ્રાચીન હિદુઓ રહેતા હતા, તેઓએ ૧૭૦૦ વર્ષ ની પહેલા બૌદ્ધ ધર્મ અખતિઆર કર્યો હતો જાવામા બૌદ્ધધર્મના પ્રાદુર્ભાવની વેળાએ ત્યાના હિન્દુઓ એ દેશને છોડી તેની પાસેના બાલિ નામના નાના બેટમા વસવાને નીકળી ગયા હતા અને હજી સુધી ત્યા તેઓ પોતાનો જૂનો ધર્મ માને છે એ બેટના માણસો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ ચાર વર્ણમા વહેચાયલા છે, અને બ્રહ્મા વિષ્ણુ, શિવાદિના ઉપાસક છે એઓના પ્રખ્યાત ધર્મ ગ્રન્થ વેદ રામાયણ, મહાભારત અને બ્રહ્માડ પુરાણ છે અને હજી પણ તેઓ સસ્કૃત ભાષામા કવિતા બનાવે છે જાવા દ્વીપના હિન્દુઓ સતરમે વર્ષ ઉપર બૌદ્ધ થયા હતા એટલા માટે તેઓ તે દેશમા ને વેગાની પહેલા ગયા ન હોવા જોઇએ જાવા દ્વીપના અસલ વતનીઓ ઘણાજ જગલી હતા હિન્દુઓ ત્યાજીને તેઓને સુધારીને પોતામા સામેલ કર્યા હતા, તે વેળાએ હિન્દુઓ વહાણ બનાવવામાં ઘણા કુશળ હતા કારણ કે છસે વર્ષની પહેલા ચીનનુ જક નામનુ વહાણ જાવા દ્વીપ સુધી આવ્યુ નહોતુ એટલા માટે નિશ્ચય જણાય છે કે લગભગ બે હજાર વર્ષની આગમજ હિદુસ્તાનના હિદુઓ પોતે સમુદ્રને રસ્તે જાવા દ્વીપમા જઇને વસ્યા હતા ને પેગાએ જાવા ધ

પુંજ વેપારનું સ્થલ હોવું જોઇએ કારણ કે આપણામાં એક કહેવત ચાલે છે કે "જે જાય જાવે તે ફરીને ન આવે ને આવે તો તેના પરિયાના પરિયા ચાલે એટલું ધન લાવે." એટલું બધું ધન લાવતા હતા કે તેની પેઢી દર પેઢી સુધી ખુટતું નહોતું. એનિંયા બેટમાં સરાવકાના પરગણામાં એક જાતિ રહેછે તે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ ચાર વર્ણમાં વિભ- છે અને જો કે તેઓ હમણાં હિન્દુ ધર્મના વિરોધી ઘણીક રીતિઓ આચરે છે તથાપિ તેઓ ખરેખરા હિન્દુઓનાં છોકરાં છે તેમાં કંઇ સન્દેહ જણાતો નથી. મી. ફિચરે પોતાની મુસાફરીના વર્ણનમાં જાપાનનું એક પ્રખ્યાત ઉપાખ્યાન લખ્યું છે. તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે, અતિ પૂર્વ કાલે કેટલાક સુશીલ અસુરો અને કેટલાક દુષ્ટ અસુરોએ એક સાપને દોરડું તરીકે કરીને એક પહાડને મથવાની રચના કરીને સમુદ્રને મથન કર્યું હતું. આ આખ્યાન પુરાણમાં લખેલા સમુદ્ર મંથનના આખ્યાનની જોડે મળે છે, એમાં કંઇ પણ સન્દેહ નથી. પરન્તુ અતિ પ્રાચીન કાલમાં જાપાન દ્વીપના લોકો ભારતવર્ષમાં આવવાને અશક્ત હતા. એટલે તેઓ ઘણા કુશળ ન હતા ત્યારે આ આખ્યાન તેઓના દેશમાં ફેલાવો પામવું એ આશ્ચર્યકારક છે. ચીનાઇ ભાષાના પુસ્તકોનો જેટલો જોઇએ તેટલો હજી સુધી ફેલાવો થયો નથી અને તે દેશની વિદ્યાની ચર્ચા પણ નથી. એટલા માટે ચીન શાસ્ત્રમાં હિંદુઓના વેપાર વિષયના જે પ્રમાણો છે, તેનો સંગ્રહ કરવો ઘણો કઠણ પરન્તુ હિન્દુ ઇતિહાસના શોધકો આ વિષયમાં ઓછાપણું રાખશે નહિ. હાલમાં રેગેલે જે કંઇ ચીનાઇ ભાષાપરથી આપણા દેશના ઉપર જે કંઇ અજવાળું પાડ્યું છે તે અભિવન્દનીય છે. એના ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું છે

કે પ્રાચીન હિન્દુઓ પોતે વહાણું ચલાવવામાં કુશળ હતા તે સંબંધી પુષ્કળ પ્રમાણ મળ્યોછે. એસિયાટિક સોસાઈટીનો સેક્રટરી મી. સેક વિ નામના યુરોપીઅને ચીનાઇ ભાષાન્તર કરીને પ્રકટ કર્યુંછે તેના ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. સ. માં ફાહિયાન નામનો એક ચીનો બૌદ્ધ પોતાના દેશમાં પોતાના ધર્મની દુરવસ્થા જોઇને ઘણો દલગીર થયાથી તે ધર્મનો આકાર સ્થાન હિંદુસ્તાનમાં તીર્થ કરવા માટે અને ધર્મ શાસ્ત્રનો સંગ્રહના ઇરાદાથી ચીન, તાતાર, ટીબેટ વગેરે દેશમાંથી ફરતો ફરતો હિમાલય ઓળંગીને સિંધુ નદી પાર ઉતરીને પંજાબ, દિલ્લી, મથુરા, પ્રયાગ, બેસલિ, રોહિલખંડ, અયોધ્યા વગેરેના બૌદ્ધ તીર્થ કરતો કરતો આખરે મગધથી તામ્રલિપ્ત એટલે હાલના તમલુકમાં બે વર્ષ રહીને બુદ્ધના શાસ્ત્રો સંગ્રહ કર્યાં. તે વેળાએ કેટલાક વેપારીઓ મોટા મોટા સમુદ્રને માર્ગે દક્ષિણ પશ્ચિમની તરફ જતા હતા. તેણે તેઓની સાથે મુસાફરી કરી હતી. ૪૦ દિવસે સિંહલમાં એટલે લંકામાં પહોચ્યા હતા. તે વેળાએ તામ્રલિપ્તના માણસો કહેતા હતા કે આ મુલક તેઓના દેશથી સીતેર યોજનનેઙ્ અંતરે છે. એ એક બેટમાં સ્થાપેલું છે અને તેની પૂર્વ પશ્ચિમ પચાસ યોજન‡ લાંબુ અને ત્રીસ યોજન+ ઉત્તર દક્ષિણ પહોળું છે. એની દક્ષિણમાં એકસો નાના નાના બેટો છે, એ સર્વ બેટો મોટા દીપના તાબામાં છે. ત્યાં ના-

§ ૨૮૦ જ્યોતિપના કોશ. ‡ ૨૦૦ જ્યોતિપના કોશ, + ૧૨૦ જ્યોતિના કોશ. ફાહિયાને સિંહલદીપનું માપ ઠીક લખ્યું છે. પરન્તુ એ ધણુંજ ફેરફાર થયું છે. ઉત્તર દક્ષિણ લાંબુ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળુ જોઈએ.

ના પ્રકારના રત્નો અને મોતીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રાજ્યમાં ફાહિયાન બે વર્ષ સુધી રહ્યો હતો. તેણે ત્યાંથી મિશાસિર્કાના નવ પુસ્તકો અને દીર્ઘ આહન× અને બીજા ઘણા આહન નામના પુસ્તકો મેળવ્યાં હતાં, ફ્રાન÷ ભાષાપામાં લખેલા અને બીજા ગ્રન્થો લઇને સિંહલદ્વીપમાંથીતે એક મોટા વહાણમાં બેઠો એ વહાણમાં બસો માણસો રહી શકે એટલી જગા હતી. અને જો તે વહાણ ભોગજોગે સમુદ્રમાં ભાગી જાય તો માણસોનો બચાવ થઇ શકે તેને માટે વહાણની પછવાડે એક નાની હોડી બાંધેલી હતી. વાયુથી તે વહાણ બે દહાડા સુધી પૂર્વ તરફ ગયું, પછી તુફાન આવવા લાગ્યું તેથી પાણી ઉછળવા માંડયું અને વહાણમાંના વેપારીઓએ નાની હોડીમાં બેસવાનો વિચાર કર્યો, પરન્તુ હોડી ઘણી ભારે થઈ જશે તેથી ખારવાઓએ તેનું દોરડુ કાપી નાખ્યુ. વેપારીઓ ઘણા ગભરાયા અને દર પળે વહાણ ડુબવાના ભયથી વહાણમાંની સઘળી નકામી વસ્તુઓ સમુદ્રમાં ફેંકવા લાગ્યા. ફાહિયાન ખારવાઓની જોડે પાણી ઉલેચવા લાગ્યો; અને પોતાની નકામી વસ્તુઓ સમુદ્રમાં નાખી દીધી, પરન્તુ કદાચ વેપારીઓ પોતાના ગ્રન્થો અને બૌદ્ધ મૂર્ત્તિઓને વહાણમાંથી નાખી દેશે એવા વિચારથી તે ઘણોજ શોકાતુર થયો હતો અને તેને બચાવવા માટે ધર્મવેત્તાઓ§ ચીનમાં પહોચવાને ક્રોયાન શિઇનનું† ભજન કરવા લાગ્યા. ફાહિયાને કહ્યું કે, હું શાસ્ત્રનો સ-

---

‡ બૌદ્ધ ધર્મના એક ઋષિનું નામ. × સંસ્કૃત આગળના પુસ્તકો. ÷ પાલી ભાષા.

§ એ શબ્દથી જાણવામાં આવે છે કે ફાહિયાનના સિવાય બીજા બૌદ્ધ ધર્મના માણસો હતા.

† સંસ્કૃત નામ અવલોકિતેશ્વર છે. બૌદ્ધ ધર્મના કહેવા પ્રમાણે તે જન્તુની ઉત્પત્તિ કરે છે.

બુદ્ધ કરવા માટે આ ફાગના દેશણા આવ્યો છુ એટલા માટે પ્રાર્થના કરૂ છુ કે દેવતાઓ આ વહાણને બચાવો અને મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો તેર દિવસ સુધી તોફાન ઓછુ થયુ નહિ ત્યાર પછી તેઓને એ નાનો બેટ મળ્યો ત્યા બધા ઉતર્યા, અને જ્યારે વહાણ નીચે પડેલ્યુ ત્યારે વહાણનું ગાબડુ ભરાયુ ત્યાર પછી એ વહાણને સમુદ્રમા તરતુ કર્યુ તે સમુદ્રમા ઘણા મગર હતા, તેના હાથમા સપડાયા પછી છુટવુ ઘણુજ મુશ્કેલ હતુ એ સમુદ્ર ઘણો ઉંડો હતો એની પૂર્વ પશ્ચિમમા કાઈ પગ દેખાતુ નહોતુ, જ્યારે રાત અંધારી પડતી હતી ત્યારે વહાણમાના માણસો મોટા મોટા પાણીના તરંગના અવાજો અને અગ્નિ પ્રમાણે વીજળીના ઝબકારા તથા મગર ઇત્યાદિ સમુદ્રના જળજન્તુનો અદ્ભુત અવાજ જોતા તથા સાંભળતા હતા તે વેળાએ વહાણ કઈ તરફ જાય છે તે જાણવાથી વેપારીઓ ઘણા ગભરાયા એ અતલ સ્પર્શ સમુદ્રમા એવી કોઇ જમીન તથા પથ્થરના ઢગના જણાતા નહોતા કે ત્યા તેઓ ઉતરી શકે પછી જ્યારે ગગન મંડળ મેઘ વિનાનું થયુ ત્યારે તેઓ પૂર્વ તરફ ચાલ્યા એવી રીતે તેઓ નવ દિવસે જાવા દ્વીપમા ઉતર્યા એ દેશમા પુષ્કળ ધર્મ દ્રોહી અને બ્રાહ્મણો રહેતા હતા ત્યા ફો*નો ધર્મ ચાલતો નહોતો‡ એ રાજ્યમા દશ મહિના રહીને ફાહિયાન પાછો બસો માણસો સમાય એવા મોટા વહાણમા કેટલાક વેપારીઓની સાથે જવા નીકળ્યો બધા માણસોએ પચાસ દિવસ પૂરે એટલા

---

* બુદ્ધનું ચીનાઈ નામ. ‡ એટલે પ્રબળ થયુ નહોતુ કારણ કે પહેલા લખવામા આવ્યુ છે કે ૧૭૦ ઈ. સ. વર્ષે પહેલા ત્યાં બૌદ્ધમતનો ફેલાવો થયો હતો.

ખોરાકની વસ્તુઓ સાથે લીધી હતી. ચતુર્થ ચંદ્રના પાડશને દહાડે+ તેઓનું વહાણ ઉત્તર પૂર્વ કાયાશુ નગરની† તરફ જવા લાગ્યું. એક મહીનો ગયા પછી તેઓને બીજું એક તોફાન અને વરસાદ નડયો વેપારીઓ અને બીજા મુસાફરો ગભરાવવા લાગ્યા, એ વેળાએ ફાહિયાન અને હાન‡ દેશના બીજા ધર્મવેત્તાઓ તેઓની રક્ષા અને દૈવોપદ્રવ શાન્તિને માટે કુયાનશિર્ટનનું ભજન કરવા લાગ્યા. વહાણમાંના બ્રાહ્મણોએ એકત્ર થઇને વિચાર કરીને કહ્યું કે આ શ્રાગનની સોબતથી આપણને આવું કષ્ટ પડયું છે તેથી તેઓને સમુદ્રમાંના કોઈ બેટના કિનારે ઉતારવા જોઇએ, કારણ આને માટે સઘળાઓએ વિપત્તિમાં પડવું ન જોઇએ તે વેળાએ ફાહિયાનનો એક હિતકારી માણસ હતો તેણે કહ્યું કે, જો કે તમે આ §શ્રમણને ઉતારશો તો હાન દેશમાં જઇને ત્યાંના રાજાની પાસે હું તમારે માટે ફરિયાદ કરીશ. હાન દેશનો રાજા પોતે બૌદ્ધ ધર્મી અને ધર્મવેત્તાને તેમજ ભીક્ષુકો બહુ માન આપેછે. આ સાંભળીને વેપારીઓ ગભરાયા અને તેઓને ઉતર્યા નહિ.

આકાશનો ઘનઘોર દેખાવ જોઇને ખારવાઓ ગભરાયા અને બીજાની તરફ જોવા લાગ્યા, તેઓએ ૩૦ દિવસ સુધી ચાલે એટલી ખાવાની સામગ્રી અને પાણી લીધું હતું તે ખુટી ગયું. ત્યારે

\+ એટલે ચીનના ચાંદ વર્ષનો ચોથો મહીનો. † ચીનનું શહેર જેને અગ્રેજો કનટન કહે છે.

‡ ચીનની પૂર્વ તરફ હાન વંશમાંના રાજાઓ રાજ ચલાવતા હતા એથી તે દેશ હાન નામથી પ્રખ્યાત છે.

§ સંસ્કૃત શ્રમણ એ બૌદ્ધ સન્યાસીને કહેવામાં આવતું હતું.

તેઓ સમુદ્રના ખારા પાણીથી રાંધવા લાગ્યા મીઠું પાણી જેટલું બાકી રહ્યું હતું તેના ભાગ કરીને વાપરવા લાગ્યા. દરેકને બેશિ* જેટલું પાણી મળવા લાગ્યું. બાકી રહેલું પાણી થઇ રહ્યું, પછી બધાએ ગણતરી કરી કે પચાસ દિવસે કોવાયુમાં જવાશે પરંતુ ઘણા દિવસ થઇ ગયા છે, અમારી પાસે ખાવાની વસ્તુ ખુટી ગઇ છે. એટલા માટે હમણાં ઉત્તર પશ્ચિમની તરફ જમીન મેળવવાનો યત્ન કરવો જોઇએ બાર દિવસ ગયા પછી તેઓ લાઓ નામના પહાડના દક્ષિણ ભાગમાં આવી પહોચ્યા પરતુ તે સ્થળ ચીન દેશમાંનું છે કે નહી તે જાણી શક્યા નહિ, પછી તે સ્થાનનો નિર્ણય કરવામાટે એક નાની હોડીમાં બેસીને નદીની તરફ જતા હતા તેવામાં બે શીકારી ઘરની તરફ પાછા વળતા હતા. તેઓને ફાહિયાને અભય દાન આપીને પુછયું કે તમે કેઇ જાતના માણસો છો ? એઓએ તેનો ઉત્તર એવો આપ્યો કે અમે કો: ધર્મના માનનારા છીએ. ત્યારપછી તેણે પુછયું કે તમે આ પહાડમાં શા સારૂં આવ્યા છો ? તેઓ કપટનાથી કહ્યું કે કાલે સાતમાં ચંદ્ર માસના પદરમો દહાડો છે, એટલા માટે કાલે કોનો મહોત્સવ થશે, એથી અમે કો દેવને બાલી આપવા માટે વસ્તુની શોધ કરવા સારૂં આવ્યા છીએ," ત્યારપછી તેણે પૂછ્યું કે આ રાજ્યનું નામ શું છે? તેઓએ કહ્યુ, "એનું નામ" ચસિંગચિઊ† એલિપો વંશના છામકો એંગકીડકો નામના રાજાની હદ છે. વેપારીઓએ આ વાત સાંભળીને ઘણા ખુશી થયા, અને તે દેશમાં જઇને વેપાર કરવા લાગ્યા.

---

* ચીનનું એક ભરવાનું માપ.

* બૌદ્ધર્મી † ચીનનું શહેર.

એવું હિંદુ વેપારનું વર્ણન જે પુસ્તકમાંથી મળે છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પંદરસે વર્ષ પહેલેલાં હિંદુઓ બૌદ્ધોની સાથે એકત્ર હતા. અને ત્રણ મહીનાથી પણ વધારે સમુદ્રમાં વહાણની અંદર બેસીને જતા હતા અને હાલ પણ કેટલાક ગુજરાતના શાવક તેમજ હિંદુઓ ચીનમાં વેપારને માટે જાય છે તેઓ નાત બહાર થતા નથી.

હાલમાં જે પ્રમાણે અંગ્રેજો તથા યુરોપની બધી જાતિઓ સર્વ પ્રદેશમાં ધર્મ તથા સુધારાનો વિસ્તાર કરે છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મની વેળાએ ભારતવર્ષના લોકો આખા એશિયાખંડમાંજ નહિ પણ યુરોપ અને અમેરિકા સુધી વધારે યત્ન કરીને ધર્મ તથા સુધારાનો ફેલાવો કરતા હતા. સિંહલના મહાવંશ નામના પુસ્તકમાં લખવામાં આવ્યું છે કે બંગરાજકુમાર વિજયસિંહને પોતાના પિતાએ દેશવટો આપ્યાથી પાંચસો સાથીઓને જોડે લઇને સમુદ્રની મુસાફરી કરી હતી. વહાણ પાણીમાં ડુબી જવાથી સમુદ્ર તરંગમાં તણાતા સિંહલદ્વીપમાં નીકળ્યા વિજયના વંશના માણસોએ એ ઉપદ્વીપના અંગ્રેજી અધિકાર સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, તેના વંશની ઉપાધિ સિંહ હતું તેથી એ બેટનું હાલનું નામ સિંહલદ્વીપ થયું છે, તે જ્યારે સમુદ્ર તરંગથી સિંહલના કિનારે નીકળ્યો હતો ત્યારે કિનાર ઉપરની તાંબાના રંગના જેવી રેતી ઉપર તેનો હાથ અડકયો હતો તેથી એ બેટનું નામ તામ્રપાણિ થયું છે. એ તામ્રપાણી શબ્દથી રોમનોએ ટયાપ્રેવેત શબ્દ ઉત્પન્ન કર્યો છે, સિંહલના માજી ગવરનર ઇમર્શન ટેનેન્ટે પોતાના સિંહલના ઇતિહાસમાં આ બેટના બંગાલી વિજેતાની વાત લખી છે.

પ્રાચીન હિન્દુઓ કેવળ એશિયાખંડના સર્વ સ્થળોમાંજ જતા

હતા એટલુંજ નહિ પણ તેઓ આફ્રિકા, યુરોપ અને અમેરિકા સુધી જતા આવતા હતા તે વિષયના પુષ્કળ પ્રમાણો મળ્યાંછે. કપતાન સ્પીક જેણે નીલ નદીની ઉત્પત્તિની જગાની શોધમાં યત્ન કર્યો છે તેણે પોતાના રોજનામામાં લખ્યુંછે કે પદ્મપુરાણમાં વર્ણવેલી કાળી નદી જેની જોડે એશિયાટિકરિસર્ચ ગ્રંથમાં કરનલ વીલફોર્ડ નીલ નદીનું એકત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેની ઉત્પત્તિનું સ્થળ જેવું લખવામાં આવ્યું છે તેવુંજ પુરાણમાં છે. તેની સાથે નીલ નદીનો ઉત્પત્તિ સ્થાનનું ઘણુંજ મળતાપણું છે. પ્રાચીન મિસરના ધર્મની જોડે હિન્દુસ્તાનનો પૌરાણિક ધર્મનું સરખાપણું છે તેથી સાબેત થાય છે કે, મિસરમાં હિંદુજાતિનું જવું આવવું થતું હતું. ધર્મનું એવું મળતાપણું છે કે નેપોલિયનની લડાઇની વેળાએ જે સિપાઇઓ આપણા દેશમાથી મિસરમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા તેઓએ ત્યાંના પ્રાચીન મંદિરના દેવદેવીઓને પોતાના દેશના દેવ દેવી સમજીને તેઓની ઉપાસના કરી હતી. નોનસ નામના મિસર દેશના ગ્રીક કવિએ લખ્યું છે કે, ઇસ્વીસનથી બીજી અને ત્રીજી શદીમાં હિન્દુઓના વહાણો મિસરમાં અને બીજા દેશોમાં વેપારને માટે જતાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ હાલમાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છના હિંદુ વેપારીઓ આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં જંગબાર વગેરે શહેરમાં વેપાર કરવા માટે જાય છે. રોમનો ઇતિહાસ લખનાર પ્લિની લખેછે કે ઇસ્વીસનના આરંભના સાઠ વરસ પહેલાં કેટલાક ખારવાનાં વહાણો સમુદ્રમાં ડુબ્યાથી તેઓ જર્મનીની ખાડીમાં તણાતા આવી પહોચ્યા હતા, તેમને ત્યાંથી તે દેશના રાજાની તરફથી ગાળ એટલે ફ્રાન્સના મટેલ નામના રોમના અધિકારીની આગળ મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેણે

તેઓને ત્યાંથી રોમ શહેરમાં મોકલાવ્યા આ ઘણી અજાણેલી વાત છે. ઉપલા પરમ ધર્મશીલ માંદલિક હિન્દુસ્થાનવાસીઓ જર્મન સાગરમાં કેવી રીતે આવ્યા? તેઓ શું ઉત્તમાશા અન્તરીપ અને આટલાંટિક મહાસાગરથી અથવા ભારત મહાસાગર, પ્રશાન્ત મહાસમુદ્ર અને ઉત્તર મહાસમુદ્રથી ત્યાં આવ્યા હતા, ગમે તેમ હો. તેઓએ કોલંબસ અથવા વાસ્કોડિગામાને જીત્યા છે. તેમાં સન્દેહ નથી. ડાકટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે સિદ્ધ કર્યું છે કે એક સમય બૌદ્ધ ધર્મ ન્યુયાર્કમાં ચાલતો હતો. તેણે એ પણ સાબિત કર્યું છે કે એક સમયે યુરોપમાં રૂદ્રની ઉપાસના ચાલતી હતી. સ્કોલેંડ, સ્ટારડેમ, ચીટિરવન વગેરે શહેરના નામ, તેના પ્રમાણ સ્વરૂપ છે. સ્કાટલંડના હાઇલંડના પરગણાઓમાંના લોકો જ્યારે જંગલી હાલતમાં હતા ત્યારે ત્યાં બ્યાલટ્યાન નામની એક ક્રિયા થતી હતી જેઓ ક્રિયા કરતા હતા. તેઓ એક અગ્નિકુંડ સળગાવીને અગ્નિની ઉપર માખણ અને જવ વગેરે નાખીને અમને ઘોડો આપો, અમને ધન આપો, ઇત્યાદિ પ્રાર્થના કરતા હતા. એ ક્રિયા ઋગ્વેદમાં લખેલીના જેવી છે. એના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઋગ્વેદનો ધર્મ ત્યાં એક વેળાએ ચાલતો હતો. આશરે ૧૩—૧૪ વર્ષ ઉપર મેકમિલિયન્સ મેગેઝીન નામના લંડનમાં નીકળતા માસિક પુસ્તકમાં પિરૂદેશના આર્યો એ મથાળા ઉપર એક નિબંધ લખાયલો છે, એ નિબંધમાં સાબિત કર્યું છે કે ભારતવર્ષના આર્યો અમેરિકામાંના પિરૂદેશ સુધી ગયા હતા. હાલમાં આનરએબલ પીએસ્રા નામના યુનાઇટેડ સ્ટેટના એક પ્રતિષ્ઠિત માણસે મધ્ય અમેરિકા ફરીને નક્કી કર્યું છે કે અતિ પ્રાચીન કાલમાં ત્યાં ભારતવર્ષના આર્યોનું જવું આવવું થયું હતું હાલ એક ચીનાઇ

ભાષાના ગ્રન્થમાં જોવામાં આવ્યું છે કે, કેટલાક બૌદ્ધ ધર્મના વિસ્તાર કરવા માટે બૈદ્ધધર્મના આચાર્યો અમેરિકામાં ગયા હતા.

ઉપર લખેલા દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષના લોકો ઘણાક દેશમાં વહાણુપર બેશીને મુસાફરી કરતા હતા.

વગેરે સર્વ પ્રકારનું અત્યુત્કૃષ્ટ વૈભવનું વર્ણન જોવામાં આવે છે,* તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ સર્વ બનાવની અને વર્ણન કરવાની વેળાએ આર્યાવર્ત ધન, ધર્મ, વિદ્યામાં પરિપૂર્ણ થયુ હશે. તે અવસ્થાના સુખ સંજોગનની ઉપયોગી વસ્તુઓ કેવળ વેપારથીજ મેળવવાની સંભાવના છે. જંગલમાંના રહેવાસી નિર્ધન જંગલી માણસોના અન્તઃકરણમાં આવો ઐશ્વર્યનો ઉદય થવો સંભવતો નથી, એટલામાટે જો કે રામાયણ કાવ્ય છે ખરૂં, તોપણ એ વર્ણન તે વેળાની ભારતવાસીઓની અવસ્થા દેખાડે છે. એટલુંજ નહિ પણ રામાયણમાં ઠેક ઠેકાણે પુષ્કળ વેપારના સ્થળ માર્ગના અને સમુદ્ર માર્ગના વેપારીઓનું વૃત્તાંત મળે છે, તેમજ મનુસ્મૃતિમાં તેઓની વેપાર કરવાની વ્યવસ્થા લખી છે. એટલામાટે તે વેળાએ રામાયણમાં લખાયલી રીતે દક્ષિણનો ભાગ કેવળ મોટા જંગલમાં હતો અને ત્યાં જંગલી તથા પહાડી માણસો વસતા હતા. અને મનુસ્મૃતિના લખ્યા પ્રમાણે ઉત્કલ તથા દ્રાવિડાદિ દેશ મ્લેચ્છ ભૂમિ તરીકે ગણાયલી છે. તે વેળાએ આર્યાવર્તમાં અને વિશેષે કરીને તેના પશ્ચિમ અને મધ્યભાગમાં વિશેષરૂપથી વેપાર ચાલવો એ સંભવતુ જણાય છે.† વળી મહાભારતમાંના સભા પર્વમાં જૂદા જૂદા દેશમાંના અને

* રામાયણના આદિકાંડના પાંચમા અને છઠ્ઠા સર્ગમાં, અયોધ્યાકાંડના ૭૧ સર્ગમાં સુન્દરકાંડના ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા સર્ગમાં ઇત્યાદિ

† પરંતુ રામાયણ રચવાની વેળાએ દક્ષિણના ભાગમાં હિન્દુઓના જવા આવવાનો આરંભ થયો હતો, એમાં કંઇ સન્દેહ જણાતો નથી, કારણ કે તેમાં નદી, પર્વત, વગેરેનાં યથાર્થ ઠેકાણા લખ્યાં છે. અને તેની જોડે એ પણ કબૂલ કરવું જોઇએ કે રામાયણમાં ઠેકઠેકાણે બીજાઓએ ઘણાં વચનો સામેલ કરેલાં છે.

જૂદી જૂદી જાતના રાજાઓએ મહારાજ યુધિષ્ઠિરને વિવિધ પ્રકારની સુયોગ્ય વસ્તુ ભેટ આપવાનું લખ્યું છે તે ઉપરથી પણ સહેવા ઇથી અનુમાન થઈ શકે છે કે, ઉપાખ્યાન રચનાની પહેલા ભારત વર્ષના પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફના શમ્તુખારાદિ જૂદી જૂદી જાતિના માણસોની જોડે હિન્દુઓના વિશેષરૂપે વેપાર રોજગારથી સંબધ બંધાયેલો હતો, અને તે વેળાએ હિન્દુસ્તાનનું ધન સૈભાગ્ય સુખ, સુધારાનો ઘણો ફેલાવો થયો હતો, વિશેષ કરીને તે વેળાએ વેપારનો ઘણો આદર થયો હતો, અને વેપારીઓ નિપુણ અને બુદ્ધિમાન હતા, તેઓ મૂર્ખ નહોતા તેઓને વેદ ભણવાનો અધિકાર હતો, ટુંકામા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું એ પણ પોતાનું જરૂરનું કર્તવ્ય સમજતા હતા

મનુએ એક ઠેકાણે લખ્યું છે * કે વેપારીઓએ નાના પ્રકારના દેશના ગુણ દોષની કેળવણી મેળવવી, અને જૂદી જૂદી બાબતોનો અભ્યાસ કરવો અને બીજા જે સ્થળે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વેપાર વિષયની વ્યવસ્થા કરવાની પણ સત્તા આપેલી છે જેમ કે—

सारासारंच भाण्डानां देशानांच गुणा गुणान् ।
लाभालाभंच पण्यानां पशूनां परिवर्द्धन ॥
मृत्यानांच भृति विद्या भाषश्च विविधान्नृणां ।
द्रव्याण स्थान योगांश्च क्रयविक्रयमेव मनुस्मृति च ॥
० । ३३१—३३२

* મનુએ લખ્યું છે, મનુએ ઉપદેશ આપ્યો છે આના વાક્યનો તાત્પર્ય એ છે કે મનુસ્મૃતિમાં તે લખવામાં આવ્યું છે આ હેતુ બાહુલ્ય છે કે આદિ મનુષ્ય અથવા મનુષ્યોનિના સ્વર નથી

વૈશ્યોએ વસ્તુનું સારું નરસું, દેશના ગુણ દોષ, વેપારની વસ્તુ વેચવાથી લાભ નુકશાન, પશુઓની ઉત્તમ જાતિ કરવા સંબંધી, નોકરોનો પગાર, વિવિધ પ્રકારની ખાવા વસ્તુનું સ્થાન મુકરર કરવું એટલે કોઇ વસ્તુ કેવી રીતે રાખ્યાથી ઘણો કાલ સુધી સારી રહે અને લેવા દેવાની રીતિ જાણવી જોઇએ.

समुद्र यान कुशलादेशकालार्थ दर्शिनः ।
स्थापयन्ति तु यां वृद्धिंसा तत्राधिगमपति मनुस्मृति ८।१५७॥

સમુદ્રમાં મુસાફરી કરવામાં કુશળ અને દેશ, કાલ, અને લાભ નુકશાન જાણનાર વેપારીઓ પાન ત્રોટક વિષયમાં જે કહેશે તેજ પ્રમાણ છે.

જે દેશમાં કોઈ વિષયનો વિગતવાર ઇતિહાસ નથી, ત્યાં વેપારનું વૃત્તાન્ત લખવાની વળી શી સંભાવના હોય? તે છતાં એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે અતિ પ્રાચીન કાલમાં વેપાર કરવાની વૃત્તિ હિન્દુઓમાં પ્રિય હતી, અને તેઓ દેશ દેશાન્તરમાં જઇને વેપાર કરતા હતા. એનો, આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કંઇક આભાસ મળેછે એ ઘણું છે. વણિકોની વૃત્તિ સાગરની અને વેપાર કરવાનું મન્વાદિ શાસ્ત્રનું એક અંગ હતું. કામન્દકીય નીતિસારમાં જોવામાં આવે છે કે વેપાર કરવાના સંબંધમાં વાર્ત્તા નામનું એક શાસ્ત્ર હતું, તેમાં પશુપાલનના વૈશ્ય વૃત્તિના નિયમો હતા. * પરંતુ ખેદનો વિ-

* आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दंडनीतिश्चशाश्वती ।
विद्याश्चतस्त्र दावेत लोकसंस्थिति हेतवः ॥ H. M. Kapadia.

જૂદી જૂદી જાતના રાજાઓએ મહારાજ યુધિષ્ઠિરને વિવિધ પ્રકારની સુભોગ્ય વસ્તુ ભેટ આપવાનું લખ્યું છે તે ઉપરથી પણ સહેલા ઇથી અનુમાન થઈ શકે છે કે, ઉપાખ્યાન રચવાની પહેલા ભારત વર્ષના પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફના શમ્બુખારાદિ જૂદી જૂદી જાતિના માણસોની જોડે હિન્દુઓના વિશેષરૂપે વેપાર રોજગારનો સબંધ બંધાયેલો હતો, અને તે વેળાએ હિન્દુસ્તાનનું ધન, સૈભાગ્ય સુખ, સુધારાનો ઘણો ફેલાવો થયો હતો વિશેષ કરીને તે વેળાએ વેપારનો ઘણો આદર થયો હતો, અને વેપારીઓ પ્રતિષ્ઠિત અને બુદ્ધિમાન હતા, તેઓ મૂર્ખ નહોતા તેઓને વેદ ભણવાનો અધિકાર હતો, ટુંકામા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવુ એ પણ પોતાનું જરૂરનું કર્તવ્ય સમજતા હતા

મનુએ એક ઠેકાણે લખ્યુ છે કે* વેપારીઓએ નાના પ્રકારના દેશના ગુણ દોષની કેળવણી મેળવવી, અને જૂદી જૂદી ભાષાનો અભ્યાસ કરવો, અને બીજા જે રસ્તે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વેપાર વિષયની વ્યવસ્થા કરવાની પણ સત્તા આપેલી છે જેમ કે—

सारासारंच भांडानां देशानांच गुणा गुणान् ।
लाभालाभंच पण्यानां पशूनां परिवर्द्धन ॥
मृत्यानांच भृति विद्यां भाषश्च विविधानृणां ।
द्रव्याण स्थान योगाश्च क्रयविक्रयमेव मनुस्मृति च ॥
९ । ३३१—३३२

* મનુએ લખ્યુ છે મનુએ ઉપદેશ આપ્યો છે આના વાક્યનો તાત્પર્ય એ છે કે મનુસ્મૃતિમાં તે લખવામા આવ્યુ છે આ હેતુ બાહુલ્ય છે કે આદિ મનુષ્ય અથવા મનુષ્યનોપિતા રચ્યા નથી

વૈશ્યોએ વસ્તુનું સારૂં નરસું, દેશના ગુણ દોષ, વેપારની વસ્તુ વેચવાથી લાભ નુકશાન, પશુઓની ઉત્તમ જાતિ કરવા સંબંધી, નોકરોનો પગાર, વિવિધ પ્રકારની ભાષા વસ્તુનુ સ્થાન મુકરર કરવું એટલે કોઇ વસ્તુ કેવી રીતે રાખ્યાથી ઘણો કાલ સુધી સારી રહે અને લેવા દેવાની રીતિ જાણવી જોઇએ.

समुद्र यान कुशलादेशकालार्थ दर्शिनः ।

स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमपति मनुस्मृति ८।१५७॥

સમુદ્રમાં મુસાફરી કરવામાં કુશળ અને દેશ, કાલ, અને લાભ નુકશાન જાણનાર વેપારીઓ યાન ત્રોટક વિષયમાં જે કહેશે તેજ પ્રમાણ છે.

જે દેશમાં કોઈ વિષયનો વિગતવાર ઇતિહાસ નથી, ત્યાં વેપારનું વૃત્તાન્ત લખવાની વળી શી સંભાવના હોય? તે છતાં એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે અતિ પ્રાચીન કાળમાં વેપાર કરવાની વૃત્તિ હિન્દુઓમાં પ્રિય હતી, અને તેઓ દેશ દેશાન્તરમાં જઇને વેપાર કરતા હતા. એનો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કંઇક આભાસ મળેછે એ ઘણું છે. વણિકોની વૃત્તિ સાચવવી અને વેપાર કરવાનું મન્વાદિ શાસ્ત્રનું એક અંગ હતું. કામન્દકીય નીતિસારમાં જોવામાં આવે છે કે વેપાર કરવાના સંબંધમાં વાર્તા નામનું એક શાસ્ત્ર હતું, તેમાં પશુપાલવાના વૈશ્ય વૃત્તિના નિયમો હતા. * પરંતુ એહેનો વિ-

* आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दंडनीतिश्चशाश्वती ।
विद्याश्चतस्र दावैत लोकसंस्थिति हेतवः ॥

પણ સિદ્ધ થાય છે: જેઓ શરીરની શોભાને માટે રત્નો વાપરતા હતા, જેઓમાં ખાણ ખોદવાનું અને મણિકારનો ધંધો ચાલતો હતો, જેઓ વસ્ત્ર રંગવા માટે ગળી વગેરે તૈયાર કરતા હતા, જેઓ ભારત સમુદ્રમાંના બેટોના રહેવાસીઓની પાસેથી નાના પ્રકારની સુગંધીદાર વસ્તુઓ લઇને દેશદેશાન્તરના વેપારીઓને વેચતા હતા તેઓ કદી પણ નિર્ધન તથા જંગલી નહોતા.

આરબ વેપારીઓ હિન્દુઓની આગળથી માલ વેચાતો લઇને મિસરમાં વેચવા માટે લઇ જતા હતા તેનાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો છે. અને જો કે હિન્દુઓ ઓછામાં ઓછા બે હજાર વર્ષ ી પહેલા મિસર દેશમાં જવા આવવાનો ઇતિહાસ મળે છે, અને એક આરબી પુસ્તકની ખાતરી લાયક લખાણ પ્રમાણે ૧૨૦૦ શક સુધી પણ હિન્દુઓ સમુદ્રને માર્ગે આરબસ્તાનમાં ઉતર્યા પછી× સ્થલમાર્ગે મિસરમાં જતા હતા‡ પરંતુ ૩૪૦૦, ૩૫૦૦ વરસની પહેલા તેઓ જતા હતા કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરવો કઠણ છે. બીજું ફિનિસયા દેશના ઉન્માદિ વેપારીઓની મારફતે ભરતખંડનો માલ મિસર રાજ્યમાં ગયો સંભવે છે * એટલા માટે તેનાથી પાસેના વાશમર્

× તેઓ આરબસ્તાનના પૂર્વ ભાગના સમુદ્ર કિનારા ઉપરના અમદાવ નામના બંદર ઉપર ઉતરતા હતા, અને ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ રેતાળ જમીનમાંથી મિસરમાં જતા હતા.

‡ Heeren's Historigal Researches Egyptians Chapter 4 Nots 70.

* હિરોડોટસના ગ્રંથોના અને બાઇબલના પ્રમાણાનુસારે ખાતરી થાય છે કે ફિનિસિયાની જોડે મિસર દેશનો વિશેષ રૂપથી વેપાર ચાલતો હતો.—Heeren's Phenicians Chapter 4.

જ્યારે કેપલું રાજ્ય ગ્રીક અને રોમનોના તાબામાં આવ્યું હતું, તે વેળાએ ભરતખંડના વેપારનું વર્ણન કરવાના પહેલાં ફિનિસિયાના વેપારીઓની જોડે હિન્દુઓનો કેવો વેપાર ચાલતો હતો તેની શોધ કરવી જોઇએ. ફિનિસિયાના ભુવન વિખ્યાત ધણા ઉત્સાહિ વેપારીઓ એક સમય હિન્દુસ્તાનમાં વેપાર માટે આવતા હતા. તેઓના વહાણના વાવટા પશ્ચિમમાં બ્રિટન બેટ અને પૂર્વમાં હિન્દુસ્તાનના પાસેના મહાસાગરમાં ઉડતા હતા. આવાં લખાણો પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જડે છે. આશરે ૨૯૦૦ વર્ષની પહેલાં હિરામ અને મોસોમન રાજાના અનુમતથી હિન્દુસ્તાનની જોડે નિયમસર વેપાર ચલાવવા માટે ફિનિસિ અને ઇજરેલ જાતના ખલાસીઓ લાલ સમુદ્રમાંથી ઓફર દેશમાં એટલે મુંબઇની પાસે સોપારા શહેરમાં આવ્યા.‡

‡આવું લખાણ મળે છે કે ફિનિસિના અને ઇજરેલ જાતિના માણસો ઓફર દેશમાં આવ્યા હતા. જૂદા જૂદા ગ્રંથમા આ•જગાનાં સોફિર, સોફર વગેરે નામ લખેલાં છે. આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં સોફલા નામનું એક સ્થલ છે, અને ટલેમિ નામનો મિસરના વિદ્વાને સપફર નામનો દેશ આરબસ્તાનમાં છે અને સુપાર નામનું એક સ્થળ ભરતખંડના પશ્ચિમ ભાગમાં દક્ષિણના ક્રાંબોય સાગરના કિનારા ઉપર લખેલું છે. મુંબઇથી આશરે ૪ માઇલપર વસઇથી ૪–૫ માઇલપર છે. આ પરથી ઇતિહાસવેત્તા હીરેન અને લાસ્સલટ આફર દેશના વેપારને આફ્રિકાથી લઇને હિન્દુસ્તાન સુધી જૂદા જૂદા સ્થલને વેપાર તરીકે અનુમાન કરે છે. પરન્તુ ઉપર લખેલી વસ્તુ હિન્દુસ્તાનની ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી અને હિબ્રુ ગ્રંથમાં હિન્દુસ્તાનનાં નામ લખેલાં હોવાથી, તેમજ થોડા વર્ષ ઉપર સોપારામાંથી

અને ત્યાંથી સોનું; રૂપું, રત્ન ચદન, હાથીદાંત, વાદરાં અને મોર વેચાતા લઇ ગયા હતા. આ બધા હિન્દુસ્તાનના માલ અને વૃતાન્તમાં તેઓના ભરતખંડના નામ લખેલાં છે. જો કે યાહુદીઓના પુસ્તકમાં આ વેપાર ઘણોજ પ્રશંસાને લાયક અને ઘણો લાભકારી લખેલો છે, પરન્તુ ફિનિશિયાના વેપારીઓ તેઓની પહેલાં ઝ્યલમાંથી છેક્ષા કરતાં વધારે પ્રબલ તદરૂપથી ભરતખંડનાં માણસો વેપારમાં લાગ્યાં હતાં.

આરબસ્તાન અને પારીશીક સમુદ્રની આસપાસના દેશાન બેટના માણસોથી હિન્દુસ્તાનના લોકોની સાથે તેઓનો વેપાર ચાલતો હતો, તે પણ બાઇબલમાંના પ્રમાણથી ખુલ્લી રીતે જણાય છે. * તેઓ આરબ વેપારીઓની પાસેથી તેજ રત્ન, ખાવાના ગરમ મશાલા અને લોબાન વેચાતા લેતા હતા. પરન્તુ એમાંની ઘણીખરી વસ્તુઓ ભારતવર્ષની હતી.‡ એટલા માટે જ્યારે ૨૨૦૦ અને ૬૩૦૦ વર્ષની આ-

ખરિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ બુદ્ધનો સ્તૂપ શોધી કાઢયા અને તેણે સિદ્ધ કર્યું છે કે એક વેળાએ સોપારા મોટામાં મોટું વિદેશીઓનું બંદર હતું. આ સર્વ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે સોલોમન અને હિરામ રાજાએ મોકલેલા વેપારીઓ સોપારામાં આવ્યા હતા.

* Ezekiel XXVII 5-19-24.

‡ કેવળ ભારત સમુદ્રની પાસેના બેટોમાં તેજના ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે ભારત વર્ષના વેપારીઓની મારફતે તે માલ મળવો સંભવ જણાય છે. લોબાન આરબસ્તાનમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પરન્તુ તજ, સિંહલ, દક્ષિણમાં અને હિંદુમહાસાગરના કેટલાક બેટોમાં થાય છે. તે શિવાય બીજે કોઈ પણ સ્થળે ઉત્પન્ન થતી નથી. તેમાંથી સર્વથી સારામાં સારી તજ તો સિંહલ એટલે લંકામાં થાય છે.

મમગર ગ્રીક ગ્રન્થકારોના* લખ્યા પ્રમાણે નિશ્ચય થાય છે કે તજ, એલચી, જટામાસી વગેરે સુગંધીદાર વસ્તુ હિન્દુસ્તાનમાંથી અરબસ્તાનમાં જતી હતી ‡ અને જ્યારે લગભગ બે હજાર વર્ષોની પહેલા ગ્રીક પુસ્તકોમાં* પ્રમાણે મુજબ તે વેળાએ આરબો એટલે તેની દક્ષિણ તરફના માણસો વેપારને માટે હિન્દુસ્તાનમાં આવતા હતા અને વ ત્તા હતા,† અને જ્યારે આશરે ૨૦૦૦ વર્ષની આગમજના પુસ્તકમા પણ§ હિન્દુસ્તાનની સાથે તેઓનો વેપાર ચાલવાનું લખાણ મળે છે, ત્યારે તેઓ બે હજાર વરસ પણ પહેલા હિન્દુસ્તાનમાંથી ઉપરે લખેલો માલ વેચાતો લેઇ સ્વદેશમા લેઇ જતા હતા અને આરબસ્તાનના અને વિશેષ કરીને તેના ઉત્તર ભાગના સ્થલ માર્ગપર વેપાર કરનારા વેપારીઓ ફિનિસિયાના વેપારીમા હોશિયાર વેપારીઓ તે સર્વ વેચતા હતા, બાઇબલમા જે લખ્યુ છે તેની જોડે ગ્રીક લખનારાઓનું મરખાપણું થાય છે‖

ઉપર લખેલા બહાદુર અને ઉત્સાહિ વેપારીઓ એથી પણ અહિ

*ચિયોફ્રાસ્ટસ અને હિરોડોટસ

‡ચિયોફ્રાસ્ટસે સ્પષ્ટ લખેલું છે કે તજ, એલચી, જટામાસી અને બીજા ગરમ મસાલા હિન્દુસ્તાનમાંથી આવે છે.

*આગાથર્ચીદઇડિસ નામના ગ્રન્થ કર્તાનું પુસ્તક એ ઈ સ ની પૂર્વે ૧૬૦ મા હતો તેથી તે ૨૦૫૩ વર્ષ ઉપર હતો.

†Vincent's Commerce of the Ancients Vo 2 p. 328.

§Pereplus of the Erythrean sea.

‖Heeren Phenicians Chapter 4

કરતાં પાસીરીક સમુદ્રમાં આવીને રહ્યા હતા,* અને ત્યાં રહીને તેઓ બહુ વેપાર કરતા હતા તેઓ પોતે વહાણમાં બેસીને હિન્દુસ્તાનમાં અને સિલલંકોમાં જતા આવતા હતા, અથવા, હિન્દુસ્તાનના વહાણના વેપારીઓ ત્યાં જઇને માલ વેચતા હતા. બાઇબલમાં હાયના શહેર વિષે એવું કહેવાય છે કે, દેદાનના પુત્રોનો વેપાર સારો હતો, દૂરની બુમિમાં તેમના હાથનો માલ સર્વત્ર જતો હતો, પરદેશીઓ તેમના માલને બદલે તેમની પાસે શિંગડા, હાથીદાંત, અને (કેંદુ) અબનુ નું લાકડું આપતા હતા.† આ સઘળો હિન્દુસ્તાનનો માલ છે. અને જો કે આફ્રિકાખંડમાં હાથીઓ ઉપજ થાય છે તોપણ પારસીક સમુદ્રમાં રહીને કેવળ હિન્દુસ્તાનમાંથી જ આ માલ ગળવા વાજબી જણાય છે, અને દૂરની બુમિ કેવળ હિન્દુસ્તાનની જમીન જ હોવી જોઇએ‡

ફિનિસિયાના વેપારીઓ વેપાર કરવામાં જેવા કુશળ હતા તેથી હિન્દુસ્તાનમાં આવીને ઈરાનમાં વેપારનો માલ લઈ જવો એ ઘણું સંભવે છે.§ પરન્તુ તે લોકોએ હિન્દુઓને પણ ત્યાં જવું અસંભવ નહોતું.

પૂર્વકાળે હિન્દુઓ સ્થલમાર્ગપરથી અને જલમાર્ગ પરથી દૂર દેશમાં વેપારને માટે જતાં હતા. ગ્રીક અને રોમન અને બીજા દેશના

* તેઓ પારસીક સમુદ્ર તરફ આવીને વસ્યા હતા. હજી પણ ત્યાંના ગેરા શહરની પાસે તેના ઘણા ચિન્હ મળે છે.

† ફિનિસિયાની રાજધાની હાયરનગર.
Ezerical XXXII 15.

‡ Heeren, Phenicians Chapter 4.

§ Heeren, Balogesnians Chapter 2.

ગ્રન્થકારોએ પોતાના પુસ્તકોમાં તે વિષય લખ્યું છે. જેનેરસ નામના ગ્રન્થકર્તાએ લખ્યું છે કે આશરે ૨૫૮૦ વર્ષની આગમજ કયકયુસર* નામના લિડિયા દેશના રાજાની સાથે આસીરિયાના લોકોની દુશ્મનાઇ થવાથી હિન્દુરાજા તેઓની વચ્ચમાં પડીને મિડિયાના રાજાને પત્ર લખ્યો હતો, અને બીજા એક હિન્દુ રાજાએ તેની પહેલાં કયખશરૂ નામના ઇરાનના બાદશાહની પાસે કેટલાક દૂત અને ખર્ચ કરવા માટે કેટલુંક નાણું મોકલાવ્યું હતું‡

આવું પ્રમાણ પણ મળે છે કે આશરે ૨૩૫૦ વર્ષની પહેલાં જ્યારે જર્કસેસ નામનો ઇરાનનો બાદશાહ ગ્રીસ રાજ્ય ઉપર ચઢીઆવ્યો હતો, ત્યારે હિન્દુ લશ્કરો રૂનાં કપડાં અને ધનુર્બાણ લઇને તેની સાથે ગયા હતાં.†

જે વેળાએ ગ્રીક બાદશાહ શીકંદરની જોડે ઇરાનના બાદશાહ દેહાયુસની સાથે લડાઇ થઇ હતી, તે વેળાએ હિન્દુ યોદ્ધાઓ તેના લશ્કરમાં હતા.×

---

* (Cyazares) ઇસવીસનની પહેલાં ૬૨૫ માં એટલે ૨૫૨૮ વર્ષની પહેલાં ગાદી ઉપર બેઠો હતો.

‡ Cyrus.

† Heerobotus Transcted by bary 1848 p. 434 સુતરાઉ કપડાં પહેરવાં, ધનુર્બાણ ધારણ કરવું એ હિન્દુસ્તાનના લોકોનો વપરાસ હતો ખરો.

× એરીયન હીસ્ટરી રૂકની બનાવેલી પ્રકરણ ૩ જું પાર્ત ૧૧ થી ૧૩.

એક હિન્દુ રાજાએ* સિરિયાના આન્તિયોકસને† લખી મોકલ્યું હતુ કે થોડોક મીઠો દારૂ. કેટલાક સુકા ઉદુમ્બર અને એક ગ્રીક પંડિતને મોકલજો. તેના જવાબમાં આન્તિયોકસે લખ્યું કે "હું ઘણો દારૂ અને ઉદુમ્બર મોકલી શકું છું, પરન્તુ ગ્રીક પંડિતને વેચવાનો નિયમ નથી×

સિરિયા દેશમાં હાયેરપોલિસ શહેરમાં એક દેવીની પ્રતિમા હતી. હિન્દુઓ તેને નાના પ્રકારનાં રત્નો ભેટ આપતા હતા. ત્યાંની દેવદેવીની મૂર્તિઓના આકાર ઉપર વિચાર કરીને જોવાથી હિન્દુઓ ત્યાં આવતા હતા એવું કહી અસંભવ જણાતું નથી. એ દેવીની આગળ એક દેવની મૂર્તિવાળી દેવીની પ્રતિમા હતી, તેમાં દેવ વૃષ એટલે સાંઢ ઉપર બેઠો હતો અને દેવી સિંહ ઉપર બેઠી હતી.‡

હવે પ્રાચીન ગ્રન્થમાંથી લખાણ મળે છે કે, ઇમિલીસનની આરતની પહેલાં કેટલાક હિન્દુઓ સ્વદેશ છોડીને આરમનિઆમાં જઇને વસ્યા અને ત્યાં પીતળની દેવમૂર્તિ સ્થાપી. ત્યાંના ખ્રિસ્તીઓની જોડે તેમની મોટી લડાઇ થઇ હતી અને તેઓએ હાર ખાધી. બન્ને

× Atheneus lited in the Universal History. Vol. 10 Chapter 31 p. 100,

* એનું નામ અમિત્ર ચેદિમ લખેલું છે. આ શબ્દ અમિત્રઘાતનો અપભ્રંશ હોવો જોઇએ. પુરાણમાં આ રાજાનું નામ મળે છે.

† Antiochus.

‡ Lucian lited in the Universal History Vol. 2 p. 284.

ગાજુનાં ૧૦૩૯ માણસો રણભુમિમા મરણ પામ્યા હતા તેઓની કબર ઉપર ત્રણ જાતના અક્ષરો આ લડાઇના તાત્પર્યને માટે લખેના હતા ખ્રિસ્તીઓએ હિન્દુઓના મંદિરો ભાગીને ખરાબ કર્યા, ૭ બ્રાહ્મણો તેમને રોકવા ગયા હતા તેઓ તેજ ઠેકાણે મરણ પામ્યા સેન્ટગ્રિગારિ નામના પાદરીએ ઘણા જબરજસ્તીથી એક દહાડામા નાના મોટા સર્વે મળીને ૫૦૫૦ માણસોને ખ્રિસ્તી કર્યા હતા અને કેટલાક દુષ્ટની સાથે બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ધર્મ સાચવવા માટે નિદઢ નિશ્ચય કર્યાથી ત્યાથી રાજાએ તેઓને કેદખાનામા પુરીને માથા મુડાવ્યા *

પાંડય રાજ્યના એક રાજાએ રોમના બાદશાહ આગસ્ટસની જોડે મિત્રતા સ્થાપવા માટે બે વાર દૂતો મોકલ્યા હતા ૧૯૦૦ વર્ષની પહેલા દૂતો રોમમા જઇને તેને મળ્યા હતા અને ત્યારપછી છ વર્ષ બીજી વારના દૂતો સેમસ બેટમા જઇને મળ્યા હતા સિરિયા દેશના દમિષ્ક નગરના રહેવાસી નિકોલસ નામના પ્રખ્યાત ઇતિહાસ લખનારે તેઓના ત્રણ જણની જોડે વાતચિત કરી હતી ત્યારપછી રસ્તામા આવતા આવતા તેઓમાથી કેટલાકનુ મરણ નીપજ્યુ હતુ તેઓના સબધમા પણ આવુ લખાણ મળે છે કે હિન્દુ રાજાના દૂતની જોડે ગ્રીક ભાષામા લખેલો એક પત્ર મોકલ્યો હતો તેમા આવુ લખ્યુ હતુ કે, હુ છસો રાજાનો અધિપતિ છુ, આપની જોડે મિત્રતા કરવાની મારી ઇચ્છા છે, હુ સર્વ રીતે સુહ્રદના વિષયમા આગથી બનતો શ્રમ કરીને આપના તરફનુ કામ કરવાને રાજી છુ. આઠ હિંદુ ચાકરોના શરીર ઉપર સુગધી ચોપડીને મહારાજા આગસ્ટ-

*The Journal of Royal Asiatic society of Bengal Vol. 5 p 331-339.

સની આગળ ભેટ લઇ ગયા હતા. તે ભેટની વસ્તુના વર્ણનમાં મોટા મોટા જરાયુજ સર્પ અને દશ હાથ લાંબો અખંડ સર્પ, ત્રણ હાથ લાંબા નદીના કાચબાઓ અને મોટામાં મોટાં તિનરપક્ષિઓ હતાં. દૂતોમાં એક બ્રાહ્મણ હતો, તે એથેન્સમાં અગ્નિમાં બળીને મુવો હતો. તેની કબર ઉપર આવું લખેલું હતું કે, "બાર્ગોસાના રહેવાસી જર્મનો ચાગમ* નામનો હિન્દુ આ ઠેકાણે રહેલો છે; તેણે પોતાના દેશની રીતિ પ્રમાણે પોતે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો છે.‡

ઉપર લખેલા વૃત્તાન્તપરથી અને ઉપર લખેલા આન્તિ ઓકસની પાસેથી ગ્રીક પંડિતને મોકલવાનો પત્ર લખ્યો હતો, એ ઉપરથી તેમજ બીજાં કેટલાંક પ્રમાણો ઉપરથી આવું સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન હિન્દુઓ ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ કરતા હતા.

ટ્રેજન નામના રોમના બાદશાહે જૂદા જૂદા દેશોમાં વિજય કર્યા પછી હિન્દુ રાજાઓએ તે વિષયમાં પોતાનો ઉત્સાહ તથા અભિનંદન જણાવવા માટે તેની આગળ દૂત મોકલ્યા હતા†

આરિમિનિયન નામના રોમના રાજાએ તાતમોરનો જય કર્યાથી હિન્દુઓએ તેની આગળ રાજદૂત અને ઘણી કીંમતી ભેટ મોકલી હતી અને જે વેળાએ તે મોટી ધામધુમથી પરમશોભાકર જયોત્સવની તૈયારી કરી રાજધાનીમાં પહોંચ્યો હતો, ત્યારે હિંદુઓ આનંદો-

---

* બ્રાહ્મણનું નામ જર્મનોચાગમ લખેલું છે, એશર્મણાચાર્ય તથા તેના જેવો બીજા શબ્દનો અપભ્રંશ થયો હોય.

‡ Strado city in the Universal History Vol 10 p. 101-102. T. R. A. S. No. 6 p. 200.

† The Universal History Vol. 10 p. 104.

ત્સાહ પ્રકાશ કરવા માટે ત્યાં ગયા હતા.*

આવો આભાસ મળે છે કે હિંદુસ્તાનના બે મંડળેશ્વરોએ ઍ-ન્ટો કાર્તીસિયન અને મેક્સિમિયન નામના રોમના રાજાઓનો આશ્રય લીધો હતો. † અને આવો પ્રમાણિક ઇતિહાસ પણ મળે છે કે સિંહલના રાજાએ ક્લાડિયસ નામના રોમના ચક્રવર્તિની આગળ દૂત મોકલાવ્યો હતો.

જે રાજાઓ કાનસ્ટાન્ટાઇન નામના રોમના રાજેશ્વરની જોડે મિત્રતાઇ કરવા માટે તેની આગળ રાજદૂતોની સાથે ઘણી કીંમતી ભેટો મોકલી હતી, તેમાં હિંદુરાજાઓ પણ હતા. એ શિવાય બીજા પણ પ્રમાણ મળે છે કે હિંદુસ્તાનના રાજાએ તેને ઘણીજ આશ્ચર્ય કારક વસ્તુઓ ભેટ મોકલી હતી.‡

એ શિવાય હિંદુસ્તાનના રાજાઓએ મેન્ટનાઇનસ ,પાયસ, થિઓડોર સિયેટા, ડિરોકલાઇયસ અને જસ્ટિનિયન નામના રાજાઓની આગળ દૂતો મોકલાવ્યા હતા.[1] અને ઇસવીસનની પહેલી સદીમાં હિંદુસ્તાનના જ્યોતિષો રોમ નગરમાં જઇને નસીબ અને ફલાફલ ગણવામાં લાગેલા હતા.[2]

* The Universal History Vol. 10. p. 104–105.

† એજન પુસ્તકનાનું પાનુ ૧૦૫.

‡ The Universal History Vol. 10 p. 051p p. 104–107.

[1] એજન.

[2] Tuvenal's Series Sat 6.

આવી રીતે વિક્રમાદિત્યના સંવતની પહેલા છસો વર્ષ ઉપર હિન્દુઓ રોમમાં જતા હતા. તેનાં કેટલાંક પ્રમાણો ઇતિહાસમાંથી જડે છે. એ સિવાય ૨૧૦૦ વરસની પહેલાં આફ્રિકા ખંડના કાર્થેજ દેશમાં જતા હતા, અને ત્યાંના માણસોની સાથે તેઓનો વેપાર રોજગાર ચાલતો હતો. ઇસ્વીસન ૨૫૧ ની પહેલાં સિસિલિ બેટમાં રોમનો સેનાપતિ મેટેલસ સિલર અને કાર્થેજ્યનો સેનાપતિ અસડ્રુવાસની લડાઈ થવાથી કાર્થેજ્યન લોકોની બહુ હાનિ થઈ હતી, અને તેમાં કેટલાક હિંદુસ્તાનના હાથીઓ અને હિંદુ માહાતો માર્યાગયા હતા.તથા પકડાયા હતા. એ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુ માહાતો આફ્રિકા અને યુરોપમાં જઇને રહેતા હતા, તેમાં સંદેહ જણાતો નથી ‡ પ્લિનિ નામનો રોમન વિદ્વાન ૨૫૯ લખી ગયો છે કે, કાર્થેજ્યન લોકો હિંદુસ્તાનના વેપારમાં ભાગ લઇને કેટલાંક અમૂલ્ય પદમરાગ મણિઓ મેળવ્યા હતા.×

આ વિષયમાં બીજો એક ઘણો આશ્ચર્યકારક ઇતિહાસ મળ્યોછે. ઇસ્વીસનની ૬૦ વર્ષ પહેલાં એટલે આજથી ૧૯૫૩ વર્ષની પહેલાં કેટલાક હિંદુ વેપારીઓ વહાણમાં બેસીને યુરોપખંડના જર્મનીના દરિયામાં પહોચ્યા હતા અને ત્યાંથી ભાગેલા વહાણમાંથી જર્મનીના કિનારા ઉપર ગયા હતા, અને સુયેવિયા દેશના રાજાએ તેઓને રોમના રાજપ્રતિનિધિને સોંપ્યા. ભૂમંડળમાંની બીજી કોઇ જાતિએ વહાણમાં બેસીને આવી લાંબી મજલ કાપી નથી. ફિનિસિયાના પ્રખ્યાત હિંમવાન વહાણના વેપારીઓ પણ સ્વદેશમાંથી આવી રીતે

‡ The Universal History Vol. 17 p. 551-551
× The Universal Vol. 17 p. 529અને નોટસ.

દૂર દેશમાં પહોચી શકયા નહોતા ! આ પરમ પ્રયોજનીય ઇતિહાસના પ્રમાણમાં કઇ પણ આપત્તિની સૂચના થતી નથી એટલા માટે તે ઓ ઉત્તરમાંથી અતરીપ તથા ઉત્તર મહાસાગરમાં થઇને રૂપ તા તાર કરીને ત્યા ઉતરવાની સભાવના છે કે નહિ અને આ મહા હિમ્મતવાન હિંદુ વેપારીઓ એ ભૂવન વિખ્યાત કોલબસ અને વ. સ્કોડિ ગામની પેઠે અતુન યશના પાત્ર થઇ શકે કે નહિ તેનો વા ચનારે વિચાર કરવો ‡

ઇસ્વીસનની ત્રીજી સદીના પહેલા ભાગમાં ભારતના ઘણા મા ણસો મિસરની રાજધાનીમાં જઇને રહ્યા હતા ઇસ્વીસનની પાચમી સદીમાં સેવેટ્સ નામના એક રોમન વિદ્વાને એલેક્ઝાન્ડ્રીયામાં પોતાને ઘેર કેટલાક બ્રાહ્મણોની જોડે વાતચીત કરી હતી અને તે ઓએ પણ ઘણુંજ સૌન્દર્ય અને સન્માન બતાવ્યુ હતું ચોખા અને ખજુર એ તેઓની ખાવાની વસ્તુ હતી અને તેઓ પાણી પીતા હતા તેઓના વ્યવહારના વિષયમાં આવુ એક પરમ કૌતુક નજર આવેછે. પરમ શોભાવાળી હવેની જોવાને માટે ત્યાના લોકો ઘણાજ ઇચ્છા રાખતા હતા તે છતાં પણ તે કઇ જોતા નહોતા *

નોનસ નામનો એક મિસરનો કવિ કે જે પાચમા શૈકાના આરભમાં થયો છે તેણે પોતાના કાવ્યમા લખ્યુ છે કે હિન્દુઓને સમુદ્રની મુસાફરી કરવાનો ઘણોજ અભ્યાસ છે અને સ્થલ યુદ્ધ કરતાં સમુદ્રની લડાઇ કરવામાં તેઓની ઘણીજ બહાદુરી છે મી એમ એચ વિલ્સને તે કાવ્યનો તાત્પર્ય પ્રકાશ કરીને લખ્યુ છે કે

---

‡ Tacitus Translated by Morphy 606

* Asiatic Researches Vol 10 p 110-111.

ઇસ્વીસનની પહેલી સદીના આરંભમાં આરબ અને હિંદુઓનાં વહાણુ મિસરમાં વેપારને માટે જતાં હતાં તેમાં સન્દેહ નથી*

ભારતવર્ષે ભૂમંડળની જ્ઞાત અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરી છે એટલું હિત કર્યું છેજ એમ નથી પણ આપણા દેશના માણસો સિંહલ જાવા અને બાલિદ્વીપમાં વસીને ત્યાં સુધારાનો આરંભ કર્યો છે. સિંહલમાં એટલે લંકામાં ધર્મ પુસ્તકો જે પાલિભાષામાં લખેલાં છે, તે ભારતવર્ષથીજ લખાયલાં છે. સિંહલનો રાજવંશ બંગાલી છે. બાલિદ્વીપમાં હજી પણ હિંદુ દેવદેવીની મૂર્ત્તિયો છે, અને તેઓની પૂજા થાય છે, અને ત્યાં જે કવિભાષા ચાલે છે તે પણ સંસ્કૃતમાથી ઉત્પન્ન થયલી છે. પ્રાચીનકાલમાં સિંહલ અને ભારતસાગરના બેટોમાંથી વહાણુમાં મોતી, તજ, લવિંગ, એલચી વગેરે લઇને આવતા હતા અને પછી હિંદુઓ પશ્ચિમદેશમાં યુરોપમાં મોકલતા હતા. આવી રીતે તેઓના સમુદ્રના વ્યાપારથી યાહુદી, ફિનિસી, ગ્રીક, રોમન વગેરે ઘણીક જાતિઓને લાભ થતો હતો. હાલમાં સુધરેલી જાતિમાં સુતરાઉ કપડાનો ઘણો ઉપયોગ થાયછે, તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન હિંદુસ્તાન છે. બધાએ કબૂલ કરે છે કે, સુતરાઉ કપડાની જન્મભૂમિ ભરતખંડ છે. જે ઋગ્વેદ અંગ્રેજોના કહેવા પ્રમાણે ઇસુખ્રિસ્તના જન્મવાના ૫૦૦૦ વરસ પહેલાંનો છે, તેમાં પણ સંચામાં ચડેલા સુતરાઉ કાપડનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. ટુંકામાં તે વેળાના કાળમાં પણ આપણા દેશમાં રૂના કપડાનો વેપાર ચાલતો હતો.‡ એના શિવાય ગ્રીક

* Asiatic Researches Vol. 17 p. 619–620.

‡ India is according to our knowledge, the acetedited birth-place of cotton manufacture. In

રોમન વગેરે જાતિયો હિંન્દુસ્તાનના રહેવાશી મારફતે રેશમનાં લુગડાં મેળવતા હતા તેનાં ઘણાં પ્રમાણ મળ્યા છે. રેશમની ઉત્પત્તિ ગમે તો ચીન હો અથવા હિંદુસ્તાન હો, પણ યુરોપની પ્રાચીન સુધરેલી જાતિયો આપણા દેશમાંથી પટવસ્ત્ર મેળવતા હતા તેમાં તો કંઇ સંદેહ નથી. ભારતવર્ષ ઘણુંકાળ સુધી ઘણુંખરા સુધરેલાં નગરમાં રૂ અને રેશમી- કાપડ મોકલતું હતું.

---

one of the hymns of the Rigveda said to have been written fifteen centuries before our era, reference is made to cotton in loom there, at which early date therefore it must have acquired some considerable footing. T. R. Asiatic So. Vol. 17 p. 347.

प्रकरण १६ मुं.

જાવા બેટમાં હિંદુજાતિની વસતીનાં ચિન્હો.

કેવળ ભરતખંડ જ હિંદુઓનું વસ્તિ સ્થાન નથી. પ્રાચીનકાલમાં હિંદુઓ ભારતવર્ષ શિવાય બીજા દ્વીપ, ઉપદ્વીપ વગેરેમાં રહેતા હતા તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે. ભારતસાગરમાંના જાવાદ્વીપ અને બાલી બેટના ઉપર જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ ઉપલા સ્થળોમાં હિંદુ જાતિના સ્પષ્ટ વસ્તિનાં ચિન્હ મળે છે. જાવા બેટમાં ઠેકઠેકાણે હજી પણ હિંદુઓનાં પ્રાચીન દેવમંદિરો અને જૂદે જૂદે ઠેકાણેથી દેવતાઓની મૂર્તિઓ નજરે પડે છે. યુરોપનો એક વિદ્વાન ઉપલા બેટોમાં રહીને ત્યાંના પ્રાચીન વૃતાન્ત જાણવા માટે નાના પ્રકારની શોધ કરતો હતો. તે ત્યાંના જંગલમાંના પ્રાચીન મહેલો અને મકાન જોતો ફરતો હતો. એવી રીતે તે જંગલમાં ભાગેલાં ઘરો જોતો જોતો એક પહાડની ગુફામાં જઇ ચઢયો. ત્યાં તેણે દીઠું કે એક પથ્થરના બનાવેલા અતિ જૂનાં મંદિરમાં એક પથ્થરની ૭ હાથ લાંબી શક્તિની મૂર્તિ પથ્થરની શિલા ઉપર દીઠી. અને તે દેવીના પાંચ હાથમાં શંખ ચક્રાદિ પાંચ પ્રકારનાં હથિયારો છે. બીજા હાથવતે એક અસુરના વાળ પકડેલા દીઠા. જે યુરોપિયને જંગલમાં દેવીની મૂર્તિ જોઇ હતી તે આપણા દેશનાં દેવદેવીનાં લક્ષણ સારી પેઠે જાણતો હતો. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, "મેં જે મૂર્તિ જંગલમાં જોઈ છે તે હિંદુઓની સ્થાપેલી તથા પ્રાચીનકાલમાં હિંદુઓ આ ઠેકાણે તે દેવીની પૂજા કરતા હતા તેમાં કંઇ પણ સંદેહ નથી." ત્યારપછી તે ફરતો ફરતો બીજા એક આશ્ચર્ય ભરેલા ભાગેલા

વર તરફ ચાલ્યો, અને તેમા પ્રવેશ કર્યોતો ગણેશની મૂર્તિ જોઇ એ મૂર્તિ પણ પથ્થરની હતી તેમા વિશેષ એટલોજ ફરક હતો કે આ પણા દેશના ગણેશની મૂર્તિને ઉંદરના વાહન ઉપર બેસાડેલી હોયછે પણ જાવાના ગણેશની મૂર્તિ તેવી નહોતી ફકત એક મોટા પથ્થર ઉપર મૂકેલી હતી ગણપતિનુ આવુ સ્વરૂપ જોઇને ઉપલો અંગ્રેજ થોડો દૂર ગયા પછી બીજી એ જગા પર પ્રાચીનકાલના કોઇ રાજાની એક આશ્ચર્યકારક પથ્થરની મૂર્તિ જોઇ તે ક્યા દેશના રાજાની મૂર્તિ છે તે નક્કી કરી શક્યો નહિ, પરન્તુ તે જાવા બેટના હાલના માણસના જેવી મૂર્તિ નહોતી, એમ નિશ્ચય થયુ ઉપરે મુસાફર ત્યાંથી જરા દૂર ગયો તો ત્યા નાના પ્રકારની બુદ્ધ દેવની આકૃતિ જોઇ, અને ત્યા વળી એક જૈનના સાધુની મૂર્તિ જોઇ, અને ત્યાથી તે પ્રબનન* નામના પહાડની તળેટી ઉપર આવ્યો પછી તેણે જગતમા અતિ મનોહર દેવપુરીના ખંડેરો જોયા એ વિરાગ પુરીના ખંડેરો એવા તો જીર્ણ થઇ ગયા હતા કે તેની ભીતોનો ચુનો તથા પથરો નીકળીને પડી ગયલા હતા તથી તેનો સ્પષ્ટ આકાર જણાતો ન હોતો તથાપિ એ મુસાફરે એની બાંધણીની કળાની કુશળતા વગેરેની પરીક્ષા કરીને નિશ્ચય કર્યો હતો કે એ કોઇ પ્રાચીન હિંદુ રાજાએ મનાવેલુ દેવાલય હોવુ જોઇએ એ જગામા તેણે ઠેકઠેકાણે બીજા ઘણા દેવળો, દેવમંદિરો અને પ્રાચીન શહેરના ખંડેરો જોઇને પોતાના માર્ગદર્શકથી શિવચંડીની પુરી નામના એક આશ્ચર્ય ધરાવાળા

* અંગ્રેજો એને પ્રામ્બાનું નામથી ઓળખે છે

† જાવા બેટમાંના પ્રમ્બનન નામની જગા પરની ટેકરી જમાએ ૫૦ થી વધારે મંદિરો છે

શહેરમાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ઘણોજ સુંદર રસ્તો જોયો. તે ધણીક જગાએ સારા પથ્થરથી બાંધેલો હતો. આવી રીતે ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં મેજર કરનલ યસ નામના અંગ્રેજે ઉપર લખેલા શિવ ચંડિના મંદિરની વાત લખી હતી. એ શિવચડીના મંદિરની આગળ બીજા એક જગલમાં બે અદ્ભુત પથ્થરની મૂર્તિ જોઈ જેના એક હાથમાં નાગ વીંટાયલો હતો અને બીજા હાથમાં બીજો એક નાગ ડંખ મારવાને તૈયાર હતો. એ મૂર્તિનું શરીર નાના પ્રકારના વસ્ત્રાલંકારથી શોભાયમાન હતું અને તેની પાસે એક હથિયાર પડેલું હતું. જે ગામમાં એ શિવમંદિર હતું, તેને થોડે છેટે એક પથ્થરના અપૂર્વ કીલ્લાના જેવું જણાતું હતું તે કીલ્લો આગલા શિવચડિની પુરીનો ઘેરાવાની દીવાલ હતી. તેમાં કંઇ પણ સંદેહ જણાતો નથી. એ ભીંતની બહારના ભાગમાં જૈન અને બૌદ્ધની મૂર્તિઓ જ્યાં ત્યાં પડેલી જોવામાં આવતી હતી, પરંતુ પુરીમાં તે દેશની કોઇ જાતના મંદિરમાં દેવમૂર્તિ જોવામાં આવી નહિ. એ ઉપરથી પેલા અંગ્રેજે ધાર્યું કે બીજા કોઇ ધર્મના માનનારાઓ આગળના હિંદુઓની દેવમૂર્તિઓની યાદી કરી લેવાથી સઘળા મંદિરમાં મૂર્તિ નથી અને દેવાલય ખાલી પડેલાં છે. વિશેષ કરીને શિવચંડિના નામથી આ શહેર ઓળખાય છે, તેથી કોઇ દેવળમાં શિવચંડિની મૂર્તિ હોવી જોઇએ. પરતુ બીજાં હજારો ચિન્હો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વકાળે આ ઠેકાણે હિંદુઓનું રાજ્ય હોવું જોઇએ. અને તે વેળાએ શિવ, કાળી વગેરે ઘણાક હિંદુઓના દેવદેવીઓની પૂજા થતી હશે. એ શહેરમાં હિંદુના દેવદેવીની મૂર્તિ જણાતી નહોતી. પરંતુ તેના નામથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે એક વેળાએ ત્યાં હિંદુજાતિની વસ્તિ હતી. શિવચંડીની પુરીની પછવાડે જતાં જતાં પેલા અંગ્રેજે ઘણાંક મકાનો અને મંદિરાદિ જોયાં

અને ત્યા એક હાથમા કમળ લીધેલી સ્ત્રીની મૂર્તિ જોઇ અને તેની પાસે શિવલિંગ જોઇને અજાયબ પામ્યો આ હાથમા લીધેલા કમળવાળી સ્ત્રી કદાચ લક્ષ્મી અથવા સરસ્વતી હશે ત્યાર પછી મુસાફર કાળી નદીપાર થઇને કેટલીક જગાએ ફર્યો રસ્તામા નાના પ્રકારના ઘરો અને મદિરો જોયા અને ઠેક ઠેકાણે જૈન અને બૌદ્ધની પ્રતિમા જોઇ કાળી નદીના કિનારા ઉપર એક ઉચુ ભાગેલુ મંદિરનું શિખર હતું તે જોયુ તેના પથ્થર વીખરાઇને પડી ગયેલા દીઠા અને આસપાસ બીજા ઘરો ભાગીને જમીન દોસ્ત થયેલા દીઠા ત્યા એક મોટુ ઘર જોવામા આવ્યુ તેના પથ્થરો આસપાસ પડેલા દીઠા તે ઉપરથી અનુમાન કર્યું કે એ રાજમહેલ હોવો જોઇએ આવી રીતે ખડેરો જોતો જોતો તે ધીરે ધીરે એક મદિરની આગળ આવી પહોચ્યો ત્યા આવીને જુએ તો તે મદિરના ઉપલા ભાગમા રગ લગાડેલુ જોયુ પછી તે પાસે જઇને જોયુ તો તે દેવનાગરી અક્ષરથી સસ્કૃતમા લખેલુ જોયુ એ નાગરી અક્ષરોની નકલ કરી લીધી એ મદિરની પાસે યજ્ઞ કરવાનો કુડ અને દેવાર્ચન કરવાની જગા દીઠી અને થોડે છેટે એક ધ્યાનમા લાગેલા જૈન સન્યાસીની પ્રતિમા જોવામા આવી જોનારે આ ઠેકાણે બીજા જે જૂના દેવળો અને ભાગેલા દેવમદિર જોયા હતા તે બધા ઘણી કારીગરીથી બનેલા હતા તે ઘણી મહેનતે અને ઘણી ચતુરાઇથી કરેલા હોવા જોઇએ એવી તેની ખાતરી થઇ ત્યાર પછી તે નાના નાના નાળાઓ વટાવીને બીજા એક દેવ મદિરમા પહોચ્યો ત્યા જગલી ઝાડથી આખુ મદિર ઘેરાયલુ દીઠુ તેમા પેશીને જોયુ તો જણાયુ કે આગળથી મદિરનો ઘણોખરો ભાગ ખરાબ થઇ ગયો હતો પેલા અગ્રેજે દેવમદિરની આવી હાલત જોઇને મનમાને મનમા નક્કી કર્યું કે કોઇ

અદૃશ્ય લોકોએ ઉપના દેવમંદિરનો નાશ કરવા માટે આગ લગાડી હોવી જોઇએ ત્યાર તે કાળાસારી નામની જગાપર ગયો ત્યા તેણે નાના પ્રકારના દેવાલય અને દેવમંદિર દી । કાળીસારીમા પણ તેણે બીજુ એક આગથી બળેલુ દેવમંદિર જોયુ અને એ બ બેના મંદિરમા એક ગંધર્વતીના હાથમા ફુલનો ગોટો જોઈને આ શ્ચર્ય બન્યા કાળીસારીના એક સ્થાનમા તેણે એકાવન હજાર મંદિરવાળુ એક આશ્ચર્ય કારક દેવાલયની કહેણી સાભળીને તેની શોધ કરવા નીકળ્યો પછી તેણે ઘણા દેવમંદિર અને મહેલાદિ જોયા મનીમારીના એક મોટા દેવાલયની ચારે બાજુએ પથ્થરની જારી દિવાલ જોવામા આવી અને તેની પાસે એક ખાઇ પણ હતી એ દેવાલયને વીટાયલી ખાઇ દીવાલની અંદરના ભાગમાં ખોદેલી જણાઇ તેથી તેણે ધાર્યુ કે એઇ દેશીપર રાતુથી મંદિરનો નાશ થતો અટકાવવા માટે આમ કરેલુ હોતુ જોઈએ મનીમારીના આ અદ્ભુત દેવાલયના જેવુ આખા જાવા બેટમા બીજુ એક નહોતુ તે હિ દુકીર્તિનો આશ્ચર્ય નમુનો હતો જાવા બેટના આ પ્રાચીન દેવાલયો દેવમંદિરો અને નાના પ્રકારની દેવમૂર્તિઓ જોઇને પેલા મુસાફરે ધાર્યુ છે કે એ દેવમંદિર અને દેવ પ્રતિમૂર્તિ સ્થાપન કર્યા પછી કાળે કરીને બૌદ્ધ ધર્મના જુલમથી ખારી અવસ્થામા આવેલી જોઇ એ અને હિંદુઓ પછી બીજા બાલીમા ગયા હોવા જોઇએ આ સિવાય બીજી પણ પ્રકારે ઓળ જણાતો હતો પ્રાચીનકાળમાં જાવા બેટમા હિંદુઓની વસ્તી હતી તેના પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે અને ત્યાર પછીના બૌદ્ધના પ્રભાવ અને જુલમથી ઉપના બેટમાંથી હિંદુ ધર્મનો નાશ થયો હતો તે પણ ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે, કાર

ણ કે હિંદુઓના દેવમંદિરમાંની ઘણીખરી દેવમૂર્તિ ભાંગેલી, ખંડિત અને આગથી બાળેલી જણાય છે કોઈ મૂર્તિ ભાંગ્યા શિવાયની નથી. અને મંદિરો પણ ખરાબ કરી મુકેલા છે તે બધા જુલમના ચિન્હોજ જણાય છે બધી જગાએ જુલમનો થયેલો સ્પષ્ટ જણાય છે એથી સિદ્ધ થાય છે કે જાવા બેટમાં બોદ્ધનો વિસ્તાર થવા કેડે પ્રાચીન હિંદુ ધર્મનો નાશ થયો હતો અને બોદ્ધના જુલમથીજ હિંદુઓ બીજે સ્થળે ગયા હતા *

કરાંલ મેક્નઝીએ જાવા બેટમાંના જૂના દેવળો જોયા છે તેમ ત્યાંની ભાષામાં લખેલા હિંદુનામ અને હિંદુધર્મ સંબંધી કેટલાક પુસ્તકો એણે મેળવ્યા છે તેના નામ આવાં છે—અર્જુન વિજય કાલનાન નૃત્ય—દેવ ચરિત્ર ચરિત્ર વિવાહ, અર્જુનનું તપશ્ચર્યાનું વર્ણન નીતિશાસ્ત્ર ગાથા યાગન—શારીર વિદ્યા સંબંધી પુસ્તક ચરિત્ર વાતરસાય પન્નનું વર્ણનશાસ્ત્રનાસરિ—એક માન્ય ગ્રંથ પ્રબોધનિ ઔષધો—વૈદ્યક પુસ્તક એવી રીતે બીજા ઘણા પુસ્તકો તેણે જોયા હતા એ પુસ્તકો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જાવાબેટમાં એક વેળાએ હિંદુઓ વસતા હતા તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી હાલમાં ઉપલા બેટમાં ઘણા થોડા હિંદુઓ દીઠામાં આવે છે પરંતુ ત્યાંના જૂના દેવળો અને જૂના પુસ્તકો તથા આચાર વ્યવહાર અને રીતિ નીતિથી ઉપરના બેટમાં પ્રાચીન હિંદુઓ રહેતા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે હમણા જાવા બેટમાં જે લોકો રહે છે, તેમાં ઘણાખરા મુસલમાન ધર્માવલંબી અને કેટલા બુદ્ધમતને માને છે, પરંતુ હજીસુધી ત્યાં હિન્દુ-

* Asiatic Jaurnal Vol 2 p 15–37 132 and 356.

જાતિના કેટલાક આચાર વ્યવહાર ચાલે છે. ત્યાંનો રાજા અને રાજ કુટુમ્બમાંનું કોઈ પણ માણસ ગાયનું માંસ ખાતા નથી અને કેટલાક લોકો હજી સુધી અપરાધીઓને હિંદુઓની પેઠે સજા આપેછે. જાવાબેટના પૂર્વખંડના પહાડની પાસેના રહેવાશીઓમાં કેટલાકો હજી સુધી નાના પ્રકારની દેવમૂર્તિની પૂજા કરે છે.

प्रकरण १७ मुं.

પ્રાચીન વિદ્યામંદિરનો મહિમા.

પ્રાચીનકાળમાં રાજ્ય તરફથી મોટી પાઠશાળાઓ જૂદે જૂદે ઠેકાણે હતી. કાશ્મીરમાં સર્વથી મોટી વિદ્યાની ચર્ચા થતી હતી ત્યાં શારદામઠ નામની મોટી પાઠશાળાઓ તૈયાર થઇ હતી, પણ હાલ તેમાંની કંઈ પણ નીશાની મળતી નથી. પણ સારા ભાગ્યે ઇસ્વી સનની છઠ્ઠી સદીમાં ચીનનો બુદ્ધયાત્રી હ્યુએનથસંગ હિંદુસ્તાનમાં બુદ્ધ તીર્થ કરવાને તથા બુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે આવ્યો હતો. તેણે પોતાનો હેવાલ લખ્યો છે તેનું અંગ્રેજીમાં તેમજ ફ્રેન્ચમાં ભાષાંતર થયું છે તેમાં નાલન્દાની પાઠશાળાનું વર્ણન છે. વિષે તે નીચે આપવામાં આવે છે.

નાલન્દા ગયાની પાસે છે. એક કોઇ હાલના બડગાવને પ્રાચીન નાલન્દા કહે છે. ગમે તેમ હો, નાલન્દા બૌદ્ધોના પરમ પવિત્ર તીર્થસ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. લોકોમાં કથા ચાલે છે કે એ સ્થાનમાં "એક આંબાનો બગીચો હતો, કોઇ ધનવાન વેપારીએ એ બુદ્ધને આપ્યો હતો. બુદ્ધે એ આંબાના બગીચામાં કેટલાક કાળ ગાળ્યો હતો. કાળે કરી એ સ્થળમાં એક વિદ્યાલય સ્થાપન થયું. ભિન્ન ભિન્ન" સમયના ધર્મપરાયણ ભૂપતિઓની દાનશીલતાથી ધીરે ધીરે એ વિદ્યામંદિર ઉન્નત થઈ પડયું. નાલન્દાનું વિદ્યામંદિર એ સમય આખા ભરતખંડમાં સર્વથી ચઢીયાતું બૌદ્ધ વિદ્યાલય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. બૌદ્ધોના અઢાર ભિન્ન ભિન્ન મતનાં દશહજાર માણસો શ્રવણ અહિંયા રહીને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, દર્શન, વિજ્ઞાન ગણિત, સાહિત્ય અને વૈદકની ચર્ચા

કરતા હતા. મનોહર વૃક્ષ વાટિકા એટલે વાડીમાં આ મહા વિદ્યાલય પરિશોભિત હતું. છ ચારચાર માળની હવેલીઓમાં શિક્ષાર્થીઓ રહેતા હતા. જૂદા જૂદા વિષયપર શીખાડવા માટે એક સો ઓરડાઓ હતા. તે શિવાય શાસ્ત્રોને મળવા માટે વચ્ચમાં ઘણાંક મોટા મોટા ઓરડાઓ હતા. મહારાજ શિલાદિત્ય શિક્ષક અને શિક્ષાર્થીઓને ખાવાનું પેહેરવાનું અને ઔષધાદિ ખર્ચ પૂરો પાડતા હતા. નગરની ગડબડ અહિંઆંની શાન્તિભગ કરતી નહોતી, સંસારિક લાલચ તેઓની પવિત્રતા નાશ કરવાને સમર્થ થતી નહોતી. વિદ્યાર્થિયો આ પવિત્ર શાન્તિ નિકેતનમાં સ્વતન્ત્રભાવથી શાસ્ત્રની ચર્ચામાં કાળ ગાળતા હતા. નાલન્દાનું પવિત શિક્ષામંદિર કેવળ બહારની ખુબસુરતીનેજ માટે પ્રસિદ્ધ નહોતું પણ અન્દરના સૌંદર્યમાં પણ તેણે પ્રખ્યાતી મેળવી હતી. એના શિક્ષકો જ્ઞાનમાં અને અભિજ્ઞતામાં પ્રસિદ્ધ હતા. અને એના શિક્ષાર્થિઓએ શાસ્ત્રની ચર્ચા અને શાસ્ત્રીય વિચારમાં કુશળતાનો જમાવ કર્યો હતો. એ પ્રસિદ્ધ વિદ્યા મંદિરના મોટામાં મોટા અધ્યાપકનું નામ શીલભદ્ર હતું. એ કેવળ વયમાં વૃદ્ધ હતો એટલુંજ નહિ પણ શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં પણ વૃદ્ધ તરીકે સર્વની આગળ સન્માનને પાત્ર થયો હતો. સર્વશાસ્ત્ર તેના મોંઢે હતાં, એટલે તે સારી રીતે જાણતો હતો, અસાધારણ ધર્મપરાયણતાથી અસાધારણ, દુરદર્શિતાથી અને અસાધારણ જ્ઞાનથી તે વૃદ્ધ પુરૂષે નાલન્દાના પવિત્ર વિદ્યાલયમાં અલંકૃત કર્યો હતો.

ચીનનો યાત્રી હિઉમેનથસડ એ સમયે નાલન્દાની થોડે દુર હતો તેથી તે ભારતીની આ લીલા ભૂમિમાં જવાને નિમંત્રિત થયો. હિઉએનથસડ વિનમ્રભાવથી નોતરૂં ગ્રહણ કરીને નાલન્દામાં આવ્યો.

વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ સમયે બસો જ્ઞાનવૃદ્ધ શ્રમણોએ પોતાના પ્રસિદ્ધ અતિથિને યથાયોગ્ય માનપૂર્વક લીધો. એના પછવાડે ઘણા બૌદ્ધે, કોઇએ રેશમી છત્રી પકડીને, કોઇએ નિશાન ઉડાવીને, કોઇએ ગંભીર સ્વરથી અતિથિની પ્રસંશા ગીતિ ગાઇને તેને સેંકડો પરજ્જે મડીયાન કરી મુકયો. એવા આદર અને સન્માનની સાથે લઇને હિઉએનથસક વિદ્યાલયના અધ્યક્ષની પાસે આવ્યો. શીલભદ્ર આસન ઉપર બેઠો હતો. હિઉએનથસક વેદીની સામે આવીને વિનય નમ્રતાથી વૃદ્ધ પુરૂષને નમ્યો. ત્યારથી હેઉએનથસક શીલભદ્રની શિષ્યપંક્તિમાં દાખલ થયો. જે ચીનમાં સર્વથી ચડતો તત્ત્વવિદ્ તરીકે પુજિત થયો હતો, દેશ વિદેશમાં ફરીને જૂદા જૂદા વિષયમાં જ્ઞાન મેળવ્યું હતુ, તે આજ જ્ઞાન સંચય કરવામાટે ભારતીની એટલે સરસ્વતીની આ પવિત્ર લીલાભૂમિમાં ભારતના અજ્ઞાનવાન પુરૂષનો શિષ્ય થયો. વિદ્યાલયનો એક ઉત્કૃષ્ટ ઓરડો હિઉએનથસકને આપવામાં આવ્યો. દશ માણસો તેના કામમાં લગાડ્યા અને બે શ્રમણ રોજ સેવામાં નિયુક્ત થયા. મહારાજ શિલાદિત્યે તેના ખર્ચનો બોજો લીધો. હિઉએનથસકને સર્વના આદરને પાત્ર થઇને પાંચ વર્ષ સુધી નાલન્દાની વિદ્યાલયમાં રહ્યો. પાંચ વર્ષ સુધી મહા બુદ્ધિમાન શીલભદ્રના પાદમૂલમાં બેસીને પાણિનિનું વ્યાકરણ, ત્રિપિટક અને બ્રાહ્મણોનાં સર્વશાસ્ત્રો અધ્યયન કરીને જ્ઞાન મેળવ્યું. હાલ આ પવિત્ર વિદ્યા મંદિરનુ પૂર્વતન સૌન્દર્ય નથી, કાળના કઠોર ઘેરાથી, વિદેશીય આધિપત્યના પ્રભાવથી ભારતીની આ લીલાભૂમિ હાલ ભગ્નદશામાં પડી છે.

प्रकरण १८ मुं.

સંસ્કૃત ભાષાનું ગૌરવ.

જે તેજસ્વી બુદ્ધિના પ્રભાવથી ગણિત, અને રસાયણ ઉત્પન્ન થયાં છે, તેનાજ ગુણથી નવી વર્ણમાળા પણ ઉત્પન્ન થઈ છે. પૃથ્વીમાં ત્રણ વર્ણમાળા છે. ચીન દેશની, ફિનિસીયી, અને હિંદુસ્તાનની. ચીન દેશની વર્ણમાળા યાહુદી, મુસલમાન અને યુરોપખંડની જાતિયોમાં ચાલે છે. હિંદુસ્તાનની વર્ણમાળા હિંદુસ્તાનમાં, પૂર્વ ઉપદ્વીપમાં, ટીબેટમાં, સિંહલમાં અને બાલિદ્વીપમાં જોવામાં આવે છે. કંઠ તાલુ, મૂર્દ્ધા, દંત, ઓષ્ટ આવા ઉચ્ચારણના સ્થાનની ભેદવાળી વર્ણમાળાની ઉત્પત્તિ જેવી હિંદુસ્તાનમા વૈજ્ઞાનિક રીતિવાળી બનેલી છે તેવી બીજી વર્ણમાળા નથી, એ ઘણા લોકો કબૂલ કરે છે. આ ભાષાની રચના આશ્ચર્ય તરેહની છે. એ ગ્રીક ભાષા કરતાં વધારે સુંદર છે; લાટિન ભાષા કરતાં વધારે ભરેલી છે અને બન્ને કરતાં પણ એ અતિશય સુધરેલી છે. આવી રીતનું સર વિલિયમ જેન્સ સંસ્કૃત ભાષા સંબંધી લખે છે. આ પુરૂષને બીજી ઘણી પ્રાચીન તથા અર્વાચીન લોકોની ભાષાએ સારી આવડતી હતી. માટે તેનો અભિપ્રાય કબૂલ કરવા લાયક છે.

સંસ્કૃત એ અતિ પ્રાચીન અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ ભાષા છે. એ અપૂર્વ ભાષામાં ઘણા શબ્દો, ઘણા ઘણા ધાતુ, અનેક વિભક્તિ અને બહુ બહુ પ્રત્યયો છે; તેમજ એક શબ્દ અને એક ધાતુની સાથે જૂદા જૂદા પ્રત્યય અને જૂદી જૂદી વિભક્તિ જોડવાથી ઘણા ઘણા નવા શબ્દ અને ઘણાં ઘણાં નવાં પદ સિદ્ધ કરી શકાય છે. એવો કો-

ઇ અભિપ્રાય નથી કે જેનું વિવેચન એ ભાષામાં અતિ સુંદર રૂપે ના કહી શકાય, તેમજ એવો કોઇ વિષય નથી કે જેની રચના એ ભાષામાં સુચારૂ રૂપે થઇ શકે નહિ બહુ પ્રાચીન કાળથી ઘણા સુક્ષ્મ મુખ્ય પંડિતો નાના પ્રકારના વિષયો પર નાના પ્રકારના ગ્રંથો રચીને એ ભાષાને સ્વચ્છ, શુદ્ધ અને અલંકૃત કરી ગયા છે સંસ્કૃત ભાષામાં બે પદનો સંયોગ થયાથી પહેલાના, પછીના અથવા બંને અક્ષરોનું રૂપ કેવળ બદલાઈ જાય છે જે પ્રક્રિયાદ્વારાએ રૂપાન્તર સિદ્ધ થાય છે, તે પ્રક્રિયાને સન્ધિ કહે છે એ સંધિ પ્રક્રિયાથી ભાષાનું કર્ણ કઠોરપણુ દૂર થઇ મધુરતા ઉત્પન્ન થાય છે વળી એક બીજી પ્રક્રિયાદ્વારા અનેક પદને એકઠા મેળવીને એક પદ કરી શકાય છે એ અનેક પદને એકત્ર કરી એક પદ બનાવવાની પ્રણાલીને સમાસ કહેછે એ સમાસ પ્રક્રિયાદ્વારા સંક્ષિપ્તતા અને સુશ્રાવ્યતા સંપાદન થઈ શકે છે પરંતુ એમ કહેવાની સાથે એ પણ કબૂલ કરવું જોઇએ કે એવા સમાસ ઘટિત વાક્ય સર્વને એકદમ સમજવા મુશ્કેલ પડે છે અનેતેથી વાક્ય વાચતા અથવા સાંભળતાવેંતજ તેનો અર્થ સ્ફુરી આવતો નથી. એ સમાસ પદ્ધતિના યોગે ઇચ્છાનુસાર લાંબા પદની યોજના કરી શકાય છે પ્રાચીન ગ્રંથકર્ત્તાઓને એવા લાંબા સમાસ પ્રિય નહોતા, પરંતુ તે પછીના ઘણા ગ્રંથકારો ઘણું કરીને બહુ લાંબા લાંબા સમાસ કરવા લાગ્યા કોઇ કોઇ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય ગ્રંથમાં પણ વીસ વીસ પદ સુધીનું એક વાક્ય યોજેલું જોવામાં આવે છે.

તે ગમે તેમ છે, પરંતુ એ તો સ્પષ્ટજ છે કે સંસ્કૃત વૈયાકરણિયો સંધિ, સમાસ, પદસાધન અને પ્રકૃતિ પ્રત્યયના યોગે નવા નવા શબ્દ સિદ્ધ કરવાનો જે ઉત્તમ માર્ગ પ્રચાર કરી ગયાછે, તેના યોગે

સંસ્કૃત એક અદ્ભુત ભાષા બની રહેલી છે. એ ભાષામાં કાં સરળ કે કાં વક્ર, કાં મધુર કે કાં કર્કશ, કાં લલિત કે કાં ઉદ્ધત સર્વ પ્રકારની રચના સમાન સુંદર રૂપે રચી શકાય છે. સંસ્કૃત રચનાથી એવું અસાધારણ કૌશલ્ય પ્રદર્શિત થઇ શકે છે, તે જોતાં વિસ્મય પમાય

प्रकरण १९ मुं.

સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું શ્રેષ્ઠપણું.

રત્નઉત્પન્ન કરનારી ભારતભૂમિ પ્રાચીન કાળમાં કોઇપણ વિષયમાં અશ્રદ્ધાવાળી તેમજ તિરસ્કારને પાત્ર નહોતી. પ્રાચીન ભરખંડે રત્નો પ્રસવ કરીને પોતાની રત્ન પ્રસવિની નામનું સાર્થક કર્યું છે. ભારત વર્ષના આર્યો એ સમયે અસાધારણ તર્ક શક્તિવાળા, અસાધારણ શાસ્ત્ર જ્ઞાનવાળા, અને અસાધારણ બુદ્ધિવાન હતા. તેઓએ ઉપના બધા વિષયનો વિકાશ કરીને પૃથ્વીની સઘળી જાતિઓને તેમાં હરાવ્યા હતા. જે સમયે યુરોપખંડનો સુધારાનો ઉદ્દેશ કરનારૂ રોમ માતૃગર્ભમાં રહેલું હતું, તે સમયે પણ ભરતખંડની વિદ્યા અને સુધારાની જ્યોતિ ફેલાઇને આ ફેરફાર થનાર પૃથ્વીને ઝળકાવી મૂક્યું હતું. હિંદુસ્તાનના આર્યોની તરફથી શોધાયલા શાસ્ત્રો બીજા કોઇના ગુણથી ઉત્પન્ન થયા નહોતા. જ્યારે તેઓ પોતાની અસામાન્ય બુદ્ધિ માતાની ઓળખાણ આપતા હતા, ત્યારે પૃથ્વીની ઘણી ખરી તમામ સુધરેલી જાતિ અનાગત કાળગર્ભમાં છુપાયલી હતી એટલે તેનું અસ્તિત્વ નહોતું. પંચનદના પવિત્ર સરિત-કણુ-વાહિ-સિંધુ નદીના કિનારા ઉપર બેસીને મહર્ષિઓએ જે વેદ ગાન કરીને આર્યાવર્તને સ્વર્ગીય સૌંદર્ય રસમાં પરિપૂર્ણ કર્યું હતું, તે ઋગવેદના સમાન પ્રાચીન ગ્રંથ આ ભૂખંડની કોઈ પણ જગાએ જોવામાં આવતો નથી. ગ્રીસ દેશનો હોમર અને હિસિયડના રચેલા પ્રાચીન પુસ્તકોનો હમણા ઘણોજ ગૌરવ થાય છે, તે ઋગ્વેદી આગળ હાલનો તરીકે થયેલો જણાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પારસીઓના પેગમ્બર

જરતોસ્તની લખેલી અવસ્થા પણ ઋગ્વેદના પછીની સિદ્ધ થઇ છે જે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ભાષા શીખવાનું સર્વથી મોટામા મોટુ સાધનછે, તે શાસ્ત્રના રચનારાઓ પણ આર્યોના જરતા બીજી પૃથ્વીની કોઇ પણ જાતિ વધારે નિપુણતા તથા પ્રવિણતા દેખાડવાને સમર્થ થઇ નથી શબ્દ શાસ્ત્રના ઇતિહાસ ઉપર વિચાર કર્યાથી સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વીમા કેવળ બે જાતિઓ એક બીજાની મદદ થી ન્યાય અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રનુ અવયવ રચવામા સમર્થ થઈ હતી એ બે જાતિ ઓ પહેલા એક સ્થાનમા રહેતી હતી અને એક મૂળથી ઉત્પન્ન થઇ હતી તેઓ કાબુલ તરફ રહેતા હતા પછી કાળે કરીને તેઓ જૂદા પડ્યા તેમાથી એક ટોળુ યુરોપમા ગ્રીસ દેશમા જઇને વસ્યુ તે ગ્રીક અને બીજુ એક ટોળુ ભારતખંડમા પ્રવેશ કરીને નામથી ઓળખાવા લાગ્યુ હિંદુ જાતિ ॥ નામથી ઓળખવા લાગ્યુ ‡ સેમીટીક જાતિના આ રબ અને યાહુદીઓએ પોત પોતાના દેશમાં વ્યાકરણો કર્યા હતાં પરતુ તેઓ વ્યાકરણના વિષયમા ગ્રીકપંડિત એરિસ્ટોટલના કર્જમાં બધાયના છે વસ્તુત હિંદુ અને ગ્રીક પૃથ્વીની બીજી જાતિને વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપનારાએ છે આ વિદ્વાનનો આ ભાગ ગ્રીસ દેશમાથી યુરોપના બીજા સ્થળમા ગયો હતો જે ગ્રીક જાતિએ આખા યુરોપને વ્યાકરણનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે ગ્રીક જાતિને ભરતખડના વ્યાકરણની આગળ માથુ નમાવવુ પડયુ હતુ અતિ પ્રાચીનકાળથી ભારતવર્ષના આર્યો ભક્તિ રસથી રસાળ

‡ હિંદુ અને ગ્રીક એ મૂળ જાતિથી ઉત્પન્ન થયા છે તેના પુષ્કળ પ્રમાણો છે ખાતરીને માટે બનટીક મેક્સમુલર વગેરે ગ્રન્થો વાચવા

થઇને પિતાના આરાધ્ય દેવતાના ઉદ્દેશથી વેદગાન કરતા હતા વેદના સ્વરના ગ્રામના ઉપર તેઓની વિશેષ દૃષ્ટિ હતી વિશુદ્ધ સ્વરથી અને ઉચ્ચારણમા ફરક પડવાથી પોતાને પાપી સમજતા હતા આ કલ્પિત આશકમા જાગ્રત રહેવાથી આર્યોવે નો ઉચ્ચારણ વિશુદ્ધ રાખના માટે સર્વદા મત્રશીલ થઇ વૈયાકરણિય જ્ઞાનનુ તત્વ શોધવાને માટે યત્નાા રહેતા હતા વેદના બ્રાહ્મણ ભાગમા ઘણી જગાએ અવ્યય પદ વગેરે વ્યાકરણની સજ્ઞાનુ વર્ણન આપેલુ છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે શુક્લ યજુર્વેદથી માધ્યાન્દિની વાત્સરેરી શાખાના શતપથ બ્રાહ્મણના પા૧ા૧૩ા૧૮ મા એક વચન બહુ વચન અને છાદોગ્યા પાનેષત્ના ૧૩ા ૨૨ા ૩,૪,૫ મા સ્વર, ઉષ્મા સ્પર્શ વગેરે વર્ણ વિભાજક સજ્ઞાનુ વર્ણન છે પરતુ સામવેદ સહિતાને ગાનનારા મહર્ષિઓ વ્યાકરણમા બતાવેલા નિયમથી આરાધ્ય દેવતાની સ્તુતિ કરવામા પાઠા હટ્યા નથી

આની રીતે વે સ્વર ગ્રામના ઉચ્ચારણ પ્રસગથી વ્યાકરણ અનુશીલન કરવાનો આરભ થયો હતો પ્રાચીનગ્રીક જાતિમા વ્યાકરણ જ્યારે બાલ્યલીલા તરગમા નાચતુ હતુ ત્યારે આર્યોમા વ્યાકરણ કિશોરભાવ ત્યાગ કરીને યૌવનાવસ્થામા આવ્યુ હતુ ગ્રીસ દેશનો પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક પ્લેટો ક માત્ર વાક્ય સયોજક નામ (સજ્ઞા) અને ક્રિયાના વિષય જાણનો હતો તેના શિષ્ય આરિસ્ટોટલના કર્તા રાત્રના ઉપયોગી વ્યાકરણનુ જ્ઞાન પણ એ બે સજ્ઞામા બધાયલુ હતુ પછી અલકાર શાસ્ત્રના અનુશીલનના પ્રસગમા તેણે બીજી કેટલીક

ક પ્લેટો ઇ સ ની પૂર્વે ૪૨૮ મા મે મહીનામા જન્મ્યો હતો ઇસવીસનની પૂર્વ ૩૪૭ મા મરણ પામ્યો

સજ્ઞા વ્યાકરણમાં પ્રવેશ કરી. જીનો ડોટસના* પહેલાં સર્વનામનું અસ્તિત્વ નહોતું અને આરિસ્ટારકસ‡ ના પહેલાંના વિદ્વાનો ઉપસર્ગ સબંધી જાણતા નહોતા.

આવી રીતે વૈયાકરણિય દીક્ષનો ઘણો ક્ષણીક પ્રભાગ્રીસમાં ધીરે ધીરે ફેલાતો હતો ત્યારે આર્ય વર્તના મહર્ષિઓએ પોતાની બુદ્ધિથી તેની શોધ કરી હતી. પ્લેટોના પહેલાં આપિશાલી, ગાર્ગ્ય વગેરે ભરતખંડના પંડિતોએ વ્યાકરણમાં ઘણીજ કુશળતા દેખાડી છે. આપિશાલી પંડિતોના પછવાડે પાણિની થયો તેણે તો વ્યાકરણની પરાકાષ્ટા દેખાડીને પૃથ્વીના તમામ વ્યાકરણમાં આર્યના ઉપર શ્રેષ્ટતા સંપાદન કરી.§ એ સમયે જીનોડોટસ વગેરે યુરોપના વ્યાકરણોપદેશકો ભવિષ્યકાળના ગર્ભમાં નિહિત હતા. આરિસ્ટોટલે વચનનું વિભિન્નપણું ગ્રીસમાં પહેલું પ્રચાર કર્યું પરન્તુ અમે આરિસ્ટોટલના પહેલાં વેદના બ્રાહ્મણ ભાગમાં એ વિષયનું વર્ણન જોઇએ છીએ. આરિસ્ટોટલ કારકનો વિષય જાણતો નહોતો. પરન્તુ તેની પહેલાં સસ્કૃત વ્યાકરણમાં સમાસકારક વિષે બારીક રીતે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. જે આરિસ્ટારકસ ગ્રીસમાં ઉપસર્ગમાંનો સૃષ્ટા છે, તે આરિસ્ટારકના પૂર્વે મહર્ષિ કાત્યાયન પોતાના પ્રાતિશાખ્યમાં નામ આખ્યાન, ઉપસર્ગ

* ગ્રીક વ્યાકરણ વેત્તા જીનોડોટસ ઈ. સ. ની પૂર્વે ૨૮૦ માં હ્રસેમીના રાજ્યમાં હતો.

‡ આરિસ્ટારકસ ઇ. સ. ની પૂર્વે ૧૫૦ હતો.

§ આપિશાલી, કાશ્યપ, ગાર્ગ્ય, ગાવદ, ચાક્રવર્મણ, ભારદ્વાજ, શાકટાયન, શાકલ્ય, સેનક અને સ્ફોટાયન વગેરે કેટલાક વૈયાકરણિયો પાણિનીના પૂર્વે સમયના હતા.

વગેરે પદને દેખાડનારી સંજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છે આવી રીતે વ્યાકરણ વિજ્ઞાનના કોઇપણ ભાગ ઉપર નજર ફેંકીએ છીએ તે ભાગમા જ ગ્રીક જાતિના કરતા હિંદુ જાતિનું પ્રાચીનત્વ અને પ્રવીણપણુ જોવામા આવે છે પ્રો મોક્ષમૂલરે ગ્રીક દાર્શનિક પિથેગોરાનને વ્યાકરણના લિંગના નિર્ણય વિષયમાં હિંદુઓને પ્રાચીન કહ્યા છે તેના કહેવા પ્રમાણે પિથેગોરાસના પછી પાણિનીએ હિંદુઓમા પહેલા વ્યાકરણ સમ્મત લિંગ નિર્ણયના સૂત્રો પ્રગટ કર્યા છે

---

* પિથેગોરાસના સંબંધમા વિદ્વાનોનો મત ફેર છે કેટલાકો ઇ સ ની પૂર્વે ૪૭૦ માં હતો વળી કેટલાકો પિથેગોરાસને ઈ સ ની પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષનો બતાવે છે

प्रकरण २० मुं.

દર્શન શાસ્ત્રની શ્રેષ્ઠતા.

પૂર્વકાલે ગ્રીસમાં કેટલાંક દર્શનશાસ્ત્રોનો પ્રચાર થયો હતો. તેની સાથે ભરતખંડના દર્શનનું ઘણું મળતાપણું છે. જેમકે ભરતખંડના વૈશેષિક દર્શનનો બનાવનાર કણાદ ઋષિ ગતની ઉત્પતિ પરમાણુંથી ઉત્પન્ન થયેલી માને છે. પરમાણુ સર્વદા રહે છે. તેના મેળાપથી વસ્તુઓ બને છે. યુરોપમાં પણ પરમાણુ વાદ હમણા સર્વવાદિ સંમત થયેલો છે. મી. ડેલ્ટન નામના હાલના એક વિદ્વાને તે ફરી થી ફેલાવ્યો અને રસાયન વિદ્યાથી તે સિદ્ધ કર્યો છે. તે ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યો છે. તેના બેહજાર વર્ષ પહેલાં ભરતખંડમાં મહર્ષિ કણાદ આ મતને શોધનાર હતો. કઇ પણ સંદેહ નથી. પૂર્વ કાળે ગ્રીસમાં ડેમક્રિટિસ આવો પરમાણુવાદ પ્રકાશ કરી ગયો છે. કણાદની સાથે તેનો કેવો સંબધ હતો તેનો નિશ્ચય કરવો કઠણ છે. આ બેઉમાં કોણ કોની આગળ કરજદાર છે કે જૂદા જૂદા પોત પોતાના દેશમાં પોતપોતાનો મત ફેલાવ્યો તેનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી. ડેમક્રિટિસ ગ્રીસનો કણાદ અને કણાદ ભરતખંડનો ડેમક્રિટિસ છે.

હિંદુઓના અને ગ્રીસના દર્શનશાસ્ત્રનું ઐકય કરીને જોવાથી ગણાક વિષયમાં સરખાપણું જોવામાં આવે છે. વિશ્વકારણ, વિશ્વ સૃજન, સૃષ્ટિ અને પ્રલય, નિયતિ, જડ પદાર્થની નિત્યતા, એની જોડે મનનો સંબધ, પરમાણુવાદ, પરમેશ્વર સ્વાતંત્ર, એનાથી જડ અને જીવાત્માની ઉત્પત્તિ, પરમાત્મામાં જીવાત્માનો લય, પ્રાપ્તિ આ સઘળા વિષય વિષે હિંદુ અને ગ્રીક બેઉ જાતિના જૂદા જૂદા દર્શનમાં વિચાર ક-

રવામા આવ્યા છે એક ભાગમા મોટા વિષયમા ગૌતમ અને ગ્રીક પંડિત એરિસ્ટોટલના ન્યાયની અનુમાન પ્રણાલી એમ સરખી છે ગૌતમની સાથે મળતાપણુ એ છે કે તેની તર્ક પદ્ધતિમા પહેના પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ અવયવ નથી ટૂકામા એ બેનુ જેટલુ જોઇએ તે ટલુ જરૂર પણ જણાતુ નથી ગૌતમની અનુમાન પદ્ધતિને સુધારીને લીધાથી જેવી રીતનુ થાય છે એવુ આ ભાગમા એરિસ્ટોટલની અનુમાન પદ્ધતિમા છે તેના દર્શનમાં અને ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનમા પાણી માટી વગેરે મહાભૂત, ઇન્દ્રિય, જીવ, કાલ દિશા વગેરે વિષયો ઉપર વિચાર કરવામા આવેલો છે

આ વસ્તુથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી આ સાખ્ય મત એરિસ્ટોટલ અને લિઉકિપિયસ વગેરે ઘણા ગ્રીક અને રોમન દાર્શનિકોએ કબુલ કર્યો છે પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ ઘેનિજ ડાયાજેલિજ લિઉકિપિયસ, એનક્સિમિનિજ, હેરાક્લાઇટસ, હિસિયડ, અનિક્સિમેન્ડર એમ્પેડોક્લિજ, પાર્મેનાઇડિજ એ બધાઓએ કપિલ, ગૌતમ અને કણાદની પેઠે અનાદિ ઉપદાનનુ કારણ કબુલ કર્યું નથી ઇલિએટિક નામના સપ્રદાયની સૃષ્ટિ વિષયમા વેદાન્તિક મતના જેવા અભિપ્રાય દેખાય છે તેઓ કહેછે કે જગત જ ઇશ્વર છે, ઇશ્વરજ જગત છે

ભરતખંડના દાર્શનિકો જીવના બે શરીર માને છે, સ્થુલ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર સ્થુલ શરીરનો નાશ થયાથી જીવાત્મા સૂક્ષ્મ શરીર લઇને યોની ભ્રમણ કરે છે પ્લેટો અને બીજા ગ્રીક તથા રોમન દાર્શનિકો તેના જેવા અભિપ્રાય આપે છે તેઓ પણ કહે છે કે મૃત્યુના પછી જીવાત્મા એક સૂક્ષ્મ ઢાંકણમા ઢંકાઇને ફરતો ફરે છે

ગ્રીસના પિથાગોરાસનો મત વાચ્યાથી, હિંદુશાસ્ત્ર વાચના હોય એ એવુ જણાય છે જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે જીવને પુનર

યોનિમાં ફરવું તથા પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવીને ઈશ્વરમાં લય પામવાનું, દેવ તથા મનુષ્યના શિવાય અન્તરીક્ષમાંના બીજા નાના પ્રકારના જીવયોનિનું અસ્તિત્વ, મત અને જીવાત્મા એક એકથી જૂદી વસ્તુ, પરમાત્મા સર્વાત્મા અને સર્વત્ર વ્યાપિ, જીવને દેહ બંધન નથી મુક્ત કરીને દેવસ્વરૂપ મેળવવું એ દર્શન શાસ્ત્રમાં મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ છે. છુપી મંત્રદીક્ષા, લાંબો વખત બ્રહ્મચર્ય, માંસ ખાવા ઉપર અશ્રદ્ધા, વૃથા માંસ ખાવાનું, ગેરઇનસાફ, શિષ્યોથી,ઝાડ વગેરે છેદન, અને તેમાં ઘા કરવાનો નિષેધ આ મતો અને અભિપ્રાયો પિથાગોરસે પોતાના દેશમાં ફેલાવ્યા. એના સંપ્રદાયીઓએ અનેવિશેષ કરીને વાસેલસ નામને ગ્રીક વિદ્વાને વિશ્વ–સંસારને ત્રણ ભાગમાં વેચ્યા છે. પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને બેઉના વચમાંનો દેશ આ ત્રણ હિંદુશાસ્ત્રમાંનો ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ એટલે ભૂગોળ, સ્વર્ગલોક અને અંતરીક્ષના શિવાય બીજું કંઇજ નથી. પ્લેટો પણ ઉપર લખેલા મતોના શિવાય યોનિ ભ્રમણ વિષયમાં વિશેષ રૂપથી વ્યવસ્થા કરી ગયો છે. લોકો મરણ પછી ફરી જન્મ લઇને આ જન્મમાં કરેલાં પોતાના શુભા શુભ કર્માનુસારે સુખદુઃખ ભોગવે છે. તે કેવળ આ સાધારણ નિયમ બતાવીનેજ ચુપ બેઠો નથી. હિંદુશાસ્ત્રની પેઠે આવું કહ્યું છે કે તેઓ પોતપોતાના અજ્ઞાન અને અધર્મના વધતાં ઓછાથી પશુ પક્ષી, માછલી વગેરે જૂદી જૂદી યોનિ મેળવે છે આ સઘળું ભરતખંડના મતોથી પ્રસિદ્ધ છે.*

*Enfield's History of Philosophy, Stanley's School of Philosophy, Leve's Biographical History of Philosophy આ પુસ્તકો વાંચ્યાથી તેનું વિસ્તાર પૂર્વક વૃત્તાન્ત જણાશે.

જૂદા જૂદા ભાગમાં હિંદુ અને ગ્રીક દર્શનના એક બીજાના અભેદ ભાવ કારણ શિવાય એકદમ બન્યા છે એવું ધારવું કઠણ છે. ભરતખંડના વિદ્વાનોએ ગ્રીકોની આગળથી આ વિષયનો ઉપદેશ મેળવ્યો એનાં કંઇ પણ પ્રમાણ જડતાં નથી. ઉલટા ગ્રીકોએ ભારતવર્ષના પંડિતોની આગળથી દર્શન વિષયમાં ઉપદેશ મેળવ્યો હોય એવું ઘણીક રીને ધરાય તેના પ્રમાણ તરીકે પિથાગોરાસ સ્વદેશમાંથી નીકળીને પૂર્વ તરફ ફરવા આવ્યો હતો, એવી કહેણી ઘણા વર્ષોથી ચાલે છે.

"That the Hindus derived any of their philosophical ideas from the Greeks seems very unprobable; and of there is any borrowing in care, the latter were most probably indebted to the former.

H. H. Wilson.

The Indians were in instance teachers rather than learners.

H. T. Colebrooke.§

---

§H. H. Wilson's preface to the Sankhya Karika, 1837 p. IX; H. T. Colebroke's article in the Transactions of the Royal Asiatic Society 1827 Vol. I p. 579. H. M. Elphinstone's History of India. 1886. page. 137-138. M. William's Indian Wisdom p. 68, 72 and 73 ઇત્યાદિ જુઓ.

प्रकरण २१ मुं.

હિંદુ ધર્મની ચઢીયાતી.

હિંદુ ધર્મ વિષે કહેવા જતાં પહેલાં નક્કી કરવું જોઈએ કે હિંદુ ધર્મ કોને કહે છે? વિચાર કર્યાથી સિદ્ધ થશે કે પરબ્રહ્મની ઉપાસનાજ હિંદુ ધર્મ છે. તમામ હિંદુશાસ્ત્રોનો એક અવાજે પરબ્રહ્મની ઉપાસના પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ શાસ્ત્રો એક અવાજે કહે છે કે પરબ્રહ્મની ઉપાસના શિવાય મુક્તિ મળતી નથી. બ્રહ્મજ હિંદુ ધર્મનો મધ્યબિંદુ છે. જ્ઞાનીઓ જ્ઞાન યોગથી પરબ્રહ્મને ઉપલબ્ધિ કરવામાં અને તેના ધ્યાન ધારણામાં મગ્ન થઇને તેને મેળવવાનો યત્ન કરે છે. કર્મ કરનારાઓ પણ સઘળા કર્મોની આખરે બ્રહ્માર્પણ અસ્તુ કહીને કર્મનું ફળાફળ પરબ્રહ્મને અર્પણ કરે છે. શ્રુતિમાં પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ કહેલું છે. સ્મૃતિમાં પણ મનુષ્યના નાના પ્રકારના કર્તવ્યમાં બ્રહ્મલાભને માટે શું કરવું જોઇએ તે જણાવેલું છે. પુરાણમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્મને ન મેળવ્યાથી કદી મુક્તિ થઇ શકતી નથી, તંત્રમાં પણ તેવુંજ છે. આ બધાં શાસ્ત્રોમાં અસંખ્ય દેવ દેવીની વાતો છે. પરંતુ બ્રહ્મની શક્તિ અથવા લક્ષણજ રૂપકચ્છલથી દેવદેવી રૂપથી કલ્પિત થયેલી છે. ઇશ્વરની સર્જન શક્તિ બ્રહ્મા રૂપથી કલ્પિત થઇ છે; તેની પાલન શક્તિ વિષ્ણુ રૂપથી કલ્પિત થઇ છે; તેની સંહાર શક્તિ શિવરૂપથી કલ્પિત થયલી છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં **स्रष्टादयोहरिविरिंचिहरेसंज्ञा** સર્વથી મોટા દેવતાઓ પણ બ્રહ્મોપાસક તરીકે શાસ્ત્રમાં ઘણે ઠેકાણે કહેલું છે. જેમકે મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૫૩ અધ્યાયમાં કહેલું છે કે "**सध्यानपथमा**

पिश्य सर्वज्ञानानि माधवः । अवलोक्य ततः पश्चात् दध्यौ ब्रह्म सनातनं ॥ શ્રી કૃષ્ણ ધ્યાન માર્ગમાં નિમગ્ન થઇને સકળ જ્ઞાનની ચર્ચા કરીને ત્યાર પછી સનાતન બ્રહ્મને જ્ઞાન કરવા લાગ્યા. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મજ હિંદુ ધર્મનો મધ્યબિંદુ છે, બ્રહ્મોપાસનાજ હિંદુ ધર્મ છે.

હિંદુ ધર્મની શ્રેષ્ટતા પ્રતિપાદન કરવા જતાં પહેલાં હિંદુ ધર્મ વિષયમાં કેટલાક વગર પાયાના લોકો દોષો લગાડે છે તેને દૂર કરવા જોઇએ

એ બધા વગર પાયાના લોકો દોષ લગાડેછે કે હિંદુ ધર્મ મૂર્તિપૂજક ધર્મ છે. પરંતુ ખરી રીતે હિંદુ ધર્મ મૂર્તિપૂજક ધર્મ નથી. મૂર્તિપૂજાની નિંદા, હિંદુધર્મમાં ઘણી મળે છે, જેમકે.

चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्या शरीरिणः ।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रुप कल्पना ।
रुपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यंश्यादिक कल्पना ॥

स्मृतंधृत यमदग्नि वचन.

જ્ઞાનસ્વરૂપ અદ્વિતીય ઉપાધિશૂન્ય શરીર રહિત જે પરમેશ્વર તેના રૂપની કલ્પના સાધકને માટે થઇ છે, રૂપ કલ્પ માનાથી પુરૂષનાંઅવયવ સ્ત્રીનાં અવયવ ઇત્યાદિ અવયવની કલ્પના કરવામાંઆવેછે.

रुपनामादिनिर्दे शविशेषण विवर्जितः ।
अपक्षयविताशाभ्यां परिणामार्त्ति जन्मभिः ।
वर्जितः शक्यते वर्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥

विष्णु पुराण.

પરમાત્મા રૂપનામ ઇત્યાદિ વિશેષણુ વિનાનો, નાશ વગરનો, અવસ્થામાં ફેરફાર વગરનો, દુઃખ તથા જન્મ રહિત છે. કેવળ છે એટલુંજ તેને કહેવાઇ શકાયછે.

अप्सु देवामनुष्याणां दिवि देवामनी षिणां ।
काष्ठ लोष्टेषु मुर्खाणां युक्तस्यात्मनि देवता ॥

स्मार्त धृत शातातपवचन

પાણીમાં ઇશ્વર બોધ ઇત્તર મનુષ્યોના હોય છે, ગ્રહાદિમાં ઇશ્વર બોધ દેવ જ્ઞાનીઓ કરે છે, કાષ્ટ માટી ઇત્યાદિમાં ઇશ્વિર બોધ મૂર્ખો કરે છે, પરમાત્મામાં ઇશ્વિર બોધ જ્ઞાનીઓ કરે છે.

योमां सर्वेषु भुतेषु सन्तमात्मानमीश्वरं ।
हित्वार्चां भजते मौढ्यात् भस्मन्येव जुहोतिसः ॥

श्री मद्भागवत्

સર્વ પ્રાણીમાં રહેલો સર્વના આત્મા અને ઇશ્વિર જે હું મને મૂર્ખતાથી જે ત્યાગ કરીને પ્રતિમા પૂજા કરે છે તે ભસ્મમાં હોમ કરે છે.

साकारमनृतं विद्धि निराकारन्तु निश्चल ॥

अष्टावक्र संहिता

સાગરને મિથ્યા જાણ, નિરાકાર પરબ્રહ્મને અચલ સત્ જ્ઞાન સમજો,

तोयाविता यथा नास्ति पिपासानाश कारणं ।

नत्त्व ज्ञान विना देवि तथा मुक्तिना जायते ॥
कुलार्णवतंत्र

હે દેવિ જેમ પાણી વગર તરસ મટતી નથી તેમ તત્વજ્ઞાન વિના મુક્તિ લાભ થતી નથી

ઉપરના વચનોથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન હિંદુઓ મૂર્તિ પૂજાને અશ્રેષ્ઠ જાણતા હતા ઉપનિષદમા ઇશ્વરનુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ લખે છે તેમાથી થોડાક વચનો અહિં આપીએ છીએ

यत्तदद्दश्यमग्राह्यमगोनमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणि पादं नित्यं विभू सर्वगत सुसूक्ष्मं तदव्यय यद भूतयोनि परिपश्यन्ति धीरा ।

જે અદ્દશ્ય, અગ્રાહ્ય, જન્મરહિત રૂપરહિત, આંખ, કાન વિના નો હાથ પગ વગરનો, જન્મ મત્યુ વગરનો સર્વવ્યાપી સર્વગત, ઘણો સૂક્ષ્મ ઓછાપણુથી રહિત, સર્વ પ્રાણીનુ મરણ પરબ્રહ્મ છે તેનુ, ધીર મનુષ્યો સર્વ જગાપર જુએ છે"

एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवंदन्ते । अस्थुले मनण्य ह्स्व दीर्घम लोहितम स्नेहम च्छाय मनमोऽवायनाकाशम मंगम रसम गंधम चक्षुष्कम श्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कम प्राणम मुखममात्रं ॥
बृहदारण्योपनिषद.

હે ગાર્ગિ ! બ્રાહ્મણો જેની પૂજા કરે છે, તે અવિનાશી બ્રહ્મ છે તે મોટો નથી, નાના નથી, ટુંકો નથી, લામો નથી, ને અલોહિત, અસ્નેહ, અચ્છાયા, અતમ, અવાયુ, અનાકાશ, અસગ, અરસ,

૧૩

અગંધ, અચક્ષુ, અકર્ણ, અવાક છે, તે મન વગરનો, તેજ વિનાનો શારીરિક પ્રાણ વગરનો, મુખ વગરનો છે, કોઈની સાથે તેની તુલના થઈ શકતી નથી.

હિંદુ ધર્મ વિષે લોકો એવા અપવાદ મૂકે છે કે હિંદુ અદ્વૈતવાદવાળો ધર્મછે. જે મતમાં કહેછે કે આખી સર્વ વસ્તુજ ઇશ્વર છે, તેને અદ્વૈતવાદ કહે છે. અદ્વૈતવાદ હાલના ગ્રંથમાં છે, પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં થોડુંજ જણાય છે. ઉપનિષદમાં ઇશ્વરથી જગત જૂદું છે, ઇશ્વરથી જીવાત્મા પણ જૂદો છે, એવાં ઘણા વચનો મળે છે. જેમકે.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषेष्वयन्तः ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योभिचाकशीति ।
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥

मुंडकोपनिषत.

બે સુંદર પક્ષી એક ઝાડને અવલંબીને રહેલાં છે, તેઓ સર્વદા એકત્ર રહે છે. અને બેઉ એક એકના મિત્રો છે. તેમાંનો એક સુખથી ફળ ખાય છે અને બીજા ઉપવાસ કરીને કેવળ જોયાં કરે છે. જીવાત્મા શરીરમાં નિમગ્ન થઇને દીનભાવથી મુહ્યમાન થઇને સર્વદા શોક કરે છે. પરંતુ જ્યારે સર્વ સેવ્ય ઇશ્વરને તથા તેના મહિમાને પામે છે, ત્યારે તેને શોક રહેતો નથી.

अन्यत्रास्मात् कृताकृतात्

कठोपनिषद.

તે આ કાર્ય કારણવાળા જગતથી જૂદો છે.

હિંદુ ધર્મ વિષે લોકો અપવાદ આપે છે કે હિંદુ ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે સન્યાસ ધર્મની પોષકતા કરે છે તે પણ ખોટું છે. જેમકે—

भयं ममत्तस्य वनेप्वपिस्याद्यतःसआन्ते सहपट् सपत्नैः ।
जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्नुवस्य गृहाश्रमः किन्तुकरोत्यवद्यं॥
यः पट्सपत्नान् विजिगीपमानो गृहेषु निर्विश्ययतेत पूर्वं।
अत्येति दुर्गाश्रित उजितारीन क्षीणेपु कामंविचरेद्विपश्चित्॥

श्रीमद्भागवत.

જે પ્રગત માણસના પડ્ રિપુ પ્રબલ છે તેને વનમાં પણ ભય છે, અને જે માણસ જ્ઞાની જિતેન્દ્રિય તથા ઇશ્વર પરાયણ છે તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં તેને શું દોષ આવી શકે? જે પડ્ રિપુ જય મેળવીને ગૃહમાં ધર્મનું સાધન કરે છે, તે દુર્ગાશ્રિત મનુષ્યની પેઠે પ્રબળ શત્રુઓને પરાજય કરે છે. તે જ્ઞાની માણસ ક્ષીણ રિપુ થયને પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલે છે, તેને કોઇ જાતની આ શંકા નથી.

वनेऽपि दोपा प्रभवन्ति ज्ञानिणां ।
गृहेषु पंचेन्द्रिय निग्रह स्तपः ।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते
निवृत रागस्य गृहं तपोवनं ॥

રિપુથી ઘેરાયલા માણસો વનમાં ગયા છતાં પાપો કરેછે; ઘરમાં પચેન્દ્રિય નિગ્રહજ તપશ્ચર્યા છે. જે જિતેન્દ્રિય પુરૂષ ખરાબ કામમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેના સંબંધમાં ગૃહજ તપોવન છે.

હિંદુ ધર્મ વિષે બીજો એક વગર પાયાનો અપવાદ એ છે કે હિંદુ ધર્મ કઠોર તપશ્ચર્યાવાળો ધર્મ છે, પણ તેમ નથી. જેમકે—

ये पापानिन कुर्वन्ति मनोवाक् कर्म बुद्धिभिः ।
ते तपन्ति महात्मानो न शरीस्य शोषणं ॥

महाभारत

જે માણસ મન, વાક્ય, કર્મ અને બુદ્ધિથી પાપ કરતો નથી તેજ તપશ્ચર્યા કરે છે. જે શરીર શોષણ કરે છે તેનાથી તપશ્ચર્યા થતી નથી.

હિંદુ ધર્મ વિષે બીજો એક પ્રવાદ એછે કે હિંદુ ધર્મમાં પાપ નાશ કરવા માટે ઘણું કઠણ પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન છે, પરંતુ અનુતાપ એ ખરૂં પ્રાયશ્ચિત છે, તેનો હિંદુ શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ નથી. એ અપવાદ ખોટા છે. જેમકે—

कृत्वा पापानि सन्तप्य तस्मात् पापा त्ममुच्यते ।
नैनं कुर्या पुनरिति निवृत्त्या पूयते तुसः ॥

मनु

જે માણસ પાપાચરણ કરીને તેને માટે સન્તાપિત થઇને તે પાપથી દૂર થાય અને એવું પાપ કરીશ નહિ એવું કહીને તે એફીવાર દૂર થાય, તે પવિત્ર થાય છે.

હિંદુ ધર્મ વિષે બીજો એક અમૂક અપવાદ છે કે એ ઇશ્વરને પિતા માતા તરીકે સમજતા નથી, એ કહેવું પણ ખોટું છે. જેમકે—

पितानोऽसि पितानो बोधि

शुक्ल यजुर्वेद

તમે અમારા પિતાછો, પિતાની પેઠે તમે અમને જ્ઞાન આપો

यदमा विश्वा भुवनानि गुहवत् ऋषिर्होता न्यसीदत् पितानू

यजुर्वेद

જેણે આ ભૂવનને આસ્તિત્વમાં બોલાવ્યું, તે ઋષિ એટલે સર્વજ્ઞ, તે હોતા એટલે આરવાત કર્તાછે તે અમારો પિતા છે.

ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ બહાના કહેવા પ્રમાણે કરે છે.

पिता इमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

તું આ જગતનો પિતા, માતા, વિધાતા અને પિતામહ એટલે દાદોછું. અર્જુન આનું કહે છે.

पितासि लोकस्य चराचरस्य, तमस्य पुज्यश्च गुरार्गरीयान् ।

તમે આ આખા જગતના પિતા છો, તમે એના પૂજ્યછો, તમે ગુરુના કરતાં પણ મોટા છો.

હિંદુધર્મ વિષે બીજો એક વગર પાયાનો અપવાદ આ છે કે હિંદુધર્મ ઘણો નીરસ ધર્મછે, એ કેવળ શુષ્ક જ્ઞાનનો ધર્મ છે, એમાં પ્રતિભાવ કંઈ નથી. પરંતુ ખરેખર આ કહેવું યથાર્થ નથી. ઉપનિષદમાં છે કે—

आत्मानमे न प्रिय मुपासीत

પરમાત્માને ઉપાસના કરવી પ્રિય નથી.

तदेतत् प्रियं पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयो न्यस्मात् सर्वस्मा अन्तरतरं यदयं आत्मा ।

પરમાત્મા પુત્રથી પ્રિય છે, વિત્તથી પ્રિય છે બીજા સર્વના કરતાં પણ પ્રિય છે.

હિંદુધર્મ વિષે બીજો એક વગર પાયાનો અપવાદ આ છે કે તેમાં ત્યાગ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ નથી. આવા વિચાર તદન ખોટા છે, તે શાસ્ત્રોના શ્લોકથી સિદ્ધ થાય છે. જેમકે.

न धनेन न प्रजया न कर्मणा त्यागे नैके न अमृतत्व मानशुः ।

शंकराचार्य धृत वचन.

ધનથી, પુત્રથી, કર્મકાંડના અનુષ્ઠાનથી અમરપણું મળતું નથી. કેવળ ત્યાગથીજ અમૃત લાભ થાય છે.

હિંદુધર્મ વિષે બીજો એક વગર પાયાનો અપવાદ એ છે કે હિંદુધર્મમાં શત્રુનું ભલું કરવાનો પ્રસંગ નથી. જેઓને એવો ખ્યાલ હોય તેઓએ નીચલા શ્લોકો વાંચી જોવા.

न क्रुध्यन्तं प्रतिक्रुद्येक्षक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥

मनु.

જો તમારા ઉપર કોઇ ગુસ્સે થાય તો તેના ઉપર તમે ફરી ગુસ્સે થતા ના. જો કોઇ તમને મારે તો તેને આશીર્વાદ આપો. એટલે તમારૂં ભલું થાય એવું કહેવું.

अतिवादं नप्रवदे न्नवादयेत्
योनाहतः प्रति हन्यान्न घातयेत् ।
हन्तुं चयोनेच्छति पापकंवै
तस्मैदेवाः स्पृह्यन्त्यागताय ॥

- महाभारत उद्योग पर्व.

જે કઠોર વાક્ય કહેતા નથી, અથવા તેમ કહીને બીજાને ઉત્તેજિત કરતા નથી, જે માણસ મારખાઇને પણ બીજાને મારતો નથી અથવા મારવામાં બીજાને ઉત્તેજિત કરતો નથી, જે પાપાકારીને મળવાની ઇચ્છા રાખતો નથી, તેનું આગમન દેવતાઓ ...

अशत्रप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।
छेतुः पार्श्वगतां छायां नोपसं हरति द्रुमः ॥

महाभारत आदिपर्व

શત્રુ પણ ઘરમાં આવે તો તેની યથાશક્તિ પ્રમાણે પરોણા ચાકરી કરવી. ઝાડ પોતાના કાપનાર પરથી છાયા કદાપિ હરતો નથી.

ઘણાંકો કહે છે કે હિંદુધર્મ જાતિભેદને વિશેષ પ્રકારે પુષ્ટી આપે છે. પરંતુ એ કહેવું ખરૂં નથી. જેમકે—

न विशेषोस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्व सृष्टंहि कर्मणा वर्णतांगतं ॥

महाभारत

આ બ્રહ્મમય જગતમાં વર્ણ વિશેષ નથી. બ્રહ્મથી પૂર્વસૃષ્ટ મનુષ્યો કર્મથી વર્ણ થયા છે.

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मण श्चेति शूद्रतां ।
क्षत्रि याज्जातमेवन्तु विद्यात् वैश्यात्त थैवच ॥

मनु

શુદ્ર બ્રાહ્મણ પદ મેળવે છે અને બ્રાહ્મણ પણ શુદ્ર પદ મેળવે છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પુત્રો વિષે પણ એવુંજ સમજવું.

અહિં સુધી જે અપવાદો હતા તેનું ખંડન કર્યું. હવે હિંદુધર્મ

બીજા ધર્મો કરતા કેવા વિષયમાં શ્રેષ્ટ છે તે દેખાડીએ છીએ.

૧ લું. હિંદુધર્મનું નામ માણુસ નથી, જેમ બૌદ્ધ વિષે ખ્રિસ્તિ, મુસલમાન ધર્મમાં બુદ્ધ, ઇશુખ્રિસ્ત અને મહમદના નામથી ચાલે છે. હિંદુધર્મ તેવો કોઈ માણસ વિશેષના નામથી ચાલતો હતો એથી હિંદુ ધર્મની ઉચ્ચતા સિદ્ધ થાય છે.

૨ જું. હિંદુધર્મ બ્રહ્મનો અવતાર માનતો નથી. હિંદુધર્મમાં વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવતાઓના અવતાર સંબંધી લખાણો છે. પરંતુ તેઓ એવું કહેતા નથી કે અનાદ્યન્ત નિર્વિકાર પરબ્રહ્મે કોઈ મનુષ્યના ગર્ભમાં જન્મ લીધો છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ સંબંધમાં લખેલું છે કે—

न जायते म्रियेत वा विपश्चित् ।

नायं कुतश्चिन नवभूत कश्चित ।

પરમાત્મા જન્મ લેતો નથી, અથવા મરતો નથી. આ સર્વ વસ્તુમાં તેકોઇ વસ્તુ નથી અને તે કોઈ વસ્તુ પણ થતો નથી,

આવો ભાવ આખર હિંદુધર્મમાં રહેલો છે, શાસ્ત્રોમાં અયુક્તિની જગાએ કેટલાક દેવના અથવા દેવતાવતારને પૂર્ણ બ્રહ્મ કહેલા છે. પરંતુ હિંદુશાસ્ત્રમાં કોઇ પણ ઠેકાણે એવું લખેલું નથી કે નિરાકાર નિર્વિકાર પરબ્રહ્મે મનુષ્યના પેરે જન્મ લઈ માનવ આકાર ધારણ કર્યો છે.

૩ જું. હિંદુધર્મ કોઇ વચમાં એટલે પેગમ્બર માનતા નથી. ખ્રિસ્તિઓ જેમ પ્રત્યેક પ્રાર્થનાને અન્તે "Through Jews Christ our Lord and Saviour" (પ્રભુ અને પવિત્રતા ઇશુખ્રિસ્તથી તમે અમને પરિત્રાણ કરો) કહે છે. હિંદુઓ એમ કહેતા નથી. પારસી, મુસલમાન, યાહુદી વગેરે ધર્મ પેગમ્બરનો વિશ્વાસ કરે છે.

અને તેને વચમા સમજીને ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે પછી તેની મદદથી સ્વર્ગમા તથા ઇશ્વરની પાસે જાય છે તેમ હિંદુ ધર્મમા નથી મુક્તિ લાભને માટે કોઇ વચલા માણસની ઉપાસના કરતા નથી

૪ થુ બીજા એક વિષયમા હિંદુધર્મ બીજા ધર્મના કરતા શ્રેષ્ઠ છે ને આ છે, એમા ઇશ્વરને હૃદયમા સમજીને ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. ગમે તો બાઇબલ કહો કે કુરાન કહો અથવા બીજા ધર્મશાસ્ત્ર કહો, પણ કોઇમાં આવો ઉપદેશ આપેલો નથી

૫ મુ હિન્દુધર્મ બીજા ધર્મ કરતા આ વિષયમા શ્રેષ્ઠ છે કે એમા ઇશ્વરની સાથે યોગનો ઉપદેશ છે યોગના સબધમા હિંદુધર્મમા જેવા સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યાછે, તેવા બીજા કોઇપણ શાસ્ત્રમા આપ્યો નથી

૬ ઠ્ઠુ. હિંદુધર્મનો બીજુ એક ચમત્કાર લક્ષણ એ છે કે તેમાં નિષ્કામ ઉપાસના કરવાની વિધિ છે હિંદુધર્મમા સકામ નિષ્કામ બે પ્રકારની ઉપાસનાની વિધિ છે પરતુ બીજા ધર્મમા નિષ્કામ ઉપાસના સબધી કઇજ નથી હિંદુઓના ઉપનિષદ્મા લખ્યુ છે કે

उपासते पुरुषंह्यकामास्ते शुक्रमेतदिति वर्त्तन्ति धीराः ।

જે ધીર માણસ નિષ્કામ થઇને તે પરમ પુરૂષની ઉપાસના કરે છે તેનો જન્મ થતો નથી

૭ મુ હિંદુધર્મ બીજા ધર્મના કરતા બીજા એક વિષયમા શ્રેષ્ઠ આને માટે છે એમાં સર્વ ભૂતના ઉપર દયા કરવાનો ઉપદેશ છે બાઇબલ અને કુરાનમાં કેવળ માણસ ઉપર દયા કરવાનો ઉપદેશ આપે છે હિંદુશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આવો છે કે સર્વ ભૂતનું હિત કરવુ હિંદુશાસ્ત્રકારોની નજર આ વિષયમા કેવળ મનુષ્યના ઉપર બધાયલી નહોતી પશુ પક્ષી જીવ માત્રનાં ઉપર તે વિસ્તારેલી હતી.

"मा हिंसात् सर्व भूतानि, सर्व भूतहितेरतः"
ઈત્યાદિ વાક્ય તેનાં પ્રમાણ છે.

૮ મું. પરકાલ સંબંધી મતમાં હિંદુધર્મનું શ્રેષ્ઠત્વ વિશેષ પ્રકાશિત થામ છે. યોનિભ્રમણ એટલે પાપી મનુષ્ય મૃત્યુના પછી પશુયોનિમાં અથવા કીટયોનિમાં અથવા મનુષ્ય યોનિમાં જન્મ લેશે. આવા પરકાલના વિષયમાં હિંદુધર્મના મત નિકૃષ્ટ ભાગ છે ખરો. પરતુ જુઓ તેમાં પણ હિંદુધર્મનું મોટપણું પ્રકાશ આપે છે. મુસલમાન તથા ખ્રિસ્તિઓના ધર્મમાં અનંત સ્વર્ગ તથા અનંત નરકની વાત છે. પુણ્યવાન માણસો અનંતકાળ સ્વર્ગ ભોગવશે. પાપી માણસો અનંતકાળ નરકમાં પડશે. એથી પાપી મનુષ્યના પરિત્રાણની આશા રહેતી નથી. પરંતુ હિંદુધર્મ આ આશા આપે છે કે યોનિભ્રમણથી પાપી માણસ પાપનો નાશ થયાથી તે પાછો ઉન્નતિના માર્ગ ઉપર સસ્થાપિત થાય છે. આ મત ગમે તો ખરો હો કે ખોટ્ટ હોય પરંતુ ઉપર લખેલા બીજા ધર્મના મતના કરતા ઇશ્વરનો ન્યાય અને કરૂણાભાવની સાથે વધારે ન્યાયવાળો લાગે છ તેમાં સંદેહ નથી.

૯ મુ. હિંદુધર્મનું ઉદારપણું સર્વ ધર્મના કરતાં વધારે છે. ખ્રિસ્તિઓ કહે છે કે અમારો આ ધર્મ નહિ માન્યાથી તમે અનંત નરકમાં પડશો. હિંદુધર્મનો ભાવ તેવો નથી. જેમકે—

किरातहूनान्ध्र पुलिन्दपुक्कसाआवीरकंका यवनाः खसादयः
येन्येश्च पापापदपाश्रयाश्रयाःशुध्यन्तितस्मैप्रभुविष्णवे नमः।

श्रीमद्भागवत

કિરાત, હૂણ, અન્ધ્ર, પુલિન્દ, પુકસ, આભીર, કંક, યવન, ખસ ઇત્યાદિ મનુષ્યો અને બીજા પાપચારી માણસો જેવો આશ્રય લઇને શુદ્ધ થાય છે તે વિષ્ણુને હું નમસ્કાર કરૂંછું.

रुचीनां वैचित्र्या दृजुकुटिल नाना पथ जुषां
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णवइव ॥

રૂચિના ભેદાનુસારે ઋજુ કુટિલપથથી માણસો આખરે તમને મેળવે છે. જેમ નદીઓ ગમે તે રસ્તેથી જાય પણ આખરે સાગરમાં જઇને મળે છે.

૧૦ મું. હિંદુધર્મ બીજા ધર્મો કરતાં આ વિષયમાં શ્રેષ્ઠ છે, કે આ ધર્મમાં જીવના દરેક કામમાં ઇશ્વિરનું સ્મરણ કરવું લખેલું છે. જેમકે.

प्रातरुत्थाय सायाह्नसायह्नात् प्रातरन्तरः ।
यत्करोमि जगन्मातस्त देव तव पूजनं ॥

तंत्रसार

જે જગન્માતા પ્રાતઃકાલથી ઉઠીને સાયંકાલ સુધી અને સાયંકાલથી પ્રાતઃકાલ પર્યંત જે હું કરૂં છું તે તમારી પુજા સ્વરૂપ છે.

ઇશ્વિરને સ્મરણ કરીને કંઇ પણ કામ કરવું નહિ. હિંદુઓ સામાન્ય પત્ર લખતી વેળાએ ઇશ્વરને નામું શ્રીનામે લખે છે એવો ધર્મ પરાયણ માર્ગ ક્યાંય પણ જોવામાં આવતો નથી.

૧૧. મું. બીજા ધર્મના કરતાં આ વિષયમાં હિંદુધર્મનું શ્રેષ્ટ પણું છે. હિંદુઓ સર્વ વિષયમાં ધર્મના આદેશનુસાર કામ કરે છે. એક અગ્રેજે ખરેખરૂં કહ્યું છે કે હિંદુઓ ધર્માનુસારે ખાય છે, ધર્માનુસારે પીએ છે, અને ધર્માનુસારે સુએ છે.

ધર્મ અને નીતિમાં હિંદુસ્તાને મનુષ્ય સમાજનું ઘણું ભલું કર્યું છે. ઇસુખ્રિસ્તના જન્મ વતખ છસો વર્ષ પહેલાં આર્યાવર્તમાં બુદ્ધદેવે જન્મ લઇને જનમંડળમાં પ્રેમપૂર્ણ સર્વ સૌમ ધર્મ પહેલાં ફેલાવ્યો હતો. તે રાજાનો પુત્ર અને રાજસિંહાસનનો વારસ થઇને રાજ ભોગમાં હતો. શક્તિમાન પિતા, સ્નેહમયી માતા, પતિપ્રાણ સ્ત્રી, સુંદર પુત્ર, આજ્ઞા માનનારા ચાકર નફરો, પુષ્કળ ધન એ તેનું હતું, પરંતુ તે સર્વથી તેનું મન સંતુષ્ટ થયું નહિ. તેણે મનુષ્યોના દુઃખથી દુઃખિત થઇને રાજભોગનો ત્યાગ કરી મોક્ષમાર્ગની શોધમાં નિકળ્યો ધીરે ધીરે તેનાં જ્ઞાનનેત્ર ઉઘડયાં. જાતિભેદ અને અવસ્થાભેદે તેને હવે અટકાવ્યો નહિ. તેણે જોયું કે મૂક્તિના માર્ગમાં પેસવાનો સઘળાઓને એક સરખો અધિકાર છે, જે લોકોનાં દુઃખ જોઇને વ્યાકુલછે, તે પારકાની પીડા કેમ જોઇ શકે। તેથી તેના હૃદયમાંથી આ મહા વાક્યો નીકળ્યાં, "અહિંસા પરમ ધર્મ છે," ગમે તો માણસ હોય કે બીજા પ્રાણીઓ હોય પણ કોઇને દુઃખ દેવું નહિ. સઘળાઓને સુખમાં રાખવાની તજવીજ કરવી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર અનેબીજી ઘણીક વર્ણશંકર જાતિની વિવાદની જમીનમાં એક તરતુ બીજ વાવ્યું. આર્ય અને મલેચ્છ એક બંધમાં બાંધવાનો ઉપાય યોજ્યો. ધીરે ધીરે સુગંભીર સુવિસ્તારવાળું સિંધુનું પાણી ઓળગીને બરફથી ઢંકાયલા મેઘ ભેદી તુગશૃંગ પર્વતમાળા ઉલંઘન કરીને આ મંગળ વાર્તા દૂર દેશમાં દોડી સમુદ્રપાર થઇને સિંહલદ્વીપમાં, હિમાલય ઓલંગીને ચીનના રાજ્યમાં બૌધર્મનો ઉજળો તરંગ વહેવા લાગ્યો. પ્રાચીનકાળના લોકો પોત પોતાના ધર્મ લઇનેજ સંતુષ્ટ રહેતા હતા. સત્યધર્મ સર્વત્ર ફેલાવીને સર્વ મનુષ્ય જાતિને એક ધર્મમાં દીક્ષિત કરવા જોઇએ. આ નવો ભાવ બૌદ્ધધર્મની જોડે જોડે ભૂમંડળમાં પ-

દેશમાં ઉદિત થયો. ધર્મનો બોધ આપનારા દેશો દેશમાં ફરવા લાગ્યા. નવા ઉત્સાહમાં પ્રીતિ ભરેલા હૃદયથી તેઓ જગતના હિતસાધનના વ્રતમાં વૃત્તી થયા. સિંધુ અથવા બ્રહ્મપુત્ર, સાગર અથવા હિમાલય કોઇ રીતે તેઓને રોકી શક્યા નહિ. આવી રીતે ઇસુખ્રિસ્ત જન્મવાની આગમજ સિંહલદ્વીપથી ચીન સુધી બૌદ્ધધર્મનો શાંતિમય વાવટો ફરક્યો. હજી સુધી ભૂમંડળમાં બુદ્ધદેવના જેટલા શિષ્ય છે, તેટલા બીજા કોઇ ધર્મ પ્રવર્તકના નથી. સર્વ દેશ, સર્વ જાતિ, સર્વ વર્ણને માટે ધર્મનો દરવાજો બુદ્ધદેવે પહેલાં ઉઘાડ્યો. ત્યાર પછી યાહુદિ દેશના ઇસુખ્રિસ્ત અને આરબસ્તાનના મહમદ તે માર્ગના મુસાફરો થયા. પરંતુ ઇસુખ્રિસ્તની પ્રીતિ નરજાતિમાંજ ફેલાયલી હતી, એ બુદ્ધદેવની દયાની પેઠે સર્વ જીવોને ખોળામાં ધારણ કરવા પામ્યો નહિ. મહમદે ઈશ્વરનો મહિમા ફેલાવવા જતા ધરણીમંડળને મનુષ્યના લોહીથી તરબોળ કરી, એવી બળજેરીથી બૌદ્ધધર્મનો વિસ્તાર થયો નથી. બુદ્ધ શિષ્યોએ ઘણાક જુલમો સહન કર્યા હતા, કોઇ કોઇ વેળાએ શત્રુઓએ લગાડેલી આગમાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા, પરંતુ હથિયારથી કે શરીરનાં પરાક્રમથી તેઓએ ધર્મ ફેલાવવાનો યત્ન કર્યો નથી. ઇસુખ્રિસ્ત જન્મવાની ત્રણસો વર્ષ પહેલાં બુદ્ધધર્માવલંબી મગધપતિ અશોક અથવા પ્રિયદર્શી આખા ભરતખંડનો ચક્રવર્તી રાજા હતો. તેણે પાષાણ ઉપર તથા પહાડ ઉપર ઠેક ઠેકાણે જે અનુશાસનપત્ર ખોદાવી છે તેનો સાર નીચે આપવામાં આવે છે.

૧. અહિંસા પરમ ધર્મ છે, ભોજનને માટે તથા યજ્ઞ કરવાને માટે પશુ અને પક્ષીનો વધ કરવો નહિ.

૨ રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં પીડિત મનુષ્ય અને પશુપક્ષીને માટે

ઔષધાલય સ્થાપવાં, અને દવાદારૂની સુવ્યવસ્થા કરવી, અને રસ્તાની આજુ બાજુએ વૃક્ષ રોપવા તથા કુવા ખોદાવવા.

૩ પિતા માતાનું સન્માન કરવું, અડોશી, સગાંવહાલાં અને પુરોહિતોના ઉપર દયા કરવી. પશુપક્ષીના ઉપર ઘાતકીપણું કરવું નહિ, શરીરને કદી અમિતાહારથી કરવું નહિ કલંકિત અથવા કદી ખરાબ વચનન કહેવું (આ એક બોધ સૂત્ર છે) દરેક પાંચમે વર્ષે બૌદ્ધધર્મનો નૈતિક આદેશ ફેલાવવો.

૪ પહેલાંની અવસ્થાની જોડે હાલની રાજ્ય ચલાવવાના સુખની અવસ્થાની તુલના કરવી.

૫ જૂદા જૂદા દેશના સ્વદેશી તથા વિદેશી રહેવાસીઓને ધર્મમાં દીક્ષિત કરવા માટે પ્રચારકો નિયુક્ત કરવા.

૬ પ્રજાના આચાર વ્યવહાર રીતિનીતિની તપાસ કરવા માટે અને શિક્ષણને માટે નીતિ પરિદર્શક અને ધર્મના માર્ગ દેખાડનારા મુકરર કરવા જોઇએ.

૭ ધર્મની ઐક્યતા અને સત્ય સ્થાપવાની ઘણી કાળજી રાખવી.

૮ પૂર્વવર્તી રાજ્યવર્ગનું અનુમોદિત પાશવ તથા ઇન્દ્રિય પરિતોષને મળતા સુખની સાથે હાલના રાજશાસનનો પવિત્ર સુખનો વિપરીત સંબંધ છે.

૯ ધર્મમાંજ ખરૂં સુખ છે. ધર્મ આપણને પુણ્ય કામની મતિ આપે છે. ધર્મ સારાં કામોને આશરે છે. સારાં કામોમાં દયા, ઉદારતા, પવિત્રતા, અને સત્યતાજ સર્વથી મોટાં છે. ધર્માચરણમાં જ ખરૂં સુખ મળે છે. અને ધર્માચરણમાંજ સ્વર્ગીય સુખ ભોગવી શકાય છે. એટલા માટે સત્યનો પ્રચાર કરવો જોઇએ.

૧૦ આ સંસારના સુખનું આપણુ નિત્યપણું અને અસાહાયતા-સાથે ભવિષ્યનો બદલો એ વિપરીત સંબંધ છે.

૧૧ ધર્મોપદેશ આપવો એ જ સર્વ કરતાં મોટું દાન છે.

૧૨ અવિશ્વાસિઓને ઉપદેશ આપવો એ કર્તવ્ય છે.

૧૩ (અસપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ છે.)

૧૪ એમાં પૂર્વના તેર ઉપદેશનો ટુંકામાં સાર આપવામાં આવ્યો છે.

ઉપલા ટુંકા સારમાં લોકોનું ભગળ કરવા માટે જે પ્રકારનો યત્ન અને બીજા ધર્માવલંબી લોકોના ઉપર જેવો ઉદાર ભાવ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી હાલની સુધરેલી જાતિના રાજાઓને શરમમાં નાંખે એવું ઘણું છે તેમાં સન્દેહ નથી. કમનસીબે હાલના બૌદ્ધ મતાવલંબી જાતિઓ પૃથ્વીમાં સર્વ શ્રેષ્ટ જાતિ નથી; પરન્તુ જે કોઇએ ધ્યાન પૂર્વક ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે તે કબૂલ કરશે કે પશ્ચિમ તરફમાં ઇસુખ્રિસ્તે જે પ્રેમજ્યોતિ ફેલાવી છે તેના કરતાં પૂર્વ ભાગમાં બુદ્ધદેવે સળગાવેલો પ્રેમનો દીવો કોઇપણ પ્રકારે ઝાંખો નથી.

प्रकरण २२ मुं.

પ્રાચીન હિન્દુઓના યુદ્ધ ધર્મ.

પ્રાચીન ભરતખંડમાં સર્વ કામમાં ધર્મનો સબંધ હતો ખાવું તેમાં પણ ધર્મ હતો વ્યવહાર ચલાવવો તેમાં પણ ધર્મની વાત હતી ફરવું તેમાં પણ ધર્મના લક્ષણો હતા, તેમજ લડાઇ કરવી તેમાં પણ ધર્મ હતો એકંદરે કોઇ કામ અધર્મ પૂર્વક કરવું ન જોઇએ, સર્વ કામ ધર્મને અનુસરીને કરવું જોઇએ, એવો દૃઢ વિશ્વાસ પ્રાચીનકાળના આર્યોમાં હતો યુદ્ધ ઘણુંજ ખરાબ કામ છે, તે પણ પૂર્વકાળે ધર્મમાં બંધાયલું હતું માણસોને મારવાં એ પણ ધર્મ તથા નિયમથી મારવા એવી ઇચ્છા રાખવી, એવો નિયમ રાખવો, એવી માન્યતાનો વિચાર કરવો એ વીર પુરૂષોનું ભૂષણ તરીકે સમજાય છે

• જ્યારે કુરૂક્ષેત્રની લડાઇનો આરંભ થયો, કૌરવ પાંડવના લશ્કર પૂર્ણ ઉત્સાહથી એક બીજાને મારવા માટે તૈયાર થયા, ત્યારે સર્વથી પહેલા એક ધર્મ નિયમ કર્યો હતો બેઉ તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું કે, અમે અધર્મ તથા ગેર ઇનસાફથી લઢીશું નહિ જ્યારે લડાઇ પૂરી થઇ રહે એટલે પાછા આપણામાં આગળના જેવી પ્રીતિ રહેવી જોઇએ દિવસમાં લડાઇ થઇ રહ્યા પછી રાત્રે આપણે દુશ્મનાઇ છોડવી કોઇને પણ ગેરઇનસાફ તથા ઠગવું નહિ વાક યુદ્ધની વેળાએ ફક્ત વાક યુદ્ધ કરવું, હથિયારની લડાઈમાં હથિયારથી લડાઇ કરવી નાશી જનારા માણસને તથા પડી ગયેલા માણસને મારવો નહિ રથી રથીની જોડે, હાથી ઉપર બેઠેલા હાથી ઉપર બેઠેલાની જોડે, ઘોડા ઉપર સ્વાર થયેલા સ્વારની સાથે, અને પેદલ લશ્કર પેદલની

સાથે ઉત્સાહ બલ અને અભિલાષ પ્રમાણે લડવું તેમાં કોઇએ પણ ફરવું તથા કાયર થવું નહિ તેમજ તે નિયમ તોડવો નહિ. પહેલા માણસને સાવચેત કર્યા પછી હથિયાર ઉગામવું, વિશ્વાસુ અને ભયથી ધ્રુજતા માણસને મારવો નહિ, હથિયાર વગરના, કવચ વિનાના માણસને કદાપિ મારવો નહિ. ગાડી હાંકનાર સારથિ, બોજો લઈ જનાર, હથિયાર લઈ જનાર દાસ અને વાજાં વગાડનાર વગેરે સહાયકને મારવા નહિ. ભારતની લડાઈમાં આવો અદ્ભુત ધર્મનિયમ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો.

યુદ્ધમાં કેવાં કામ કર્યાથી ધર્મની રક્ષા થાય છે, તે મનુસ્મૃતિ, નીતિમયુખ, કામન્ધકામ નીતિસાર, વૃદ્ધશાર્ગધર, નીતિપ્રકાશિમ અને શુક્રનીતિ વગેરે ગ્રન્થમાં વિસ્તાર પૂર્વક લખેલું છે. તેમાંથી અહિ થોડા વચન આપીએ છીએ.

न च हन्यात् स्थलारुढं न क्लीबं न कृताञ्जलीं ।
न मुक्तकेशं मासीं नं न तवास्मीनि वादिनम् ॥
न सुप्तं न विसन्नारं न नग्नं न निरायुद्धम् ।
ना युद्धमानं पश्यन्तं न परोण समागतम् ।
न भीति न परावृत्तं सतां धर्म मनुस्मरन् ॥

નીતિમયુખ ધૃત મનુવચન

જે માણસ રથમાંથી ઉતરેલો હોય તેને અને જમીન ઉપર બેઠો હોય તેને મારવો નહિ નપુંસકને મારવો નહિ, જે હાથ જોડીને ઉભો હોય તેને મારવો નહિ, છુટેલાવાળવાળા માણસને, બેઠેલા માણસને અને જે માણસ હું તમારા શરણ આવ્યોછું, એવું કહે તેને મારવો

નહિ, જે લઢાઈ કરતો નહોય, જે લઢાઈ જોવા આવ્યો હોય, જે પારકાની જોડે સંગ્રામ કરતો હોય, જે ભયથી ગભરાતો હોય, જે નાસવાની તૈયારી કરતો હોય, જે પછવાડે હઠતો જાય, એવા માણસોને સાધુઓએ ધર્મ મનમાં લાવીને મારવા નહિ.

वृद्ध बालो न हन्तव्यो नैव स्त्रीनै च वध द्विज।
तृणपूर्ण मुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥

ડોશો, બાળક, સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ અને જે તૃણ મોંમાં લઈને હું તમારો છું એવું કહે તેનો કોઈરીતે નાશ કરવો નહિ.

મહર્ષિ વૈશંપાયને પણ પોતાના નીતિ પ્રકાશિકા ગ્રંથમાં ઉપર લખેલાના જેવો ઉપદેશ આપ્યો છે.

न कुटैर् युधैर्हन्यात् युद्धमानो रणे रिपुन्।
दिग्धै रत्यु लैणन्त्रैस्तं स्तैश्चैव पृथक् विधैः।
न हन्या द्वृक्षमारुढं न क्लीवं न कृतांजलिम्।
न मुक्त केशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम्।
न प्रसुप्तं न मणतं न नग्नं न निरायुधम्।
न युद्धमानं पश्यन्तं न परेण समागतम्।
आयुध व्यसनं प्राप्तं नवर्तं नाति परिक्षतम्।
न हीनं न परावृतं न च वल्हीक माश्रितम ॥
न मुखे तृनिनं हन्यात् न स्त्रीयो वेश धारतम्।
मातादशान् भरेर्वापि घातयन् किल्विषी भवेत्।

નીતિ પ્રકાશિમના આ વચનો અતિ સરળ શબ્દથી બનેલાં છે વિશેષ કરીને એના અર્થ ઉપરના વચનોથી સમજાશે. હકામા પહેલા શ્લોકમાં કહેલા કુટાસ્ત્રની ખરી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો શતઘ્ની વગેરે અગ્નિ હથિયારની જ કલ્પના કરવી જોઇએ હાલની બદુક ના તોપની લડાઇ ઘણીજ કુટ છે બંદુકના જેવુ કુટાસ્ત્ર બીજું કંઈ નથી અને નહોતુ

અમે પહેલા સિદ્ધ કરી ગયા છીએ કે પ્રાચીન કાલમાં બદુક ના જેવું અથવા બીજા એક આકારની બંદુક જેવી તોપો હતી પરતુ તેનાવડે આર્યો ઝાઝી લડાઇઓ કરતાં નહોતા બદુકથી લડાઇ કર્યાથી અધર્મ થાય છે અને એમા કઇ પણ પૌરુષ નથી એવુ જાણ્યાથી તે વેળાએ ક્ષત્રિવીરો બદુક કે કોઈ જાતના બીજા અગ્નિના હથિયારો થી માણસને મારવાને ઉત્સાહિ થતા નહોતા. મહાભારતમા લખવા મા આવ્યુ છે કે—

ताव ल्लुंठे पीडायच शनैः मकृतयः स्ययम् ।
वशे जाते पुनस्तासु शिष्ट च दतिमाचयेत् ॥

જ્યા સુધી શત્રુ વશીભૂત ન થાય ત્યા સુધી તેની પ્રજા અને અમલદારને પીડા આપવી અને તેનું ધન પણ લુંટી લેવુ, પરતુ તે જ્યારે વશીભૂત થાય ત્યારે તેઓના ઉપર કોઇ જાતનો જુલમ કરવો નહિ ઉલટુ તેનો પિતા પ્રમાણે એટલે પિતાને જેમ રૂપીઆ આપવામાં આવે છે તેમ તેને પેનશન આપવુ

ધર્મ યુદ્ધ સબધી મનુએ આવુ કહ્યુ છે—

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ।
न निवर्तेत संग्रामात् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥
आहवेषु मिथोन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥

પ્રજાનું પાલન કરનાર રાજા સમાન, મધ્યમ અને ઉત્તમ માનુસથી સંગ્રામમાં બોલાવ્યાથી ક્ષત્રિ ધર્મ સ્મરણ કરીને લડાઇથી કંટાળો ખાવો નહિ. એક બીજાનો વધ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા રાજાઓએ શક્તિનું અવલંબ કરીને લડાઇ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઇને જેઓ પરાંમુખ એટલે પાછી પાની ભરતા નથી તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે.

प्रकरण २३ मुं.

પ્રાચીન હિંદુઓના ધર્મને માટે ત્યાગો.

પ્રાચીન ભરતખંડ અને નવું યુરોપ આ બેઉના ઉપર જો નજર કરવામા આવે તો બેઉનો વિપરીત ભાવ ભાળવામા આવે છે પ્રાચીન ભારતના ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિ શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ વગેરે જ્યારે વાચીએ છીએ ત્યારે તેમા એક ભાવનો પરાકાષ્ટ જોઇએ છીએ, તે આમ છે જેમકે આત્માજ સર્વ કઇ છે ને શરીર કઇજ નથી, તેથી શરીરની સાથે જેઓનો સબધ છે તે સઘળા વિષય પણ કઇજ નથી અન્નપાન, ઉત્તમ બિછાનું, ઉત્તમ પોશાક એ સઘળા કઇજ નથી સપદ, અને ઐશ્વર્ય વિષયનો વૈભવ એ સઘળુ કઇજ નથી આ જીવનની વિડબના અને પૂર્વ જન્મની દુષ્કૃતિનું ફળ છે માનવ સસાર આત્માનું કેદખાનુ છે અહિયા આપણે દુષ્કૃતિનો દડ ભોગવવાને માટે આવ્યા છીએ અહિયાના કોઇ પદાર્થને આપણે વિશુદ્ધ પ્રીતિની આખે જોઈ શકતા નથી કોઇ પદાર્થને પ્રિય તથા પ્રાર્થનીય ગણી શકતા નથી કોઇ વિષયના સાર જ્ઞાનમાં આશક્ત થઈ શકતા નથી સઘળા સુખનો છેડો દુ ખ છે આપણે માનવ સસારમા જન્મ્યા છીએ અને જ્યા સુધી કર્મનો વિરામ અને વાસનાની નિવૃત્તિ થશે નહિ ત્યા સુધી આપણે જન્મ લઇશું આ જન્મના હાથથી બચવાનુ નામ મુક્તિ કહેવાય છે, અને એજ માનવ જન્મનુ પરમ લક્ષ છે પ્રાચીન હિદુશાસ્ત્રકારીએ, ધર્નાચાર્યોએ, વિચારવાન પંડિતોએ, પુરાણકાર ઋષિઓએ ઇત્યાદિ સઘળાઓએ એક વાક્યથી આ લક્ષનુ અનુમોદન કર્યુ છે, અને તેઓએ જે કઇ પુરાણશાસ્ત્રો કર્યા છે, તેમા

સઘળાઓમા આજ લક્ષ છે કેવી રીતે માણસ આ શરીરને આ માનવ જીવનને અને આ માનવ સસારને ધિક્કારવા શીખે, કેવી રીતે જ્ઞાનાગ્નિથી સઘળા પાપનું મૂળ કારણ જે કર્મબીજ છે તેનો નાશ કરે કેવી રીતે પરમાત્માના વિચારમા લાગ્યો રહે અને ઇંદ્રિય સુખ અને સસારી બધનનો ત્યાગ કરતાં શીખે આવા વિચાર હૃદયમાં લઇને તેઓએ કલમ કસી છે અને સવદા આજ વિષય ઉપર મગ્ન થયેના હતા

નવા યુરોપના ઉપર નજર ફેંકો એનાથી સપૂર્ણ વિપરીત ભાવ નજરે પડશે નવા યુરોપમાં કહે છે કે શરીરજ સર્વ કંઈ છે, આત્મા કંઇજ નથી, શરીર શિવાય આત્મા નામનો કોઇ પદાર્થ છે કે નહિ તે સન્દેહકારક છે, માણસના શરીરના સુખના ઉપાય શોધો, બહારના દારિદ્રય નિવારણના ઉપાય કરો, દેશ વિદેશથી સ્વાદદાર ખોરાક, સારી પીવાની ચીજો મગાવો, તે જ્ઞાનમાં, તે દર્શનમા, તે વિજ્ઞાનમાં કે તે પ્રયોજનામા જેનાથી સાક્ષાત અથવા પરસ્પર સબધથી શરીરના સુખની મદદ મળે તેમા મંડો જ્યોતિષશાસ્ત્રમા જે ટલુ કામનું છે તેનાથી વહાણ ચલાવવામાં મદદ થાય છે, વેપારનો વધારો થાય છે, અને ચોખા ઘઊ ઇત્યાદિ દેશમા આવે છે, પ્રાકૃતિક (કુદરતી) તત્વનો વિચાર કરવો સારો છે, તેનાથી કુદરતી અદ્ભુત શક્તિઓ શોધવામા આવે છે અને તેથી સુખની વૃદ્ધિ થાયછે દશ દિવસને રસ્તે દશ કલાકમા પહોચવામાં આવે છે, દશ યોજન દૂર બેસીને પરસ્પર વાતચીત કરવામા આવે છે, માણસની મહેનત વગર ઘઉં દળાય છે, કપડાં વણાય છે, અને સઘળી જાતના સુખકારક પદાર્થ મહેલાઈથી જલદી અને થોડી કીંમતમા તૈયાર થાય છે નવા

યુરોપના મતથી વિજ્ઞાનની ચર્ચાની જરૂર છે. નવા યુરોપનો નવો ધર્મ કહે છે કે આ જગત પરીક્ષાની જગા છે. નવા યુરોપનું હરરોજનું જીવન કહે છે કે આ જગત આરામનો બગીચો અને સુખ ભોગવવાની જગા છે. સઘળા પાર્થિવ પદાર્થમાં નવા યુરોપનો કેટલો આગ્રહ જોવામાં આવે છે!! મિસર હાથમાં રહેતો આપણા વેપારની ઉન્નતિ થાય ને આપણા હાથમાં ધન એકઠું થાય. એટલામાટે ઇનસાફથી હોય કે ગેર ઇનસાફથી હોય તોપણ તે દેશને હાથમાં રાખવાની મહેનત કરો. ભરતખંડના લોકોને સ્વદેશ શાસનનો અધિકાર આપ્યાથી ઈંગ્લંડને ધન મળવામાં કેટલુંક નુકશાન થશે. એટલા માટે તે આપશો ના. પ્રાચીન ભારત કહે છે કે વાસનાની નિવૃત્તિ કરો, આ જીવનને ધીક્કારો, ધર્મજ સાર છે અને ધર્મજ નિત્ય છે. નવુંયુરોપ કહે છે કે રોજના સુખનો રસ્તો ઉઘાડો ને સંસારની ઉન્નતિમાં મન લગાડો કારણકે शरीरमाद्यंखलु,धर्मसाधनम् હિંદુ-વૈરાગ્ય ધર્મને માટે હતો તેમાં શરીરની કંઇ દરકાર કરતા નહોતા, તેનું વર્ણન કરવું કરીને સિદ્ધ કરવું જરૂરનું જણાય છે. પણ પ્રાચીન હિંદુઓનો ઇતિહાસ નથી, અને ભારતના પ્રાચીન હિંદુઓનાં કામો જતાં રહ્યાં છે, એટલુંજ નહિ પણ પણ તે કામનાં ઘણાખરાં ચિન્હ પણ નજરે પડતાં નથી. તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળતાં નથી. આ કારણથી સાહિત્યનો આશ્રય લેવો પડે છે. કારણ કે સાહિત્ય ઉત્તમ પ્રમાણ લેખે સર્વત્ર હાલમાં આણ થાય છે, કેમકે સાહિત્ય કેવળ જાતિનોજ પરિચય આપતો નથી પણ પ્રવૃત્તિ, ખુલ્લું અને આશક્તિ આશા ઇચ્છા અને નમુનો, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું વર્ણન કરે છે. એક જાતિના સાહિત્યમાં તે જાતના ગુણદોષ બધાયના

રહે છે, કેમકે જાતિય ધાત ન બંધાયાથી જાતિય સાહિત્ય ઉત્પન્ન થતાં નથી.

આપણા દેશની જૂની શિક્ષણની રીતિથી ભરતખંડનાં છોકરાં, વૃદ્ધ, વિદ્વાન, મૂર્ખ, ધનવાન, ગરીબ, નાના મોટા સર્વ થોડું ઘણું ધર્મશાસ્ત્ર જાણે છે. એટલા માટે કોઇને પણ કહેવું પડે એમ નથી કે આપણા દેશનાં ધર્મશાસ્ત્ર દુઃખની વાતોથી, કષ્ટના વર્ણનથી ભરપૂર છે. રામનો વનવાસ, પાંચ પાંડવનો વનવાસ, અર્જુનનું દેશનિકાલ, નળ દમયંતીની વાત, શ્રીવત્સચિન્તાની વાત, હરિશ્ચંદ્રની કથા, સાવિત્રી સત્યવાનની કથા, જિમુતવાહનની વાત, દાતા કર્ણની કથા, આવી રીતની અસખ્ય કથાઓવગેરે ઘણા શોક, દુઃખથી કલેશથી, હિંદુશાસ્ત્ર પરિપૂર્ણ છે. આટલી વેદનાનીવાતો દુનિયાની બીજી કોઈ પણ જાતિનાં શાસ્ત્રમાં નથી એ નિશ્ચય થયું છે. વળી જેઓએ હિંદુશાસ્ત્રમાંની કથાઓ ધ્યાન લગાડીને વાંચી છે, તેઓજ જાણે છે કે કેવા અસાધારણ ભક્તિ ભાવથી, કેવી ખુશીથી વનવાસી કે વનવાસિની વનવાસનું દુઃખ પતિને ગુમાવેલી પતિવ્રતા પતિવિચ્છેદનનું દુઃખ સહન કરે છે. જે મહાપુરૂષોએ તે શોકકારક કથા લખી છે તેઓ તે કથાથી કેટલા ઉન્મત્ત, કેટલા વિદ્વાન, કેટલા મુગ્ધ હશે કે જાણેશોક દુઃખજમાણુસની પરમ સુખ ભોગવવાની સામગ્રીછે એમબતાવેછે ગ્રીક સાહિત્યમાં પણ ઘણીક દુઃખની વાતોછે, અગ્રેજી સાહિત્યમાં પણઘણીક દુઃખની કહાણિઓ છે. સફકિલશ ઇરિકલર અને શેકસપિયરના જેવી દુઃખકારક વાતો યુરોપના ઘણાજ થોડા કવિઓએ લખી છે. પરંતુ તે દુઃખ થોડીવાર સુધી રહેલું જણાય છે. જેમ ગ્રીક નાટકમાં ક્રોધી હિંસા અનેઅધૈર્યનું મિશ્રણ છે, તેમ શેકસપિયરના નાટકમાં પણ છે.

નાટક ભજવવાને પાચ કલાક લાગે છે ગ્રીક નાટના નાયક નાયિકને થોડો વખત લાગેછે એટલા માટે ગ્રીક નાટકનાં દુખ-ઇદિપસ, આન્ટાઈગનિ તથા ફિલક્તિતિસના દુખ-ભારે હોવા છતા પણ થોડીવાર સુધી રહેલા છે અગ્રેજી નાટકો લાબો વખત રહેછે ખરો, પરતુ અગ્રેજી નાટકની નાયક નાયિકામા હેમલેટનું તથા લિઅરનુ દુખ અધિર, અસ્થિર, અસહન શિલવાળુછે શેકસપિયર, સાફકિલસ, અને ઈરિકલસે રૂ ખનું ચિત્ર ચિતાર્યું છે તે બધા ક્ષણ સ્થાયી છે યુરોપના નાટકમા દુખથી કોઇએ પોતાની આંખ પોતે ફોડી તથા ઉખાડી નાખી છે કોઇ પોતાના છોકરાને પોતે મોટો સાપ છે કોઈ પહાડના શિખરથી ઉપર પડીને મરી જાય છે આવો ભયાનક દેખાવમા જાણે વીજળીની આગથી ચારે બાજુએ બળતું હોય એવુ દેખાય છે પરતુ તરત સર્વ ઘોર અધારૂં થઈ જાય છે કેવળ અજાયબજ થવાય છે—તેમા જોવામા તથા સમજવામા ઘણુજ થોડુ આવે છે, ફક્ત આશ્ચર્ય થઇએ છીએ* જે દુખ શરીરને ચીરીને બીઠું ભરવા જેવુ, પળે પળે, કલાકે કલાકે, દહાડે દહાડે, મહીને મહીને, વર્ષ વર્ષે, એમ વધતા વધતા આખો જન્મારો અથવા જીવનકાળનો ઘણો ભાગ જાયછે તોપણ દુખ ભોગવનાર સ્થિર ધીર અવિચલિત રહે છે તેવા દુખનું ચિત્ર કોઇ પણ યુરોપના કવિએ ચિતારેલુ જોવામાં આવતું નથી કેવળ તે પ્રાચીન હિંદુઓના સાહિત્યમાંજ જોવામા આવે છે બાળિકા રાજવધૂ ઈચ્છાથી વનમા જાય છે રાજભોગ, રાજપલંગ, રાજપ્રસાદનો ત્યાગ કરીને પતિ જોડે

* યુરોપના નાટકો વાચવાથી મોહિત થવાય છે ખરૂં પણ શિક્ષણ ઘણુજ થોડુ મળે છે

કાંટાથી ભરેલા જંગલમાં, ફાડી ખાનારાં જનાવરોના અરણ્યમાં, સારૂં ખાવાનું પડતુ મૂકીને ઝાડના કંદમૂળ ખાવાને જાય છે. દહાડે દહાડે, મહીને મહીને, વર્ષે વર્ષે દિવસો ચાલ્યા જાય છે તોપણ એટલા દુઃખમાં છેડો આવતો નથી. તે દુઃખોના ઉપર વળી પતિપ્રાણાનો, પતિવિચ્છેદ, જેણે પતિને માટે ઘણું કષ્ટ સહન કર્યું છે તે પતિનો ત્યાગ કરીને શત્રુના શહેરમાં રહેવું, શત્રુ દરેક પળે, દરેક કલાકે દરરોજ કંપાવે છે, મારે છે, આરમાન કરે છે, બળતરાના ઉપર વધારે બળતરા આપે છે. આવી રીતે કેટલાક દિવસ ગયા, ત્યાર પછી શત્રુના હાથથી છુટીને તે વળી સ્વામિના હાથમાં જતાંજ અગ્નિ પરીક્ષા કરવામાં આવી. અગ્નિથી પરીક્ષા આપવા છતાં પણ તે છુટી નહિ. રાજ્યમાં ગઇ, રાજસિંહાસનમાં બેસીને પાછો વનવાસ આવ્યો. વનવાસના પછી વળી પરીક્ષા આપવામાં આવી. વળી તે દેવતુલ્ય પતિને છોડીને અનંતકાલને માટે અંતર્ધાન થઇ! જાણે કષ્ટ આપવામાં, કષ્ટ સહન કરવામાં હિંદુઓને કેટલું સુખ ઉપજતું હોય ને. વળી જુઓ,—રાજા હરિશ્ચંદ્રને દુઃખ દેવું ન જોઇએ—દુઃખ આપવામાં આવે તો દુઃખમાં જર્જરિત નહિ કરી શકયાથી દુઃખ આપી શકાતું નથી. હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું હતું કે એક મહીનામાં વિશ્વામિત્રને વચન આપેલી દક્ષિણા આપીશ. એક મહીનાના દુઃખથી માણસ જર્જરિત થતો નથી. તેથી હિંદુ કવિએ એક ભયંકર સ્વપ્ન દેખાડીને એક પળમાં હરિશ્ચંદ્રને ઘણાં વર્ષો સુધીનું દુઃખ ભોગવાવ્યું હતું. તેથી જ કહીએ છીએ કે કોને દુઃખ ભોગવવું કહે છે જો ખરૂં કષ્ટ સહનશીલતા કોને કહે છે, તે જો જાણવાની ઇચ્છા હોય તો હિંદુઓને સમજવું જોઇએ. યુરોપવાસીને સમજ્યાથી ચાલવાનું નથી. શોક, દુઃખ, અને

કલ્પને તુષાનલ કોને કહે છે તે હિંદુઓ શિવાય બીજી કોઇ જગતની જાતિ જાણતી નથી.

રાજા ઔશીનર યજ્ઞ કરે છે. કબુતરરૂપી અગ્નિ ચીલ (   ) રૂપી ઇન્દ્રથી માર ખાઇને પ્રાણ જવાની બીકથી રાજાના ખોળામાં બરાઇને તેના શરણે થયો. ચીલે આવીને રાજાની આગળ કબૂતરની માગણી કરી. પ્રાણુના ભયથી ભયભીત શરણે આવેલું કબુતરને હદ નીચે આપવાનું ના કહ્યું, અને કહ્યું કે ગાય, બળદ, સૂવર, હરણ, ભેંસ વગેરે આપી શકુંછું અથવા બીજું કંઇ માગવાની ઇચ્છા હોય તો તે પણ પૂરી પાડી શકુંછું, પરન્તુ આ શરણમાં આવેલું કબુતર કોઇ રીતે આપી શકતો નથી. શું કર્યાથી તું આ પક્ષીને છોડવાને તૈયાર થાય તે કહે તે હું હમણાં પૂરૂં પાડીશ, તથાપિ આ કબૂતરને આપીશ નહિ." તેના જવાબમાં ચીલે કહ્યું, આ કબુતરનાં જેટલું માંસ તમારા શરીરમાંથી કાપીને આપો તો હું ખુશીથી કબુતરનો ત્યાગ કરી શકીશ. "તેમજ કરીશ." આવું કહીને રાજા ઔશીનરે કાંટાના એક પલ્લામાં કબુતરને મૂકીને બીજા પલ્લામાં પોતાને હાથે પોતાના શરીરમાંથી માંસ કાપીને મૂક્યું. કબુતર માંસના કરતાં ભારે થયું ત્યારે પોતાના હાથે પોતાના શરીરમાંથી બીજો માંસનો કકડો કાપીને માંસના ઉપર મૂકયો. તથાપિ કબુતર માંસના કરતા વજનમાં ભારે થયું. ત્યારે પાછો પોતાને હાથે પોતાના શરીરમાંથી એક એક કકડો કરીને અસંખ્ય માંસના કકડા કાપ્યા. તથાપિ કબુતર માંસના કરતાં વજનમાં ભારી થયું ત્યારે હાડકાવાળું શરીર લઇને રાજા ઔશીનર પોતે કાંટાના બીજા પલ્લામાં ચઢયો. તે જોઇને ચીલરૂપી ઇન્દ્રે ઇન્દ્રનું રૂપ ધારણ કર્યું અને રાજાનો યશ ગાવા લાગ્યો. રાજા પોતાના ધર્મના પ્રભાવથી

સ્વર્ગ મૃત્યુને પ્રકાશમાન કરી તેજ કાન્તિવાળું શરીર ધારણ કરીને સ્વર્ગમાં ગયો. કાળે કરીને આ કથા યુરોપમાં ગઈ પરંતુ યુરોપમાં ગયાથી એનો આગલો આકાર રહ્યો નહિ. એવી પણ વાત રહી નહિ. યુરોપનો માણસ પોતાના શરીરમાંથી માંસ કાપી શક્યો નહિ. તેટલું કષ્ટ, તેટલું દુઃખ શું સહન કરી શકે? યુરોપ ઔશીનરના શરીરમાંનું માંસ કાપવાની વાત સાંભળ્યાથી કંપાયમાન થયું, અને વિચાર કરવા લાગ્યું કે એવું શું પરોપકાર કે તેને માટે આટલું કષ્ટ, આટલું દુઃખ સહન કરવું જોઇએ, અને પોતાનું માંસ કાપીને પ્રાણનો નાશ કરવો જોઇએ! યુરોપે ઔશીનરની વાતને ભાગી કચડી નાખી માંસ કાપીને પ્રાણનાશ કરવાના ભયથી કાયદાનો એક તર્ક મૂકીને માંસ કાપવાનો દરવાજો બંધ કર્યો અને તેથી તે બચ્યો. અને કોઈ તેને ભય કરનારો કહે અને પોતાના સ્વાર્થને માટે નિન્દે એ વાસ્તે પોતાના કલંકનો ટોપલો એક નિરપરાધી યાહુદીના માથા ઉપર મૂકીને શેક્સપિયરે કલંકનો ટોપલો પોતાના પવિત્ર માથા ઉપર મૂક્યો. હાલના યુરોપના ટીકાકારો કહે છે કે, સઈલિકે જે ઘાતકી રીતિથી રૂપીઆ ઉધાર લીધા હતા, તે પૂર્ણ કરવું ન જોઇએ. તેના કરતાં વચનના વિરૂદ્ધ થવું સારૂં છે. આ કહેવું બોલવું? જ્યાં માણસને નીતિનો અને ધર્મનો આદર્શ દેખાડવો જોઇએ, ત્યાં શું આદર્શ શ્રેષ્ઠ વિશ્વાદર્શનનાં અનુસરણ કરવાં ન જોઇએ? તે વિશ્વાદર્શ શો છે? વિશ્વનાથના નિયમમાં શું જીવ છુંદાતાં, જખમી, તથા મરાતા નથી? એમ હોવા છતાં શું વિશ્વનાથના નિયમથી વિરૂદ્ધ થઈ શકીએ છીએ? યુરોપ તો તેમ કરે છે. જ્યાં પોતાની સ્વાર્થની વાત આવે છે ત્યાં વચનને એક કોરે મૂકીને શરમાયા વગર કહે છે. પણ પ્રાચીન હિંદુઓ તો તેમ જવલેજ કરતા હતા. હિંદુઓની દુઃખની વાર્તામાં હરિશ્ચંદ્રની એક કહાણી છે. તે

વાર્તા અપૂર્વ કૌશલથી રચાયલી છે. રાજા હરિશ્ચંદ્રે દક્ષિણા આપવાને કબૂલ કર્યું હતું. હિંદુઓ વચન આપેલાં કામ ધીરજની સાથે સર્વદા કરે છે. પરંતુ વચન આપેલું હોવા છતાં રાજા હરિશ્ચંદ્ર શોકમાં વ્યાકુલ તેવોજ દુઃખમાં વિહવલ થઇ ગયો હતો. તે શોક તેવીજ વ્યાકુલતા ભરેલું દુઃખ જોયાથી જોનારનું હૃદય પણ શોકમાં તેવુંજ આકુલ તેવુંજ વિરક્ત થઇ પડે છે. આવું ચિત્ર શા માટે આપ્યું હશે! એ ચિત્ર જોયાથી વિશ્વામિત્રના ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ મનમાં આવેછે કે વિશ્વામિત્રના જેવો ઘાતકી બીજો કોઈ નથી. કવિ પણ તેજ કહેવા ધારે છે. શૈબ્યાએ પોતાનું વેચાણ કરીને દક્ષિણા આપવાને વિનંતિ કરી. પતિવ્રતા પત્નીને વેચવી પડશે એ મનમાં આવ્યાથી રાજા શોકમાં વિહવલ થઈ પડયો. એટલામાં વિશ્વામિત્ર આવીને કહી ગયો કે આજે જો દક્ષિણા નહિ આપે તો હું તને શાપ દઇશ ત્યારે—

राजा चासीद् भयातुरः ।
कान्दिग् भूतोऽधमोनिःस्वो नृशंस धनिनार्दित ः ॥

માર્કંડેયપુરાણ.

રાજા ઘાતકીથી પીડિત, ભયભીત, દિશાહારા, અધમ અને બધી રીતે ખરાબ થઇ ગયો.

કવિએ વિશ્વામિત્રને ઘાતકી કહીને ગાળ દીધી. વળી જ્યારે રાજા હરિશ્ચંદ્રનાં સ્ત્રી પુત્ર વેચાણથી મળેલું ધન લઇને વિશ્વામિત્ર પોતાની દક્ષિણાના થોડા ભાગને માટે રાજાને ચીમટા લગાડીને જતો રહ્યો ત્યારે કવિએ કહ્યું હતું કે—

त्वमेवयुक्ता राजेन्द्र निष्ठुर निर्घ्रनं वचः।

तदादाय धनं तूर्णं कुपितः कौशिको ययौ ॥

માર્કંડેય પુરાણ.

કૌશિક રાજેન્દ્ર હરિશ્ચંદ્રને આવા નિષ્ઠુર, ધિક્કાર ભરેલા વચન કહીને ધન સાથે લઇને ક્રોધથી જલદીથી ચાલ્યો ગયો.

કવિ વિશ્વામિત્રના વ્યવહારને નિષ્ઠુર અને ધિક્કારવાળું કહીને નિંદા કરી છે. વિશ્વામિત્ર ઉપર કવિનો કેટલો બધો ક્રોધ હતો તે સહજ સમજાઈ શકાય છે. એ ક્રોધ ન્યાયી છે, કેમકે વિશ્વામિત્રનું પણ ખરેખરૂં ઘાતકીપણું હતું. વિશ્વામિત્રને નિષ્ઠુર ભાવથી દેખાડવાને પોતાની હમેશાંની રીતિ છોડીને હરિશ્ચંદ્રને રોવડાવ્યો હરિશ્ચંદ્રને જો નહિ રોવડાવ્યો હોત તો વિશ્વામિત્ર ઉપર ક્રોધ થાત નહિ. પરંતુ આટલો ક્રોધ દેખાડયા છતાં કવિએ વિશ્વામિત્રના કામમાં કંઇ પણ હાથ નાંખ્યો નહિ. પાખંડનું પણ વિરૂદ્ધાચરણ કર્યું નહિ. તે શા વાસ્તે કરે ? તે વિશ્વાદર્શનો પ્રેમી હતો, જીવ દુઃખ પામે તો શું વિશ્વનો નિયમ વ્યર્થ જાય? વિશ્વામિત્ર ગમે એટલો ઘાતકી હતો તોપણ તે પુરૂષ હતો. વિશ્વામિત્ર માણસ હતો તેને છોડવો શા માટે કહેવો? હરિશ્ચંદ્ર ગમે એટલે રૂવે તે પણ માણસ હતો, સત્યથી બંધાયલો હતો તેને સત્યનું પાલન કરવુંજ જોઇએ. હિંદુઓ શિવાય કોઈ વિશ્વનું શોક દુઃખ ભોગવી શકતા નથી. જો યુરોપ શોક દુઃખ ભોગવવાનું જાણત તો યુરોપના સાહિત્યમાં શાઇલકનો જુદો દેખાવ જણાત નહિ. શેક્સપિયરે કલંકનો ટોપલો તેના માથા ઉપર મુક્યો ન હોત હિંદુઓએ દુઃખનો ખરો સ્વાદ જાણ્યો છે તેથી જ શોક દુઃખમાંથી છુટવાને માટે સર્વદા આતુર છે. જે શ્રમનો મર્મ જાણે છે તે જ આરામની ઇચ્છા રાખે છે, તેજ ખરેખરા આરામ લેવાને આતુર હોય છે. હિં-

દુની મુક્તિ કામનાનો તાત્પર્ય ઘણો ઉંડો છે. સ્વરિતના ચઢાવાવાળી પ્રાચીન નીતિએ કરીને હિંદુ મુક્તિ ઇચ્છા રાખતી નથી. જેઓ તેવી સમજે છે તેઓને કહી મૂકવું જોઇએ કે હિંદુ શોક દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે જેટલા તત્પર છે તેટલી બીજી વસ્તુ મેળવવામાં તત્પર નથી. પરંતુ તે મુક્તિ મેળવવાને માટે હિંદુઓ જેટલી કઠોર તપશ્ચર્યા, કઠણ બ્રહ્મચર્ય, આત્મત્યાગ, અલૌકિક સન્યાસ વ્રત ગ્રહણ કરે છે તેવી રીતે જગતમાંની બીજી કોઈ જાતિ કરી શકતી નથી.

યુરોપના રહેવાસીઓ અને હિંદુઓ બેઉ કષ્ટ ભોગવી શકે છે પરંતુ બેઉનો એક સરખો ઉદ્દેશ નથી. યુરોપ બહારની આપદને માટે દુઃખ કષ્ટ ભોગવે છે; હિંદુ ધર્મને માટે કર્તવ્ય પાલનને માટે, પરોપકારને માટે દુઃખ કષ્ટ ભોગવી શકે છે. યુરોપનું કષ્ટ શરીરને માટે છે હિંદુઓનું કષ્ટ આત્માને માટે છે. યુરોપનું કષ્ટ પોતાને માટેછે. હિંદુઓનું કષ્ટ પારકાને માટે છે. બે પ્રકારના કષ્ટથી ઉન્નતિ થઈ શકે છે. પરંતુ તે ઉન્નતિ બે જાતની છે. એક બહારની ઉન્નતિ બીજી અધ્યાત્મિક ઉન્નતિ છે. હિંદુઓની બહારની ઉન્નતિ ઘણી થઈનથી, યુરોપની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ વધારે થઈ નથી. યુરોપના સામાન્ય માણસને હિંદુસ્તાનના ગામમાં મોટા મોટા જમીનદારોના કરતાં વધારે પૈસાદાર જોવામાં આવે છે. ભરતખંડના સામાન્ય લોકો પણ ધર્મ જ્ઞાનમાં અને ધર્મચર્ચામાં યુરોપના પ્રધાન પ્રધાન માણસોના બરાબરછે.

प्रकरण २४ मुं.

પ્રાચીન ભારતનો સંતોષ ક્ષેત્ર.

જેઓ ભારતના ઇતિહાસની જોડે પરિચિત છે, ભારતની પ્રાચીન વાર્તા જેઓના હૃદયના પડોમાં ઠસેલી છે, તેઓ પ્રાચીન હિંદ આર્યોની કીર્તિમા ખચીત અજાયબી પ્રકટ કરશે અને ખચીત તે મહિમાન્વિત મહાપુરૂષોના વિનમ્રભાવમાં પવિત્ર પ્રીતિની પુષ્પાંજલિ આપવાને આગળ પડશે આર્યોની કીર્તિ કેવળ યુદ્ધમાંજ ખતમ થઈ નથી તેહારી તથા હલદિઘાટ, ટુએોચીર, નએોગેરા, રામનગર અને ચિલિયાનવાળા પુણ્યક્ષેત્ર કેવળ તેઓની અવિનશ્વર કીર્તિની રેખાપાતથી ઇતિહાસમાં લખાયલુજ નથી વીરત્વ વૈભવની જોડે જ્ઞાનમાં, બુદ્ધિમાં, સાધનિષ્ઠામા અને દાનશીલ ઇત્યાદિ ગુણોમા તેઓ આજસુધી આખી પૃથ્વીની પાસે પૂજા પામતી આવે છે પ્રતાપસિંહ જેવા સ્વદેશપ્રેમીઓ, બુદ્ધના જેવા ધર્મનિષ્ટ આપણા દેશમા જન્મીને પોતાના ગુણનો વિસ્તાર કર્યો છે અને શિબાદિક વગેરે દાનશીલતાનો અપૂર્વ પ્રભાવ પ્રસ્ફુટ કર્યો હતો આ ઠેકાણે એવી દાનશીલતાનું વર્ણન કરીએ છીએ

ઇસવીસનની સાતમી સદીમા જ્યારે મહારાજ હર્ષવર્દ્ધન શિલાદિત્યે કાન્યકુબ્જની ગાદી ઉપર બેસીને પૂર્વમા અને પશ્ચિમમાના ઘણા રાજ્યમા પોતાની વિજયની ધ્વજા શોભાયમાન કરી હતો, જ્યારે મહાવીર પુલકેશ પોતાના અસાધારણ જુલ્મથી મહારાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાનો ગૌરવ સભાળતો આવતો હતો, તે જ્યારે ચીનનો પ્રસિદ્ધ યાત્રી નાલંદા નામની જગા ઉપરના પવિત્ર બૌદ્ધ મહાવિદ્યાલયમાં

જ્ઞાનવૃદ્ધ શીલભદ્રના પગ તળે બેસીને હિંદુ આર્યોના અપૂર્વ જ્ઞાન ગૌરવના સાૈન્દર્યનો રસ લેતો હતો ત્યારે મહારાજ શિલાદિત્યે ગંગાયમુનાના સંગમપર હિંદુઓના પવિત્રતીર્થ પ્રયાગમાં એક મહોત્સવનો આરંભ કર્યો હતો. પ્રયાગની પાંચ ૭ માઇલની ધરતી એ મહાત્સવ ક્ષેત્ર થયું હતું. એ ધરતી લાંબાકાળથી સંતોષક્ષેત્ર નામથી ઓળખાતી આવતી હતી. સંતોષ ક્ષેત્રનો ઉત્સવ એ પ્રાચીન ભરતખંડનો એક મોટામાં મોટો બનાવ છે. એ ક્ષેત્રની ચાર હજાર વર્ગફુટ ભૂમિ ગુલાબના ફુલોના ઝાડોથી ઘેરવામાં આવી હતી. ઘેરાયલી જગાના મોટા મોટા માંડવામાં સોનું અને રૂપું રાખવામાં આવ્યું હતું સુતરાઉ અને રેશમી કીંમતી નાનાપ્રકારના પોશાક અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ઢગલાબંધ ગોઠવેલી હતી, અને ગુલાબના ઝાડથી ઘેરાયલી જમીનની આગળ ખાવાના માંડવાઓ, બજારની હારની પેઠે હારદોર શોભતા હતા. એક એક ભોજનગૃહમાં હજાર માણુસો ખાઈ શકે એટલો માગ હતો. ઉત્સાહની આગમજ સાધારણ લોકોમાં થાલીઓ પીટાવીને જાહેર કરવામાં આવ્યુ હતુ કે, બ્રાહ્મણ, શ્રવણ, નિરાશ્રિત, દુઃખી, ગરીબ, માબાપ વગરના, સગાવહાલા વિનાના ગરીબ અનાથ માણસોએ અમુક સમયે પવિત્ર પ્રયાગમાં આવીને દાન લઇ જવું મહારાજ શિલાદિત્ય પોતાના કર આપનારા રાજાઓની સાથે તેમજ પોતાના માણસોની જોડે એ જગાપર આવ્યો હતો. વલ્લભી રાજ્યનો અધિપતિ ધ્રુવપતિ, અને આસામનો રાજકુમાર શિલાદિત્યના કર આપનારા રાજાઓમાં સર્વથી મોટા હતા. આ બે કર આપનારા ભૂપતિના અને મહારાજા શિલાદિત્યના લશ્કરી માણુસોને સંતોષક્ષેત્રની ચારે તરફ ચોકી પેહેરો કરવાને લગાડયા હતા. ધ્રુવપતિના સૈન્યની પશ્ચિમમાં આવનાર માણુસોના તબુઓ ગોઠવ્યા હતા. દાન આપવાની વેળાએ સાથવા તેની

આગમજ સતોષક્ષેત્રમાનુ હગલાબંધ ધન દુષ્ટ લોકો લુગી ન લે એને માટે ચારેબાજુએ બદોબસ્ત રાખવા માટે લશ્કર રાખ્યુ હતુ એ ક્ષેત્ર ગગા યમુનાના સગમ સ્થાનથી થોડે પશ્ચિમ તરફ હતુ શિલાદિત્ય પોતાના લશ્કરની જોડે ગગાના ઉત્તર કીનારાપર રહેતો હતો ધ્રુવપતિ ક્ષેત્રના જરા પશ્ચિમમા અને ક્ષેત્ર તથા અતિથિના વચલા ભાગમા સૈન્ય સ્થાપન કરી રહેલો હતો અને કુમારે યમુનાના દક્ષિણ કિનારે પોતાનો પડાવ રાખ્યો હતો

આવા આડંબરથી ઉત્સવના કામનો આરભ થયો શિલાદિત્ય બૌદ્ધધર્મનો પુષ્ટિ આપનારો હોવા છતા પણ હિંદુધર્મની અવગણના કરતો નહોતો તે બ્રાહ્મણ અને શ્રવણ બેઉને માનની સાથે બોલવતો હતો અને બુદ્ધની મૂર્તિ અને હિંદુ દેવદેવીઓની મૂર્તિના ઉપર સન્માન દેખાડતો હતો પહેલે દિવસે પવિત્ર મદિરમા બુદ્ધની પ્રતિમૂર્તિ સ્થાપન કરી, એ દિવસે સર્વ કરતા કીંમતી વસ્તુઓનુ દાન કર્યું અને તે દહાડે સર્વ કરતા ઉત્તમ ખાવાનુ અતિથિ તથા આથનાર માણસોને ખવડાયુ બીજે દિવસે વિષ્ણુની મૂર્તિ સ્થાપી અને ત્રીજે દિવસે શિવની મૂર્તિએ મદિરની શોભા વધારી પહેલા દિવસના દાન આપેલા દ્રવ્યથી અડધોભાગ જેટલો બીજે અને ત્રીજે દિવસે દાન કર્યો ચોથે દિવસથી સાધારણ દાનના કાર્યનો આરભ થયો હતો વીસ દહાડાસુધી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ, દશ દિવસસુધી હિંદુ દેવના પૂજકો અને દશ દિવસ પર્યંત પરિવ્રાજક સન્યાસીઓને દાન આપ્યુ આ શિવાય ત્રીસ દહાડા સુધી ગરીબ, નિરાશ્રિત, મામાપ વિનાના અનાથ બાળકો તથા સગાવહાલા વિનાના માણસોને દાન આપવામાં આવ્યુ હતુ મહારાજ શિલાદિત્યે પોતાના કીંમતી વસ્રો

હીરા મોતીનાં ઘરેણાં, અત્યુત્તમ મોતી તથા હીરાના હારોનો ત્યાગ કરી તેણે બૌદ્ધ ભિક્ષુકનો વેશ ધારણ કર્યો. એ બધા કીંમતી અલંકારો ગરીબોને દાનમાં આપ્યા. ચીર ધારણ કરીને મહારાજ શિલાદિત્ય બે હાથ જોડીને ગંભીર અવાજથી બોલ્યો, "આજે હું મારી સંપત્તિના બચાવની સઘળી ચિન્તાથી દૂર થયો. આ સંતોષક્ષેત્રમાં હું આજ સર્વ દાન કરીને નિશ્ચિંત થયો. મનુષ્યના ધારેલા પુણ્ય એકઠા કરવાની ઇચ્છાથી હવે પછી હું આવું દાન કરવા માટે મારી સઘળી સંપતિ સાચવી રાખીશ." આવી રીતે પુણ્યભૂમિ પ્રયાગમાં સંતોષ ક્ષેત્રનો ઉત્સવ પૂરો થયો. મહારાજ છુટે હાથે આખો દહાડો દાન આપતો હતો. કેવળ રાજ્યના બચાવવાને માટે અને હુલ્લડખોરોને દમન કરવા માટે હાથી ઘોડા વગેરે લશ્કરી સામાન બાકી રાખ્યો હતો.

હતું. એથી તેઓ સર્વદા દાનવીર રાજાની કુશળતા ચાહતા હતા અને રાજ્યમાં એવા અસાધારણ ધર્મ કાર્યનાં કામ કરતા કે જેના યોગે રાજ્યની ઉન્નતિ થાય. એક તરફ સાધારણમાં પણ આ અસાધારણ વ્યાપાર જોઇને રાજાને મહાન દેવતા તરીકે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ કરતા હતા. આવી રીતે રાજા સાધારણના મનના ઉપર આધિપત્ય સ્થાપન કરતો હતો. ત્યારથી પુષ્કળ હિંમતવાન ચોરો રાજાનું ધન પોતાનું સમજતા હતા. ઉલ્ટો રાજસિંહાસન લેવામાં તૈયાર થાય તેઓ સંતોપ ક્ષેત્રના દાનમાં રાજાને કંગાળ જોઇને પોતાના હિમ્મત ભરેલા કામમાં પાછા ફરતા હતા. રાજનૈતિક ફળ ગમે તેવું હોય પરંતુ સતોપક્ષેત્રના ઉત્સવથી આંબેકીર્તિનો મહિમા પ્રકાશિત થાય છે.

